

Асоціація політичних психологів України
Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

*Збірник наукових праць
Випуск 13(27)*

Засновано в 1995 році

Київ 2023

ASSOCIATION OF POLITICAL PSYCHOLOGISTS OF UKRAINE
INSTITUTE FOR SOCIAL AND POLITICAL PSYCHOLOGY AT
NATIONAL ACADEMY OF EDUCATIONAL SCIENCES OF UKRAINE

PROBLEMS OF POLITICAL PSYCHOLOGY

Collection of scientific essays Issue 13(27)

Founded in 1995

Kyiv 2023

Засновники:

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України;
Асоціація політичних психологів України
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ№
22185-12085 ПР від 24.06.2016р.

Збірник входить до переліку фахових видань України, в яких можуть
публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових
ступенів доктора і кандидата психологічних наук
(наказ МОН України про затвердження рішень Атестаційної колегії МОН України
№886 від 02.07.2020 р.)

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту соціальної та політичної психології
НАПН України (протокол № 9/23 від 11.07.2023 р.)

Обговорюються такі теоретико-методологічні проблеми політичної психології, як перспективи застосування суб'єктного підходу для прогнозування соціальних процесів, напрями міждисциплінарних досліджень майбутнього, історичні і територіальні виміри міжгрупової взаємодії. У контексті викликів зовнішньої військової агресії досліджуються шляхи подолання ризиків психологічному благополуччю особистості і спільнот: конструювання оптимістичних образів майбутнього, промоція здорового способу життя серед комбатантів і цивільного населення, підвищення психологічної готовності до надзвичайних ситуацій, трансформація спільнотних ідентичностей, застосування травма-інформованих медіапрактик у системі освіти і медіаосвіти. Представлено сучасні підходи до вивчення політико-психологічних викликів соціалізації особистості в умовах трансформації освітніх практик під впливом подій війни.

Адресується вченим, які працюють у галузях політичної психології та суміжних наук, викладачам і студентам.

Редакційна рада:

*М. М. Слюсаревський (голова, м. Київ),
С. Д. Максименко (м. Київ), Н. В. Хазратова (м. Львів),
Л. А. Найдьонова (м. Київ)*

Редакційна колегія:

*О. В. Полуїн – д-р психол. наук (голова);
Т. М. Траверсе – д-р психол. наук (заст. голови);
І. Г. Батраченко, В. О. Васютинський – доктори психол. наук;
О. Горбанюк (Польща) – дійсний д-р психології, О. Молчанова – д-р психіатрії
та психотерапії, Е. Фраделос (Греція), А. Васкес-Ехеверрія (Уругвай) – доктори
філософії в галузі психології; В. І. Вус, Ю. І. Гулий, Л. Г. Чорна, С. Л. Чуїніхіна –
кандидати психол. наук*

Адреса редакції: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

© Асоціація політичних психологів України, 2023
© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2023

Founders:

Institute for Social and Political Psychology at National Academy
of Educational Sciences of Ukraine
Association of Political Psychologists of Ukraine

The collection of articles has been incorporated into the national professional periodicals of Ukraine,
which may publish submitted thesis outcomes for either ScD
or PhD research degree in Psychology (Order of the Ministry of Education
and Science of Ukraine 'On the Approval of the Decisions of the Ministry's Classification Board
No.886 dd. 02/07/2020)

Recommended for publication by the Academic Council of the Institute for Social
and Political Psychology at National Academy of Educational Sciences of Ukraine
(Minutes No. № 9/23 from 11.07.2023)

The authors explore the prospects of applying the subjective approach to predicting social processes, guide future interdisciplinary research, and propose the historical and territorial dimensions of intergroup interaction research. In the context of the challenges of external military aggression, they observe such ways to overcome risks to the psychological well-being of individuals and communities as constructing optimistic images of the future, promoting a healthy lifestyle among combatants and civilians, increasing psychological preparedness for emergencies, transforming community identities, applying trauma-informed media practices in the education system and media education.

Presented are modern approaches to the study of political and psychological challenges of socialization of the individual in the conditions of the transformation of educational practices under the influence of the events of the war.

The target group of the compendium are the scholars in the domain of political psychology and related sciences, teachers and students.

Editorial Council:

Mykola M. Sliusarevskiy (Head, Kyiv),
Serhii D. Maksymenko (Kyiv), Nihora V. Khazratova (Lviv),
Liubov A. Naidionova (Kyiv)

Editorial Board:

Oleksii V. Polunin, Doctor in Psychology (Chief Editor)
Tetiana Traverse, Doctor in Psychology (Deputy Chief Editor)
Ivan G. Batrachenko and *Vadym O. Vasiutynsky*, Doctors in Psychology,
Oleh Horbaniuk, Dr.Hab., *Olena Molchanova*, Doctor in Psychiatry and Psychotherapy,
Evangelos C. Fradelos and *Alejandro Vásquez-Echeverría*, Doctors in Philosophy,
Viktor I. Vus, *Yurii I. Hulyi*, *Lidiia G. Chorna*, *Svitlana L. Chunikhina*, PhD in Psychology

Editorial office: 15 Andriivska str., Kyiv 04070

© Association of Political Psychologists of Ukraine, 2023
© Institute for Social and Political Psychology at NAES of Ukraine, 2023

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Жовтянська В. В. Можливості та обмеження суб'єктного підходу до прогнозування процесів суспільного розвитку.....	7
Суший О. В. Про нові розробки, досягнення та перспективи психологічної науки в міждисциплінарній площині досліджень майбутнього.....	18
Чорна Л. Г. Механізми міжгрупової взаємодії: пояснювальні принципи, історичні і територіальні виміри	26

НОВІ ЗАВДАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ В КОНТЕКСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ

Вельдбрехт О. О., Тавровецька Н. І. Оптимістичні уявлення про майбутнє – спонтанний спосіб самодопомоги та саморегуляції в умовах війни.....	43
Дворник М. С. Промоція здорового способу життя особистості в умовах війни: концептуальні засади дослідження.....	57
Діброва В. А. Особистісне майбутнє внутрішньо переміщених осіб: стратегії конструювання.....	65
Духневич В. М. Готовність до надзвичайних ситуацій: формуємо безпечне середовище.....	77
Коробка Л. М. Види спільнотних ідентичностей: проблеми трансформації та взаємодії в умовах війни.....	86
Цабай А. Бібліотерапія постраждалих від війни дітей за допомогою фентезі-літератури	114

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВИКЛИКИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ТА РОЗВИТКУ ОСВІТИ

Остапенко І. В. Регіональні особливості національної ідентифікації молоді в проектуванні майбутнього: програма емпіричного дослідження	119
Чистяк О. В. Модель взаєморозуміння у батьківсько-дитячих стосунках: освітній контекст.....	127

CONTENT

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF POLITICAL PSYCHOLOGY

- Zhovtianska Valeria V.** Possibilities and Limitations of the Subject Approach to Forecasting Social Development Processes.....7
- Sushyi Olena V.** On New Developments, Achievements and Prospects of Psychological Science in the Interdisciplinary Field of Futures Studies.....18
- Chorna Lidia G.** Mechanisms of intergroup interaction: explanatory principles, historical and territorial dimensions.....26

NEW TASKS OF POLITICAL PSYCHOLOGY IN THE CONTEXT OF EXTERNAL MILITARY AGGRESSION

- Veldbrekht Olena, Tavrovetska Nataliia.** Optimistic assumptions about the future – spontaneous self-help and self-regulation in times of war.....43
- Dvornyk Maryna S.** Individual's Healthy Lifestyle Promotion in War Conditions: Conceptual Basis of Research.....57
- Dibrova Valeriia A.** Personal Future of Internally Displaced Persons: Strategies of Construction.....65
- Dukhnevych Vitalii M.** Emergency preparedness: creating a safe environment.....77
- Korobka Larysa M.** Types of Community Identities: Problems of Transformation and Interaction in the Conditions of War.....86
- Cabaj Agnieszka** Bibliotherapy of Children Affected by War by Means of Fantasy Literature.....114

POLITICAL AND PSYCHOLOGICAL CHALLENGES OF YOUTH SOCIALIZATION AND DEVELOPMENT OF EDUCATION

- Ostapenko Iryna V.** Regional Features of National Identification in Youth's Ideas About the Future: Research Program.....119
- Chistyak Olga V.** A Model of Mutual Understanding in Parent-Child Relationships: Educational Context.....127

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.9.07:303.094.6

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol13-Year2023-129>

Жовтянська Валерія Вікторівна

доктор психологічних наук, старший дослідник,
завідувач лабораторії методології психосоціальних
і політико-психологічних досліджень,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-7992-6943
VZhovtianska@gmail.com

МОЖЛИВОСТІ ТА ОБМЕЖЕННЯ СУБ'ЄКТНОГО ПІДХОДУ ДО ПРОГНОЗУВАННЯ ПРОЦЕСІВ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Актуальність дослідження визначається дефіцитом підходів у соціальному прогнозуванні, які б базувалися на психологічних механізмах і детермінантах макросоціальних процесів. Аналізується суб'єктний підхід до прогнозування процесів суспільного розвитку, згідно з яким суб'єктом будь-яких соціальних змін є людина як член цього соціуму, а напрям суспільного розвитку безпосередньо визначається змістами психічного життя членів певного суспільства.

Метою статті є обґрунтування релевантності цього підходу, а також визначення його методологічних можливостей та обмежень.

Методологія і наукові підходи. На основі аналізу літературних джерел виокремлено дві теоретико-методологічні позиції, які опонують вихідним положенням суб'єктного підходу до прогнозування суспільного розвитку. Перша з них пов'язана із твердженням про соціальний детермінізм людської поведінки, друга – із твердженням про іманентний індетермінізм людської поведінки. Обґрунтовується правомірність застосування суб'єктного підходу до прогнозування суспільного розвитку попри зазначені позиції.

Результати. На основі теоретичного аналізу виокремлено низку методологічних проблем, які призводять до обмежень у застосуванні суб'єктного підходу до прогнозування суспільного розвитку. По-перше, це надзвичайна складність соціальних систем, наслідком чого є редуccionізм при побудові прогностичних моделей. По-друге, це нечутливість зазначеного підходу до впливу на суспільний розвиток зовнішніх чинників. По-третє, це непередбачуваність креативних рішень, які задають зону невизначеності в соціальному прогнозуванні. Показано, що широкі можливості для застосування суб'єктного підходу представлено в царині сценарного прогнозування та в моделюванні процесів суспільного розвитку. Описано побудовані в межах цього підходу моделі суспільного розвитку та отримані на їхній основі прогнози щодо напрямів розгортання історичного процесу.

Ключові слова: суспільний розвиток; соціальне прогнозування; суб'єктний підхід; психологічний механізм; психологічні детермінанти; моделювання; історичний процес.

Zhovtianska Valeria V.

doctor of psychological sciences,
head of the laboratory of methodology of psychosocial
and political-psychological research
Institute of Social and Political Psychology
of the National Academy of Sciences of Ukraine
ORCID ID 0000-0002-7992-6943
VZhovtianska@gmail.com

POSSIBILITIES AND LIMITATIONS OF THE SUBJECT APPROACH TO FORECASTING SOCIAL DEVELOPMENT PROCESSES

Relevance. The initial problem of the research is the lack of approaches in social forecasting that would take into account psychological mechanisms and determinants of macrosocial processes. The article analyzes the subjective approach to forecasting processes of social development, according to which the subject of any social changes is a person as a member of this society, and the direction of social development is directly determined by the contents of the mental life of members of a certain society. The **purpose** of this work is to justify the relevance of this approach, as well as to determine its methodological possibilities and limitations.

Methodology. The analysis of literary made it possible to identify two theoretical and methodological positions, which oppose the initial position of the subject approach to forecasting social development. The first of them is related to the statement about social determinism of human behavior, the second – to the statement about immanent indeterminism of human behavior. The paper substantiates the legality of applying the subject approach to forecasting social development despite these positions.

Results. Based on the theoretical analysis, a number of methodological problems, which lead to limitations in the application of the subject approach to forecasting social development, are identified. First, it is extreme complexity of social systems, which results in reductionism when building predictive models. Secondly, it is the insensitivity of the mentioned approach to influence of external factors on social development. Thirdly, it is unpredictability of creative solutions, which set the zone of uncertainty in social forecasting. In addition, the work shows that broad possibilities for application of the subject approach are presented in the field of scenario forecasting and in the modeling of social development processes. The models of social development constructed within this approach are described, and the forecasts obtained on their basis regarding the directions of the unfolding of the historical process are described.

Key words: social development; social forecasting; subjective approach; psychological mechanism; psychological determinants; modeling; historical process.

Постановка проблеми. Прогнозування процесів суспільного розвитку є одним із найактуальніших завдань, які стоять перед сучасною соціогуманітарною наукою. Та зона турбулентності, у якій опинився сучасний світ, демонструє серйозність загроз, пов'язаних з відкритими і латентними конфліктами між різними геополітичними акторами, а також внутрішніми соціально-економічними кризами в окремих спільнотах. Це актуалізує запит на моделі суспільного розвитку, які б давали змогу спрогнозувати майбутні виклики, а відтак і підготуватися до них. Зокрема, повномасштабна російсько-українська війна, у реальність якої ще недавно мало хто міг повірити, стала тією подією, яка показала як нестачу представлених у науковому і політичному дискурсі розробок у сфері соціального прогнозування, так і суспільну затребуваність таких розробок.

Однак запит на прогностичні моделі суспільного розвитку можна розглядати в ширшому контексті. Ці моделі стають підставою для рефлексії як науковців, так суспільства загалом щодо сценаріїв власного майбутнього. Наукове прогнозування у своїй основі спирається на визначення причинно-наслідкових зв'язків, а відтак висвітлює ті умови або чинники, які приводять до появи певної ситуації як свого наслідку. Це дає змогу скоригувати той чи інший сценарій розвитку подій або обирати між різними сценаріями. Інакше кажучи, наукове прогнозування не лише створює підстави для усвідомленого ставлення до свого майбутнього, а й означає шляхи досягнення бажаного варіанта розгортання подій. Запобігання можливим загрозам на шляху суспільного розвитку є одним з аспектів такої рефлексії щодо глобального майбутнього.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільш відомі підходи, у межах яких пропонують прогностичні моделі суспільного розвитку, представлені переважно в царині філософії і, меншою мірою, – соціології та історії. Це пов'язано з тим, що саме зазначеним галузям знання наразі належить пріоритетність у виявленні загальних закономірностей історичного процесу, які зазвичай і становлять основу для створення таких моделей. Серед основних підходів до прогнозування процесів суспільного розвитку можна виокремити формаційний, цивілізаційний, технологічний.

Формаційний підхід традиційно пов'язують з теоретичними побудовами К. Маркса та його послідовників. Згідно з цим підходом соціум у своєму розвитку, зумовленому досягнутим рівнем матеріального виробництва, проходить низку стадій – суспільно-економічних формацій. Їхню загальну кількість Маркс свого часу чітко не визначав (уже згодом радянські дослідники розробили відому схему з п'яти етапів історичного процесу), але згідно з його прогнозами останньою, і в певному сенсі цільовою, стадією розвитку людства є комунізм – такий спосіб соціального устрою, де кожна людина зможе вільно привласнювати собі колективні здобутки, що дасть їй змогу максимально розкривати власні здібності через вільний вибір праці на благо суспільства (Маркс, 1955). Формаційний підхід і сьогодні має своїх прибічників; також є спроби наукового переосмислення і розвитку представлених у ньому положень (наприклад, Герилів, 2014).

Цивілізаційний підхід, на відміну від формаційного, розглядає множинність форм історичного процесу і фокусується на аналізі особливостей локальних цивілізацій. Однак у

межах цього підходу допускається наявність спільних закономірностей у розвитку цих глобальних соціальних утворень. Так, один із найяскравіших представників зазначеного напрямку А. Тойнбі вважав, що всі цивілізації проходять ті самі стадії від народження до загибелі і що процес становлення й розвитку цих мега-спільнот пов'язаний із віднайденими ними відповідями на ті чи інші історичні виклики (Тойнбі, 2001). Багато в чому близьким до поняття цивілізації є концепт соціальної суперсистеми, запропонований П. Сорокіним, який, так само як і Тойнбі, вважав, що ці глобальні соціальні утворення проходять схожий шлях від становлення до розпаду (Сорокін, 1992). Ідеться про три типи суперсистем – чуттєву, ідеаційну та ідеалістичну, залежно від притаманних їм культурних характеристик. Для культури першого типу характерне переважання емпірично-чуттєвого сприйняття дійсності та спрямованість на гедоністичні цінності; культура другого типу вирізняється схильністю до надчуттєвих ідей та духовних цінностей; культура третього типу являє собою проміжний варіант між двома попередніми типами. Сорокін дійшов висновку, що в історичному процесі спостерігається циклічна зміна суперсистем у такій послідовності: ідеаційна, ідеалістична, чуттєва. Історичні реалії, у яких протікало його власне життя (перша половина ХХ століття), він розглядав як кінець культури чуттєвого типу, на зміну якій згодом мала прийти культура ідеаційна.

Сучасним відомим представником цивілізаційного підходу є С. Хантінгтон, який вважає, що в майбутньому конфлікт між цивілізаціями відтіснить на другий план ідеологічні, економічні та інші форми конфліктів і стане домінуючим фактором світової політики (Huntington, 1993). На його думку, країни що не належать до «золотого мільярда», здійснюватимуть модернізацію, яка дасть їм змогу скоротити своє технологічне, військове та економічне відставання від Заходу, але вони намагатимуться робити це, не змінюючи свої традиційні цінності та культуру. За цих обставин такі цінності, як лібералізм, конституціоналізм, права людини, рівність, свобода, верховенство закону, демократія, вільний ринок, секулярна держава, за Хантінгтоном, притаманні лише Західній цивілізації і чужі для решти світу.

Розроблення *технологічного підходу* пов'язане насамперед з іменами таких футурологів, як Д. Белл і Е. Тоффлер (Белл, 1986; Тоффлер, 2004). Подібно до формаційного підходу вихідним чинником розвитку суспільства тут також вважають технологічний прогрес, але на відміну від марксизму його розглядають не лише в площині матеріального виробництва. Представники цього напрямку запропонували триступеневу схему історичного процесу: доіндустріальне суспільство, індустріальне суспільство, постіндустріальне суспільство. На виокремлення соціально-економічних характеристик останнього і були спрямовані основні футурологічні зусилля Белла і Тоффлера. На їхню думку, постіндустріальному суспільству притаманні пріоритетність знань серед інших ресурсів, наявність інтелектуальноємких технологій, переважання сфери надання послуг над сферою виробництва товарів, орієнтація ринку праці на професії, пов'язані з розумовою діяльністю (Белл, 1986), клієнтоцентрирована економіка, розмивання меж між виробництвом і споживанням (Тоффлер, 2004).

Говорячи про відомих футурологів, не можна не згадати Ф. Фукуяму з його ідеєю «кінця історії». Дослідження цього автора, спрямовані на аналіз і прогнозування процесів суспільного розвитку, варто виокремити в окремий напрям, який можна позначити як *умовно психологічний*. Використання характеристики «умовно» тут пов'язане з двома причинами. По-перше, визначаючи базові чинники історичного процесу, Фукуяма розглядає не лише ті з них, які належать до царини психічного, а й ті, які стосуються суто економічної проблематики. І хоча у своїй знаковій праці (Фукуяма, 2004) він зауважує, що якщо ми хочемо виявити закономірності в калейдоскопі історичних змін, то мусимо зосередити свій аналіз на тому, що завжди залишається поза цими змінами, а саме – на природі людини, але в подальшому, під тиском критики, Фукуяма дещо змінив акценти у своїй риториці. По-друге, намагаючись віднайти психологічні детермінанти суспільного розвитку, дослідник більше спирається на філософські напрацювання, насамперед на роботи Платона і Гегеля, а не на розробки, які ми могли б назвати науково-психологічними.

Фукуяма вбачає вихідну причину історичного розвитку в подоланні наявних у суспільстві суперечностей, які виникають унаслідок незадоволення тих чи інших учасників

процесу. За цих обставин причина незадоволення полягає у фрустрації потреб, а точніше – потреби в соціальному визнанні. На думку Фукуяма, політичним режимом правління, який дає змогу зняти суперечності, викликані незадоволеним бажанням визнання у представників різних соціальних груп, є ліберальна демократія. Тому закономірний перехід до цього режиму правління футуролог розглядає як логічне завершення ідеологічного розвитку суспільства, що веде за собою також завершення епохи великих протистоянь, воєн і революцій. Саме в цьому сенсі Фукуяма говорить про кінець історії, водночас зауважуючи, що, можливо, колись людство пересититься спокійним життям без боротьби і, не задовольнившись можливостями рівноправ'я, запустить колесо історії на новий оберт.

Треба сказати, що всі розглянуті вище підходи зазнали серйозної критики. Формацийний підхід, і марксизм загалом, неодноразово критикувалися за слабку аргументаційну базу (наприклад, Назаретян, 2016; Чумаков, 2013). Професійні історики (наприклад, Февр, 1991) доволі скептично сприймають дослідження Тойнбі. Окремим слабким місцем формацийного підходу є деякі представлені ним прогнози. Наведу одну цитату зі знакової роботи Хантінгтона «Зіткнення цивілізацій?»: «У 1991–1992 роках багато хто був стурбований можливістю воєнного зіткнення між Росією і Україною через спірні території – насамперед Крим, а також Чорноморський флот, ядерні арсенали та економічні проблеми. Але якщо належність до однієї цивілізації щось означає, то ймовірність збройного конфлікту між Росією і Україною не дуже велика» (Huntington, 1993). Крім того, виходячи з міркувань цивілізаційного підходу, Хантінгтон прогнозував посилення протистояння Сполучених Штатів і Японії як таких, що належать до різних цивілізацій, і політику зближення Китаю і Тайваню як представників однієї цивілізації.

Прогнози технологічного підходу (який критикували ті ж марксистки) виявилися більш узгодженими з реаліями сучасного світу, хоча, можливо, і дещо ідеалізованими. Але суттєвою проблемою цього підходу є те, що він залишає за дужками соціально-політичні чинники суспільного розвитку, що не дає змоги прогнозувати конфлікти та інші події, які, як можна бачити з позицій сучасності, є критично важливими для подальшого розвитку цього напрямку.

Гострої критики, особливо останнього десятиліття, зазнали прогнози Фукуяма щодо «кінця історії». Опоненти зазначали, що сучасні реалії зовсім не схожі на епоху завершення великих протистоянь і конфліктів; більше того, у світі не спостерігається особливого поступу в напрямку лібералізації суспільних відносин – навпаки, так званий «правий поворот» є демонстрацією рівно протилежних тенденцій. І хоча насправді Фукуяма не стверджував, що ліберальна демократія переможе у світі в якісь короткі за історичними мірками проміжки часу, утім посилення антиліберальних позицій на політичній арені, і зокрема створення тоталітарного режиму в Росії та утвердження авторитарного режиму в Туреччині, вимагають у контексті заявленої ним концепції окремих пояснень.

Але, на мою думку, більш слабким місцем цієї концепції є характер її обґрунтування, а точніше – вибір конкретної аргументації. Хоча апеляцію до природи людини, а точніше – до її психології, у цій статті я розглядатиму як методологічну необхідність, якщо йдеться про визначення закономірностей суспільного розвитку, утім навряд чи в цьому випадку достатньо обмежитися суто філософським аналізом. Зокрема, постає питання: чи є соціальне самоствердження єдиним мотивом, який визначає інтенції суспільних перетворень і чи не є така позиція спрощенням не лише історичної, а й психологічної реальності? Загалом, видається очевидним, що апеляція до психології людини без опертя на власне психологічний аналіз не буде переконливою.

Виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Утім, слід зазначити, що Фукуяма є одним з небагатьох футурологів, який звертається до психологічних чинників, коли аналізує закономірності історичного процесу. Мені здається, що саме ігнорування дослідниками сфери психічного є головною методологічною проблемою як класичних, так і сучасних моделей суспільного розвитку. Річ у тім, що якщо ми хочемо зрозуміти сутнісні закономірності цього розвитку, то маємо визначити його внутрішні механізми, тобто причинно-наслідкові зв'язки, які зумовлюють той чи інший вектор розгортання подій. А віднайдення таких зв'язків без звернення до мотивації членів суспільства, а отже, і до суб'єктивного бачення ними ситуації, неможливе, оскільки

суспільний розвиток – це завжди результат суспільних дій, а точніше – результат дій конкретних членів соціуму. Тому спроба визначення закономірностей розгортання історичного процесу, коли ігнорується сфера психічного, завжди буде лише зовнішнім, поверховим описом цього процесу, не заглибленим у пласт причин людських дій.

Такий ракурс бачення став засадничим принципом для розроблення суб'єктного підходу до прогнозування процесів суспільного розвитку (Жовтянська, 2021). Вихідним положенням цього підходу є те, що соціум поза конкретними індивідами є лише абстракцією і що реальним суб'єктом будь-яких соціальних змін є людина як член цього соціуму. Тому напрям суспільного розвитку безпосередньо визначається змістами психічного життя членів певного суспільства.

Це положення потребує деяких уточнень. По-перше, те, що людина як член соціуму є суб'єктом суспільного розвитку в онтологічному плані, ще не означає, що вона обов'язково усвідомлює себе таким суб'єктом. По-друге, будь-який розвиток здійснюється на певній основі, тому, моделюючи соціальні процеси, важливо брати до уваги культурні напрацювання певного соціуму, які можна порівняти з вихідною точкою, позицією, до якої буде докладений цей вектор розвитку. По-третє, розроблення прогностичних моделей передбачає виокремлення психологічних характеристик, важливих для визначення способу функціонування суспільства, а також розуміння психологічних механізмів, через які ці характеристики впливають на суспільний розвиток.

Представлене вихідне положення означає, що психологія, а точніше – соціальна психологія, є тією основною дисципліною, яка має вирішувати не лише проблему прогнозування процесів суспільного розвитку, а й узагалі проблему визначення механізмів і закономірностей цього розвитку, тобто, інакше кажучи, що соціальній психології належить чільне місце серед інших наук про соціум.

Описаний психологічний погляд на соціальні процеси і на загальний методологічний принцип їх прогнозування вимагає додаткового обґрунтування щодо власної правомірності, хоча б з огляду на свою невисоку популярність, щоб не сказати маргінальність: як я вже зазначала, на сьогодні проблеми закономірностей суспільного розвитку намагаються вирішувати різні дисципліни – філософія, соціологія, історія, і майже ніколи – соціальна психологія. Передусім таке обґрунтування має містити визначення можливостей, а також релевантності і меж застосовування заявленого підходу, що й становить **мету цієї роботи**.

Виклад основного матеріалу дослідження. Спочатку хотілося б коротко зупинитися на виборі самого терміна «суб'єктний підхід» щодо прогнозування процесів суспільного розвитку. Річ у тім, що використання цього терміна пов'язане з певною традицією, започаткованою в радянській психології у 20-х роках минулого сторіччя С. Рубінштейном. Суб'єктний підхід передусім застосовувався до проблем розвитку особистості та її діяльності й акцентував можливості самодетермінації особистості в різних проявах її активності (Рубінштейн, 1986; Татенко, 1996). Така психологічна позиція формувалась і набувала актуальності як протипага, з одного боку, до стимул-реактивних концепцій, які активно розвивалися на Заході, а з другого – до надмірного надання значення соціальним чинникам у розвитку особистості, що було пов'язано з панівною роллю марксизму в радянській психології.

Використовуючи термін «суб'єктний підхід» у цій роботі, я не апелюю до тих чи інших конкретних напрацювань, представлених у радянській або пострадянській психологічній науці. Я лише наголошую на тому, що проблему власної активності індивіда не можна вичерпати посиланням на зовнішні детермінанти – об'єктивні обставини, культурне середовище тощо. Інакше кажучи, людська суб'єктність у соціальних процесах не може бути редукована до інших чинників, і саме тому психологія є наріжним каменем у прогнозуванні суспільного розвитку. І якщо раніше в межах суб'єктного підходу аргументували думку про те, що розвиток особистості і її поведінка не детерміновані соціальним оточенням і що завжди є місце для вільного вибору суб'єкта, то, на моє переконання, більше того, це розвиток соціуму в кінцевому підсумку визначається вибором суб'єкта (хоча це не значить, що цей вибір обов'язково має бути спрямований на зміну соціуму).

Контраргументом до цієї тези може бути погляд на особистість як на продукт

розвитку суспільства, який, власне, і дозволяє винести людину «за дужки», коли йдеться про здійснення соціального прогнозування або про аналіз історичних процесів. Є ціла низка філософських і психологічних підходів, які розглядають змісти психічного життя людини як похідні від класової належності (Маркс, & Енгельс, 1955; Бурдье, 1998), дискурсивних практик (Филлипс, & Йоргенсен, 2008), продуктивних сил і виробничих відносин (Маркс, & Енгельс, 1955), внутрішньогрупової взаємодії (Мід, 2000), колективної діяльності (Леонт'єв, 1975) тощо. Загалом же людські уявлення, мотиви чи дії є культурно детермінованими, а саме поняття суб'єкта знімається його соціальною належністю.

За цим контраргументом також можна визнати певну логіку, але лише за певних обмежень, а саме – лише якщо розглядати культуру і соціальну належність не як детермінанти розвитку особистості, а як ґрунт, на якому вона проростає, або, інакше кажучи, як умови, завдяки яким вона здійснюється. Людина завжди формується завдяки своєму оточенню, але вона ніколи не буде *лише* продуктом свого оточення, завжди залишаючись співавтором самої себе. Навіть потенційно закладена в неї свобода вибору вже робить її індетермінованою істотою, оскільки сама можливість скористатися цією свободою залежить від людини.

Найкращим аргументом на користь того, що особистість, її уявлення, мотиви та дії не повністю детермінуються соціальними передумовами, є сама наявність суспільного розвитку. Як слушно зауважив П. Бурдье, закладений у людину габітус (система диспозицій, сформована на основі досвіду, заданого належністю людини до певної суспільної страти) може лише відтворювати ті соціальні умови, які спричинили його постання (Бурдье, 1998). Але соціум разом з його дискурсами, культурними стандартами, суспільними відносинами і т. ін. постійно змінюється. Якщо людина справді була б здатна лише відтворювати лише те, що закладено в нею середовищем, то вона ніколи не змогла б вийти за межі тих умов, що її створили. Зрештою, у соціальних змін немає іншого джерела, іншого суб'єкта, ніж людина.

Власне, самою сутністю культури є не лише збереження певної напрацьованої традиції, а й постійне її оновлення, напрацювання нових змістів, візій, технологій тощо. І творчий процес, що лежать в основі таких інновацій, за визначенням не детермінований попереднім досвідом, хоча й розвивається завдяки йому. Зокрема, розвиток продуктивних сил як одна з детермінант суспільного розвитку, за К. Марксом, у кінцевому підсумку спирається на людську здатність до творчості і продукування нового.

До речі, іншою методологічною проблемою для суб'єктного підходу в прогнозуванні процесів суспільного розвитку, окрім можливого детермінізму людської поведінки, є якраз її індетермінізм. Іманентна свобода волі людини порушує питання про те, наскільки її активність у принципі є прогнозованою. І якщо в основі розвитку спільнот лежать вільний вибір і творча діяльність окремих членів цієї спільноти, то це питання стосується правомірності соціального прогнозування як такого. К. Поппер вважав, що з погляду науки неправомірно розглядати закономірності історичного розвитку, оскільки їх наявність уможлиблювала б пролонгацію цих закономірностей на майбутнє й отримання передбачень щодо майбутнього стану суспільства, а це суперечить принципу свободи волі (Поппер, 1994).

Насправді наявність вільного людського вибору все-таки залишає можливості для здійснення наукового прогнозування як індивідуальної, так і соціальної поведінки. Свобода волі означає, що особистість вчиняє відповідно до своїх мотивів, які так само задаються її потребами, цінностями, уявленнями. Тож якщо нам відомі ці змісти психічної сфери, то ми можемо й спрогнозувати майбутню поведінку людини. Відповідно, знаючи психологічні характеристики членів соціуму, ми можемо спрогнозувати напрям суспільного розвитку.

Звісно, це повністю не знімає проблему свободи волі, оскільки теоретично людина в будь-який момент вільна переорієнтуватися і зробити вибір, не детермінований її попередньо визначеними характеристиками. Але психологи знають, що зміст масової свідомості не змінюється стрибкоподібно і її розвиток має свою тяглість (власне, те саме значною мірою стосується й індивідуальної свідомості). Тому аналіз змістів цієї свідомості є цілком релевантною підставою для здійснення соціального прогнозування, принаймні в межах відносної константності узагальнених психологічних характеристик членів досліджуваної спільноти.

Більш складним завданням є прогнозування на більш віддалену перспективу, оскільки воно потребує розуміння того, яким чином будуть змінюватися зазначені психологічні характеристики. З одного боку, ми тут стикаємося з проблемою визначення закономірностей психічного розвитку в межах історіогенезу. З другого боку, ми можемо піти за логікою Фукуями і спиратися на наявні в нас знання природи людини як такої. Наприклад, нам уже відомий загальний спектр можливих потреб індивіда (Маслоу, 2008) або спектр його ціннісних орієнтацій (Schwartz, 1992). І хоча наразі ми не можемо з упевненістю сказати, які саме з цих потреб або ціннісних орієнтацій будуть домінувати у людини майбутнього (хоча і щодо цього можна будувати прогностичні моделі), але розуміння того, що людина за інших рівних обставин швидше обере більш безпечне середовище, аніж небезпечне; ситуацію, яка надає більше можливостей, аніж ситуацію, яка надає менше можливостей; спосіб життя, який дасть змогу зберегти самоповагу, аніж спосіб життя, де самоповагу буде втрачено і т. ін., уже надає чимало інформації для прогнозування як індивідуальної, так і соціальної поведінки. Зокрема, це створює наукове підґрунтя для сценарного прогнозування, оскільки дає змогу говорити, що за тих чи інших умов представники певних соціальних груп з великою ймовірністю будуть схильні до того чи іншого вибору.

Більш складним з методологічного погляду завданням є спроба визначити конкретну лінію соціального розвитку, не розгалужену на різні можливі сценарії. У цьому разі нам уже мало розуміти, як у тій чий інший ситуації будуть поводитися представники різних соціальних груп, – не менш важливо розуміти також і якою буде сама ситуація. Тобто потрібно брати до уваги обидва боки медалі: об'єктивний, пов'язаний з конкретними політичними, економічними та іншими умовами, у яких ухвалюватимуться рішення членами суспільства, і суб'єктивний, пов'язаний із психологічними чинниками їх ухвалення. Специфіка такого прогнозування полягає в тому, що об'єктивна соціальна ситуація є наслідком рішень, раніше ухвалених суб'єктами; але і сама ця ситуація, особливо її культурний складник, є важливим підґрунтям для формування суб'єктів – членів соціуму. В ідеалі комплексна прогностична модель має зважати на обидва боки медалі в їхньому взаємовпливі.

Проблема полягає в тому, що соціум – це дуже складна система з майже незліченною кількістю внутрішніх і зовнішніх факторів, пов'язаних такою ж незліченною кількістю взаємовпливів. Тому, моделюючи суспільні процеси, дослідники зазвичай змушені визначатися, які саме із цих факторів є насправді важливими для визначення напрямів суспільного руху, а які можна вважати другорядними. Звісно, таке відокремлення головних, базових чинників від чинників другорядних завжди загрожує пізнавальною редукцією і звуженням досліджуваного предмета. Можна навіть сказати, що редукціонізм – постійна робоча хвороба тих наукових проєктів, які претендують на опис глобального розвитку макросоціальних процесів. Чи є ця хвороба виліковною – питання відкрите. Тут можна лише сказати, що моделювання за визначенням передбачає абстрагування від деяких характеристик об'єкта, що моделюється, задля того щоб простежити, як проявляться інші – більш вагомні з погляду наявних дослідницьких завдань – характеристики цього об'єкта. Тому межі дозволеного в разі редукції (спрощення) соціальної системи в теоретичних моделях у кінцевому підсумку визначаються тим, чи дають змогу отримані результати виявити ті аспекти суспільного розвитку, які видаються нам справді важливими. Наприклад, прогнозуючи макросоціальні процеси, ми можемо зосередитися лише на виявленні їхніх політико-ідеологічних, або культурних, або економічних аспектів і не претендувати на отримання прогностичних даних щодо інших аспектів.

Іншим методологічним обмеженням суб'єктного підходу є те, що він не призначений для передбачення впливів на суспільний розвиток зовнішніх чинників. Передусім ідеться про такі форс-мажорні обставини, як природні і техногенні катастрофи, пандемії тощо. Зрозуміло, що прогнозування таких явищ, загалом, не належить до завдань соціогуманітарних наук. Однак у межах сценарного прогнозування суб'єктний підхід дає змогу аналізувати, як будуть поводитися соціальні агенти в тих чи інших умовах, і до цих умов можуть бути включені і зазначені зовнішні чинники.

Суб'єктний підхід до прогнозування процесів суспільного розвитку має ще одне

методологічне обмеження. Річ у тім, що ми можемо робити прогнози щодо ухвалення рішень членами суспільства лише за умови, що ці рішення мають заздалегідь відому множину теоретично можливих варіантів. Тобто правомірно робити передбачення щодо того, який шлях обере індивід або суспільство, але неправомірно робити передбачення тоді, коли цей шлях лише має бути прокладений. Ми не можемо знати, яке вирішення тих чи інших проблем відшукають люди майбутнього, бо ми не мислимо як люди майбутнього. Та й узагалі, там, де результат людської дії залежить від креативного складника, для наукового прогнозування починається зона невизначеності.

Через це немає сенсу робити наукові передбачення на надто віддалені проміжки часу. Мабуть, навіть дуже сміливі футурологи не візьмуться прогнозувати розвиток людства на 500 або 1000 років. Крім того, видається доцільним обмежити цілі прогнозування тими аспектами суспільного розвитку, які менше залежать від креативних напрацювань. Наприклад, передбачення, зроблені в середині ХХ століття щодо технологічного розвитку людства, переважно зосереджувалися на освоєнні людством ближнього і дальнього космосу, фактично пройшовши осторонь теми розвитку комп'ютерних технологій, які насправді в подальшому посіли головну позицію в цій царині.

Ми розглянули методологічні проблеми та обмеження, пов'язані із суб'єктивним підходом до прогнозування суспільного розвитку. Спробуємо тепер принаймні в загальних рисах окреслити можливості цього підходу. Як уже зазначалося вище, звернення до психології людини є неодмінною умовою, якщо ми маємо на меті визначення механізмів суспільного розвитку, що є найбільш надійним науковим підґрунтям для соціального прогнозування. Якщо ми не хочемо обмежитися лише спостереженням зовнішніх регулярностей в історичних процесах, а бажаємо вийти на рівень причинно-наслідкових зв'язків, то маємо звертатися саме до суб'єктивного підходу.

Найкращою демонстрацією можливостей суб'єктивного, як і будь-якого іншого, підходу є конкретні приклади його застосування. Наразі таких прикладів небагато, що зрозуміло з огляду на домінування інших підходів, але вони все ж є. Дотичною до суб'єктивного підходу можна вважати згадану вище концепцію «кінця історії» Фукуями. Як приклад також можна навести авторську концепцію історичного процесу, засновану на аналізі формування і розвитку уявлень людини про дійсність (Жовтянська, 2020).

Ця концепція стосувалася визначення соціально-психологічних механізмів суспільного розвитку в межах Європейської цивілізації. Як первинний чинник соціальних змін я розглядала розвиток культури мислення, а саме залучення критичності і логічно обґрунтованого умовиводу до формування уявлень про дійсність. Ідеться про зміцнення раціональності, яка починає поступово набувати сили в християнській Європі з часів пізнього Середньовіччя. З розвитком раціоналізму формування уявлень про дійсність, зокрема і соціальну, усе більше базується на причинно-наслідкових зв'язках, що не лише означає пізнавальний прогрес, а й уможливорює цілеспрямоване перетворення дійсності. Людина відтепер позиціонує себе як суб'єкта щодо суспільних відносин, що, відповідно, приводить до зрушень у панівній системі цінностей тогочасної спільноти. Суб'єктність людини передбачає повагу до неї як до рушійної сили суспільства і повноправного члена суспільного договору. Особистість поступово визнається як вихідна цінність і сила, що закладає основи європейського людиноцентризму.

Усе це створило передумови для переформатування суспільства, зокрема і шляхом ліберально-демократичних революцій. Розвиток суб'єктності означає, що людина починає розглядати себе активним перетворювачем соціуму відповідно до власних поглядів та інтересів, а переорієнтація системи цінностей на пріоритети людської гідності й свободи створює запит на такий соціальний устрій, де громадяни отримують рівні права перед законом та визнаються єдиним легітимним джерелом влади в державі.

Отже, певний соціально-психологічний механізм, в основі якого лежить розвиток раціональності, що зі свого боку зумовлює розвиток суб'єктності та переорієнтацію системи цінностей, став передумовою ліберально-демократичних перетворень у Європі. Однак заданий цим механізмом тренд на лібералізацію суспільних відносин є далеко не лінійним. Річ у тім, що перехід до демократичного режиму правління вимагає від населення певного рівня політичної культури і, зокрема, нових компетентностей, що напрацьовується лише з

досвідом. Його нестача, так само як і несформованість нових політичних інститутів, стають передумовами для виникнення соціальних та економічних криз у державі, які майже неодмінно виникають у післяреволюційний період. Ці кризові явища, а також недостатня спрямованість перехідного суспільства на демократичні орієнтири внаслідок тягlosti масової свідомості спричинюють зростання антидемократичних настроїв та різного роду політичні реакції у вигляді реставрацій, встановлення диктаторських режимів тощо.

Прикметно, що за домодерністської доби в історії Європи такі історичні відкати здебільшого набували форми реставрації монархії або встановлення диктатури. Натомість у добу модернізму постреволюційні реакції після невдалих спроб побудови демократій набувають іншої форми, а саме тоталітарних режимів. Така специфіка зумовлена розвитком політичних ідеологій і поступовим переходом у Новий час від соціальних норм та уявлень традиційного суспільства, зокрема тих, що освячували непохитність монархії, що також було наслідком розвитку раціональності (Жовтянська, 2022).

Отже, у процесах суспільного-політичного розвитку, що мав місце в Європі за Нової доби, можна виокремити два аспекти, або два вектори, причому обидва задані соціально-психологічними чинниками. Перший пов'язаний з переформатуванням характерних для традиційних суспільств політичних режимів і розбудовою ліберальних демократій, другий – з відкатами після демократичних перетворень, що могли проявлятися як реставрація або встановлення авторитарних чи тоталітарних режимів.

Представлена концепція може бути використана і для прогнозування суспільного розвитку, оскільки описані вище механізми, які визначили історичні тренди в Європі Нової доби, є актуальними і сьогодні, причому не тільки для європейської спільноти. Це дає нам достатні підстави, щоб принаймні в загальних рисах змалювати картину нашого соціального майбутнього.

Головним трендом залишиться лібералізація суспільних відносин, яка проявлятиметься передусім у подальшому встановленні ліберальних демократій у країнах, у яких допоки функціонують інші режими правління. Водночас цей процес подекуди буде супроводжуватися політичними реакціями переважно у вигляді встановлення авторитаризму і тоталітаризму (неконституційна монархія дедалі більше стає раритетом у світі).

Також можна очікувати, що низка авторитарних режимів буде залучати ідеологічний ресурс для протистояння ліберальним тенденціям і перетворюватиметься на тоталітаризм. Це дасть елітам змогу каналізувати невдоволення мас на аутгрупи, до яких, найімовірніше, буде зараховано населення демократичних держав, а також внутрішні групи спротиву. Така ситуація призводитиме до підвищення зовнішньополітичної напруженості і зростання ймовірності міжнародних конфліктів.

У кінцевому підсумку можна зауважити, що хоча в стратегічному плані «кінець історії», за Фукуямою, тобто повсюдне встановлення ліберальної демократії, є цілком прогнозованим майбутнім, та шлях до нього, очевидно, буде зовсім не лінійним і сповненим драматизму. Причому останній пов'язаний не з конфліктами між цивілізаціями, як це пророчив Хантінгтон, а з конфліктами між ліберальним і неліберальним світами, межа між якими може проходити як усередині держав, так і між ними.

Висновки та перспективи подальших досліджень

1. У сучасній гуманітаристиці співіснують дві теоретико-методологічні позиції, які опонують вихідним положенням суб'єктного підходу до прогнозування суспільного розвитку. Перша з них пов'язана з твердженням про соціальний детермінізм людської поведінки, друга – із твердженням про іманентний індетермінізм людської поведінки. Теоретичний аналіз доводить правомірність застосування суб'єктного підходу до прогнозування суспільного розвитку попри зазначені позиції.
2. Є низка методологічних проблем, які призводять до обмежень у застосуванні суб'єктного підходу до прогнозування суспільного розвитку. По-перше, це надзвичайна складність соціальних систем, наслідком чого є редукаціонізм під час побудови прогностичних моделей. По-друге, це нечутливість зазначеного підходу до впливу на суспільний розвиток зовнішніх чинників. По-третє, це непередбачуваність креативних рішень, які задають зону невизначеності в соціальному прогнозуванні.

3. Застосування суб'єктного підходу є неодмінною умовою, коли йдеться про визначення механізмів суспільного розвитку. Широкі можливості для застосування цього підходу представлені в царині сценарного прогнозування і моделювання процесів суспільного розвитку. Побудова прогностичних сценаріїв і моделей розвитку локальних соціумів становить **перспективу подальших досліджень**.

Список використаних джерел

- Белл, Д. (1986). Социальные рамки информационного общества. В *Новая технократическая волна на Западе* (с. 330–342). Москва: Прогресс.
- Бурдьё, П. (1998). Структура, габитус, практика. *Теоретические проблемы социологии и социальной антропологии*, 2, 44–60.
- Герилів, Д. Ю. (2014). *Типологія держави: теоретико-правове дослідження*. (Автореферат дисертації). Львів: Нац. ун-т «Львівська політехніка».
- Жовтянська, В. В. (2020). *Психологія репрезентацій дійсності*. Київ: Талком.
- Жовтянська, В. В. (2021). Психологічні засади моделювання як методичного напрямку соціальної прогностики. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 48(51), 9–15.
- Жовтянська, В. В. (2022). Соціально-психологічні детермінанти формування тоталітаризму. *Проблеми політичної психології*, 12 (26), 60–76.
- Леонтьев, А. Н. (1975). *Деятельность. Сознание. Личность*. Москва: Политиздат.
- Маркс, К., & Энгельс, Ф. (1955). *Немецкая идеология*. В К. Маркс, & Ф. Энгельс, *Сочинения*. (Издание второе) (Т. 3, с. 7–544). Москва: Политиздат.
- Маслоу, А. (2008). *Мотивация и личность*. Санкт-Петербург: Питер.
- Мід, Дж. Г. (2000). *Дух, самість і суспільство з точки зору соціального біхевіориста*. Київ: Український центр духовної культури.
- Назаретян, А. П. (2016). Психология в социальном прогнозировании: еще раз о причинных зависимостях. *Вопросы философии*, 7, 115–129.
- Поппер, К. (1994). *Відкрите суспільство та його вороги*. Т. 1-2. Київ: Основи.
- Рубинштейн, С. Л. (1986). Принцип творческой самодеятельности. *Вопросы психологии*, 4, 101–107.
- Сорокин, П. А. (1992). *Человек. Цивилизация. Общество*. Москва: Политиздат.
- Татенко, В. А. (1996). *Психология в субъектном измерении*. Київ: Просвіта.
- Тойнби, А. Дж. (2001). *Постижение истории: Сборник*. Москва: Рольф.
- Тоффлер, Э. (2004). *Третья волна*. Москва: АСТ.
- Февр, Л. (1991). *Бои за историю*. Москва: Наука.
- Филлипс, Л., & Йоргенсен, М. В. (2008). *Дискурс-анализ: Теория и метод*. Харьков.
- Фукуяма, Ф. (2004). *Конец истории и последний человек*. Москва: АСТ.
- Huntington, S. P. (1993). The Clash of Civilizations? *Foreign Affairs*, 72 (3), 22–49.
- Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theory and empirical tests in 20 countries. *Advances in experimental social psychology*, 25, 1–65.

References

- Bell, D. (1986). Sotsialnyye ramki informatsionnogo obshchestva [Social framework of the information society]. In *Novaya tekhnokraticheskaya volna na Zapade* [The New Technocratic Wave in the West], pp. 330–342. Moscow: Progress. (in Russian)
- Bourdieu, P. (1998). Struktura, gabitus, praktika [Structure, habitus, practice]. *Teoreticheskiye problemy sotsiologii i sotsialnoy antropologii* [Theoretical problems of sociology and social anthropology], 2, 44–60. (in Russian)
- Febvre, L. (1991). *Boi za istoriyu* [Fight for history]. Moscow: Nauka. (in Russian)
- Fillips, L., & Yorgensen, M. V. (2008). Diskurs-analizs. Teoriya i metod [Discourse analysis. Theory and method]. Kharkiv: Gumanitarnyy Tsentr. (in Russian)
- Fukuyama, F. (2007). *Konets istorii i posledniy chelovek* [The End of History and the Last Man]. Moscow: AST. (in Russian)
- Geriliv, D. Yu. (2014). *Typologhiia derzhavy: teoretyko-pravove doslidzhennia* [Typology of the state: theoretical and legal research]. (Abstract of dissertations). Lviv: National University

«Lviv Polytechnic». (in Ukrainian)

Huntington, S. P. (1993). The Clash of Civilizations? *Foreign Affairs*, 72 (3), 22–49. (in English)

Leontyev, A. N. (1975). *Deyatel'nost. Soznaniye. Lichnost* [Practice. Conscious Person]. Moscow: Politizdat. (in Russian)

Marks, K., & Engels, F. (1955). *Nemetskaya ideologiya* [German ideology]. In K. Marks, F. Engels, *Sochineniya* [Works] (Vol. 3). Moscow: Politizdat. (in Russian)

Maslow, A. (2008). *Motivatsiya i lichnost* [Motivation and personality]. Saint Petersburg: Piter. (in Russian)

Mead, J. G. (2000). *Dukh, samist i suspilstvo z tochky zoru sotsialnoho bikheviorysta* [Spirit, self and society from the point of view of a social behaviorist]. Kyiv: Ukrainian Center of Spiritual Culture. (in Ukrainian)

Nazaretyan, A. P. (2016). Psikhologiya v sotsialnom prognozirovanii: yeshche raz o prichinnykh zavisimostyakh [Psychology in social forecasting: once again about causal dependencies]. *Voprosy filosofii* [Questions of Philosophy], 7, 115–129. (in Russian)

Popper, K. (1994). *Vidkryte suspilstvo ta yoho vorohy* [The open society and its enemies]. Vol. 1-2. Kyiv: Osnovy. (in Ukrainian)

Rubinstein, S. L. (1986). Printsip tvorcheskoy samodeyatelnosti [The principle of creative initiative]. *Voprosy psikhologii* [Questions of Psychology], 4, 101–107. (in Russian)

Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theory and empirical tests in 20 countries. *Advances in experimental social psychology*, 25, 1–65. (in English)

Sorokin, P. A. (1992). *Chelovek. Tsvivilizatsiya. Obshchestvo* [Human. Civilization. Society]. Moscow: Politizdat. (in Russian)

Tatenko, V. A. (1996). *Psychology in the subjective dimension* [Psikhologiya v subyektном izmerenii]. Kyiv: Prosvita. (in Russian)

Toffler, E. (2004). *Tretya volna* [Third wave]. Moscow: AST. (in Russian)

Toynbee, A. J. (2001). *Postizheniye istorii: Sbornik* [Comprehension of History: Collection]. Moscow: Rolf. (in Russian)

Zhovtianska, V. V. (2020). *Psykhologhiia reprezentatsii diisnosti* [The psychology of representations of reality]. Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)

Zhovtianska, V. V. (2021). Psykhologhichni zasady modelyuvannia yak metodychnoho napriamu sotsialnoi prohnostyky [Psychological principles of modeling as a methodological direction of social prognosis]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykhologhii* [Scientific Studies in Social and Political Psychology], 48 (51), 9–15. (in Ukrainian)

Zhovtianska, V. (2022). Sotsialno-psykhologhichni determinanty formuvannia totalitaryzmu [Social and psychological determinants of the formation of totalitarianism]. *Problems of Political Psychology*, 12(26), 60–76. (in Ukrainian)

Суший Олена Володимирівна

доктор наук з державного управління, доцент, завідувач лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-4364-7571

a_s_y2000@ukr.net

ПРО НОВІ РОЗРОБКИ, ДОСЯГНЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ В МІЖДИСЦИПЛІНАРНІЙ ПЛОЩИНІ ДОСЛІДЖЕНЬ МАЙБУТНЬОГО

Актуальність дослідження визначається браком фундаментальних наукових розробок, присвячених теоретичному і методологічному обґрунтуванню психологічного забезпечення соціального прогнозування як науково-теоретичної та предметно-практичної діяльності.

Метою статті є презентація результатів фундаментального наукового дослідження «Психологічні підходи до прогнозування соціальних процесів» (ДР №0120U000155), яке виконувалось у 2020–2022 роках науковим колективом лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

Методологія і наукові підходи. Оглядове резюме результатів наукового дослідження і продукції, підготовленої та опублікованої по його завершенні.

Результати. У процесі виконання наукового дослідження колективом виконавців уперше розроблено методологічні засади та обґрунтовано концепцію психологічного забезпечення соціального прогнозування як науково-теоретичної і предметно-практичної діяльності, що містить систему психологічних принципів та підходів до прогнозування соціальних процесів, а також побудованих на їх основі теоретичних (соціально-психологічних) моделей розроблення стратегій і технологій соціального прогнозування. Результати наукового дослідження відображено в п'яти монографіях та навчальній програмі, які разом складають навчальний комплект «Основи психології соціального прогнозування». Поширення у відкритому доступі наукової продукції, підготовленої за результатами наукового дослідження, дає змогу всім, кого цікавить проблематика досліджень майбутнього та соціального прогнозування, дізнатися більше про можливості та потенціал соціально-психологічної науки в цій царині.

Практична значущість результатів полягає в легітимації статусу соціально-психологічної науки у сфері соціальної прогностики та обґрунтуванні загальнометодологічних засад психології соціального прогнозування, що відкриває широкі перспективи для практичного соціально-психологічного забезпечення соціального прогнозування. Психологічне забезпечення соціального прогнозування методологічно посилюватиме прогнозування соціальних явищ і процесів, що може суттєво поліпшити управлінську спроможність якісно задовольняти актуальні суспільні потреби. Оволодіння теоретичними та методологічними засадами психологічного забезпечення соціального прогнозування розширюватиме фахові компетентності експертної діяльності, необхідні для успішного виконання експертних завдань у сфері соціального прогнозування як на коротко-, так і далекострочкову перспективу.

Ключові слова: соціальна психологія; соціальне прогнозування; психологія соціального прогнозування; публічне управління; соціальні зміни.

Sushyi Olena V.

Dr. of Public Administration,

Head of Laboratory for monitoring of social-and-political processes,

Institute of Social and Political Psychology of Ukraine

of the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine,

Kyiv, Ukraine.

ORCID ID 0000-0002-4364-7571

a_s_y2000@ukr.net

ON NEW DEVELOPMENTS, ACHIEVEMENTS AND PROSPECTS OF PSYCHOLOGICAL SCIENCE IN THE INTERDISCIPLINARY FIELD OF FUTURES STUDIES

The relevance of the research is due by the lack of fundamental scientific works devoted to the theoretical and methodological substantiation of the psychological support of social forecasting as a theoretical and practical activity.

The purpose of the article is to present the results of the fundamental scholar research «Psychological approaches to forecasting social processes» (DR №0120U000155), carried out in 2020-2022 by the research team of the Laboratory for the Methodology of Psychosocial and Political-Psychological Research ISPP NAES of Ukraine

Methodology and scientific approaches. An overview summary of the results of the research project and scientific papers published since its completion.

Results. The conception and methodological foundations of psychology of social forecasting are substantiated. It contains a system of psychological principles and approaches to the forecasting of social processes, and theoretical (social psychological) models built on their basis for developing strategies and technologies for social forecasting. The results of the research project are presented in five monographs and a curriculum, which together form the «Fundamentals of the Psychology of Social Forecasting» Training Kit. All books prepared as a result of research project are available in the open access. This allows anyone interested in the problems of futures research and social forecasting to learn more about the possibilities and potential of socio-psychological science in this area.

The practical significance of the results lies in legitimizing the status of socio-psychological science in the field of social forecasting and substantiating the general methodological positions of the psychology of social forecasting, which open up new prospects for the practical socio-psychological support of social forecasting. Psychological theory and practice for social forecasting methodologically will be able to strengthen the forecasting of social phenomena and processes, which as a result will significantly increase the managerial ability to qualitatively satisfy urgent social needs. The study the theoretical and methodological foundations of the psychological support of social forecasting – as part of the professional competencies of expert activity – is necessary for the successful implementation of expert tasks in the field of social forecasting, both in the short and long term.

Key words: social psychology; social forecasting; psychology of social forecasting; public management; social changes.

*У широкому розумінні прогностика – це теорія і практика прогнозування,
а у вузькому – наука про закони і способи розроблення прогнозів.
(Соціологія: 100 питань – 100 відповідей)*

Постановка проблеми. Попри всю тривіальність тези, що наукове передбачення соціальних процесів базується на знанні базових принципів прогностики як науки та соціально-прогностичних дослідженнях у різних сферах суспільного життя, її суть дедалі більше проблематизується через ускладнення сучасного світу й невизначеність траєкторій його розвитку, що, відповідно, суттєво знижує потенціал наукового осмислення та прогнозування соціальних змін, особливо в умовах, за яких традиційні способи прогнозування швидко застарівають. Як передбачити ймовірні наслідки соціальних процесів чи визначити оптимальні шляхи розвитку суспільства загалом, якщо складні проблеми соціального розвитку та системні зміни, необхідні для їх вирішення, є, по-перше, багатофакторними, багаторівневими та багатоаспектними; по-друге, потребують свого розгляду з урахуванням контексту та обставин; і ще й, по-третє, вимагають застосування інтегрованих (комплексних) підходів, тобто використання поряд з об'єктивними індикаторами також і суб'єктивних показників? Порушені питання спонукали науковий колектив лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень ІСПП НАПН України замислитися над проблемою інтеграції соціально-психологічного

знання і соціальної прогностики, де наразі відчувається гостра нестача адекватної артикуляції питань психологічного забезпечення соціального прогнозування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У царині академічних видань спостерігається брак фундаментальних наукових розробок, присвячених теоретичному та методологічному обґрунтуванню психологічного забезпечення соціального прогнозування як науково-теоретичної та предметно-практичної діяльності. Опосередковано тут даються взнаки різні чинники, серед яких, наприклад: стан розвиненості сфери досліджень майбутнього, певна відмінність методологічних традицій, брак потужних емпіричних баз, які б містили моніторингові дані суто соціально-психологічного гатунку, тощо. Проте це не означає, що наукова спільнота обходить своєю увагою методологічні питання соціального прогнозування.

У зарубіжних дослідженнях з проблематики соціального прогнозування немає жорсткої класифікації підходів, принципів та методів дослідження майбутнього, а методологія передбачає визначення конкретних інструментів для розв'язання конкретних проблемних питань. Тож у наукових публікаціях представлено чималий арсенал методів, зокрема й соціально-психологічних, які використовують у прогностичних дослідженнях і застосовують для вирішення конкретних проблемних питань (Curry, 2015; Glenn, & Gordon, 2009; Slaughter, & Inayatullah, 1996–2005).

Натомість для (пост)радянської наукової школи більш характерним було і є тяжіння до філософського-методологічного осмислення як онтологічних, так і епістемологічних імплікацій, що зумовило переважно філософську візію соціальної прогностики в соціогуманітарному пізнанні, та й наявні центри аналізу і прогнозу радше вдавалися до звичайних пророцтв, ніж намагалися наблизитися до вирішення завдань наукового дослідження проблематики майбутнього (Горбатенко, 2010). Попри беззаперечну актуальність запиту на психологічне забезпечення прогнозування соціальних процесів (особливо для сучасної України) лунають лише поодинокі заклики до легітимації статусу соціально-психологічної науки у сфері соціальної прогностики та обґрунтування загальнометодологічних засад психології соціального прогнозування (Слюсаревський, 2003; 2019). Дотепер соціальні і політичні психологи, порушуючи питання прогнозування соціальних явищ і процесів, у кращому разі, наштовхуються на дещо зверхнє ставлення до таких виступів з боку академічної спільноти або, у гіршому разі, це сприймається як зазіхання на проблематизацію питань, що виходять за межі власне предметного поля психологічної науки.

Важливим зрушенням у річищі вирішення проблеми інтеграції соціально-психологічного знання та соціальної прогностики стало фундаментальне наукове дослідження «Психологічні підходи до прогнозування соціальних процесів» (ДР №0120U000155), виконане в лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень¹ Інституту соціальної та політичної психології НАПН України у 2020–2022 роках. Стислий огляд та презентація отриманих результатів наукового дослідження визначає мету пропонованої публікації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Метою наукового дослідження «Психологічні підходи до прогнозування соціальних процесів» стало обґрунтування психологічних принципів розроблення стратегій і технологій соціального прогнозування. Щоб досягти цієї мети, потрібно було вирішити такі першочергові і стратегічно важливі завдання:

- 1) розробити психологічно обґрунтовані підходи до здійснення прогнозування соціальних процесів;
- 2) запропонувати систему психологічних принципів розроблення стратегій і технологій соціального прогнозування;
- 3) визначити основні напрями застосування психологічних підходів до

---

¹ Склад виконавців наукового дослідження: керівник – завідувач лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень, д. н. держ. упр., доцент Суший О. В.; виконавці: чл.-кор. НАПН України, д. психол. н., проф. Татенко В. О.; чл.-кор. НАПН України, д. філос. н., проф. Гнатенко П. І.; д. психол. н., проф. Малхазов О. Р.; д. психол. н., с. н. с. Жовтянська В. В.; д. психол. н., с. н. с. Плющ О. М.; к. філос. н., доцент Данилова Т. В.; к. психол. н. Кухарук О. Ю.

прогнозування соціальних процесів.

Передбачалось, що загалом результати дослідження матимуть високу наукову значущість, оскільки у своїй сукупності створюватимуть фундамент для досягнення більш *амбітної мети* – формування теоретико-методологічного і методичного базису для психологічного забезпечення соціального прогнозування як науково-теоретичної та предметно-практичної діяльності.

Підтвердженням вагомому внеску у вирішення означеної проблеми та виправданості висунутих високих очікувань, власне, слугує центральне положення наукової новизни, яким заявлено, що в процесі виконання наукового дослідження колективом виконавців *вперше*:

- розроблено методологічні засади та обґрунтовано концепцію психологічного забезпечення соціального прогнозування як науково-теоретичної і предметно-практичної діяльності,
- що містить систему психологічних принципів та підходів до прогнозування соціальних процесів,
- а також побудованих на їх основі теоретичних (соціально-психологічних) моделей розроблення стратегій і технологій соціального прогнозування.

Основний зміст результатів дослідження, що підтверджують успішне досягнення поставлених цілей, резюмовано у вигляді таких підсумкових тез.

Запропоновано теоретичні підходи до соціально-психологічного прогнозування соціальних процесів, визначено основні напрями їх застосування, а саме:

– суб'єктний підхід у прогнозуванні макропроцесів суспільного розвитку (В. Жовтянська),

– аксіологічний підхід у прогнозуванні динаміки ціннісних преференцій (О. Малхазов),

– ідентичнісно-поведінковий підхід у прогнозуванні соціально-психологічної резиліентності в ситуації тривалого травматичного стресу (О. Кухарук),

– синергетичний підхід у моделюванні процесів самоорганізації колективних суб'єктів (О. Плющ).

З позицій суб'єктно-вчинкового підходу (В. Татенко) та національної психології (П. Гнатенко) досліджено та розкрито потенціал феноменів колективної інтуїції та національної ідентичності, відповідно, як механізмів прогнозування подій суспільного життя.

Розроблено дворівневу систему методологічних принципів психологічного забезпечення соціального прогнозування (О. Суший).

Система теоретичних положень та принципів першого порядку становлять методологічний базис (системні умови) для розроблення психологічно обґрунтованих стратегій і технологій прогнозування. Серед них, зокрема, такі:

– принцип онтологічної рівноцінності індивідуальних і надіндивідуальних форм психіки;

– принцип історико-культурної контекстуальності;

– принцип психосоціальної синдромності соціальних явищ і процесів тощо.

Теоретичні положення та принципи другого порядку конкретизовано через вищеназвані соціально-психологічні підходи для прогнозного дослідження соціальних (соціально-психологічних) явищ і процесів. Ідеться про:

– принципи прогнозування соціальної поведінки та прогнозування соціальної резиліентності на основі соціальної ідентифікації;

– принципи моделювання соціальних явищ для прогнозування їхнього розвитку;

– принципи моделювання процесів самоорганізації колективних суб'єктів;

– принципи побудови математичної моделі для прогнозування в соціально-психологічних дослідженнях загалом та прогнозування динаміки ціннісних преференцій зокрема;

– принципи соціально-психологічного дослідження можливостей колективної інтуїції в прогнозуванні соціальних явищ;

– принципи соціально-психологічного забезпечення соціального прогнозування в контексті національної психології.

Запропоновану систему теоретичних положень, методологічних принципів і підходів доповнює низка розроблених оригінальних авторських теоретичних (соціально-психологічних) моделей прогнозування, а саме:

– п'ятифакторна прогностична модель суспільного розвитку на коротко- і середньострокову перспективу (В. Жовтянська);

– модель суспільного розвитку для прогнозування макросоціальних процесів на довгострокову і далекострочкову перспективу (В. Жовтянська);

– модель соціального прогнозування динаміки ціннісних преференцій у кризовому суспільстві (О. Малхазов);

– критеріальна модель прогнозування подій суспільного життя (В. Татенко).

Результати наукового дослідження відображено в п'яти монографіях: одна колективна (Суший (ред.) та ін., 2023), чотири індивідуальні монографії (Гнатенко, 2021; Гнатенко, 2022; Татенко, 2023; Плющ 2023) – та навчальній програмі. Їх поширення у відкритому доступі дає змогу всім, кого цікавить проблематика досліджень майбутнього та соціального прогнозування, дізнатися про можливості та потенціал соціально-психологічної науки в цій царині. Заважаючи на обмеження обсягу цієї публікації, далі оглядово представляємо анонсовані наукові праці.

Психологічне забезпечення прогнозування соціальних процесів : монографія / О. Суший (наук. ред.) ; авт. кол.: Т. Данилова, В. Жовтянська, О. Кухарук, О. Малхазов, О. Суший ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2023. 171 с. URL: <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2023/04/sushiy2023kmono.pdf>

Колективна монографія найбільш повно розкриває логіку наукового дослідження та вперше представляє комплексне обґрунтування теоретичних і методологічних засад психологічного забезпечення соціального прогнозування як науково-теоретичної та предметно-практичної діяльності. Разом з авторами допитливий читач матиме змогу поміркувати про можливості та обмеження психологічних досліджень для прогнозування соціальних процесів, дізнатися про психологічні принципи розроблення стратегій і технологій соціального прогнозування, ознайомитися з оригінальними авторськими ідеями щодо застосування психологічних підходів у прогнозуванні соціальних процесів та суспільного розвитку загалом, а також замислитися про перспективи соціально-психологічного прогнозування процесів повоєнного відновлення України.

Татенко В. О. Колективна інтуїція в прогнозуванні соціальних явищ : монографія / В. О. Татенко ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2023. 100 с. (планова) URL: <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2023/04/tatenko-mon2023.pdf>

У монографії вперше представлено результати психологічного дослідження колективної інтуїції як механізму прогнозування соціальних явищ. На читача очікують захопливе занурення у світ інтуїтивної активності людини та неминуча зустріч з проблемними моментами в розумінні її природи. Разом з автором читач дізнаватиметься, чому в основу формування уявлень про сутність інтуїтивного покладено категорії несвідомого та ірраціонального. Ознайомиться з оригінальним авторським концептуальним тлумаченням поняття «колективна інтуїція» та дізнається про чинники та умови її ефективного функціонування в ролі соціально-психологічного механізму прогнозування соціальних явищ. Усе це стане в пригоді на шляху опанування теоретичних та методологічних засад соціально-психологічного дослідження участі колективної інтуїції в процесі прогнозування соціальних явищ.

Гнатенко П. І. Соціальне прогнозування: від Платона до Фукуями : монографія / П. І. Гнатенко. Київ : Наукова думка, 2021. 170 с.

Попри те, що монографія присвячена важливій та актуальній проблемі – соціального прогнозування, її автор пропонує читачеві замислитися над питанням: «Наскільки соціальні прогнози були актуальними і реалістичними в процесі історичного розвитку?». У пошуку відповіді на поставлене питання автор звертається до вчень найвидатніших мислителів минулого: Античність представлена вченнями Платона й Аристотеля; епоха Відродження – ученнями Т. Мора і Т. Кампанелли; ХІХ ст. – комуністичною утопією К. Маркса в контексті

його вчення про природу людини; зрештою, ХХ – початок ХХІ ст. – ученням відомого футуролога Ф. Фукуями. Чи знайшов автор відповідь на своє питання? Яку саме? Про це та інше читач дізнається зі сторінок монографії.

Гнатенко П. І. Феномен ідентичності : монографія / П. І. Гнатенко. Вінниця : Твори, 2021. 194 с.

Монографія представляє результати психологічного дослідження феномену ідентичності як механізму прогнозування соціальних явищ. Аналізуються джерельні витoki формування і становлення цього поняття, зокрема погляди Платона й Августина, у вченнях яких уперше розглянуто внутрішній світ людини, її духовне начало. Досліджуються діалектико-методологічні принципи формування ідентичності у філософії Гегеля, а також погляди на ідентичність Фрейда, Габермаса, Гантінгтона, Фукуями.

Плющ О. М. Соціально-психологічні стратегії побудови суспільства : монографія / О. М. Плющ. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2023.

У монографії представлено тринитарну методологію, згідно з якою суспільство постає як текст, що конструюється колективним автором. Складність організації цього автора та особливості його культури зумовлюють побудову проекту суспільства. Соціально-психологічні стратегії задають напрями розвитку суспільства у світі, що змінюється, обумовлюючи способи конструювання колективним автором спільного майбутнього разом з іншими країнами світу.

Основи психології соціального прогнозування: робоча програма навчальної дисципліни: третій (освітньо-науковий) рівень вищої освіти, система післядипломної освіти; спеціальність 053 «Психологія»; галузь знань – 05 Соціальні та поведінкові науки / [за наук. ред. О. В. Суший ; розробники: О. В. Суший, Т. В. Данилова, В. В. Жовтянська, О. Ю. Кухарук, О. Р. Малхазов, В. О. Татенко] ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної соціальної та політичної психології. Кропивницький, 2022. 21 с. URL: <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2023/04/sushiy-programa2022.pdf>

Вивчення навчальної дисципліни забезпечуватиме майбутніх фахівців систематизованим знанням про теоретичні положення, методологічні принципи та підходи, що становлять основу психологічного забезпечення соціального прогнозування; розвиватиме вміння соціально-психологічного прочитання проблем прогнозування соціальних процесів і явищ; надихатиме на соціально-психологічні новації в річищі розроблення стратегій і технологій соціального прогнозування. Навчальну програму адресовано здобувачам вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня, слухачам закладів підвищення кваліфікації системи вищої та післядипломної освіти, слухачам і замовникам на професійну підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації фахівців у сфері державного управління, а також усім, кого цікавить проблематика досліджень майбутнього та соціального прогнозування.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Квінтесенція проведеного фундаментального дослідження, що підсумовує його теоретичну значущість та наукову новизну отриманих результатів, полягає в легітимації статусу психологічного знання про внутрішній (психічний) зміст соціальних явищ і процесів, закономірності їхнього перебігу і розвитку у сфері соціальної прогностики, що відкриває широкі перспективи для представників психологічної спільноти на «законних» – теоретичних і методологічних – засадах працювати в напрямі практичного соціально-психологічного забезпечення соціального прогнозування.

Проведене дослідження не тільки дає уявлення про потенціал соціально-психологічної науки у вивченні та прогнозуванні соціальних явищ і процесів. Збільшення систем координат у міждисциплінарному полі досліджень майбутнього, а саме прогнозування соціальних явищ і процесів під специфічним – соціально-психологічним – кутом зору і за допомогою специфічних – соціально-психологічних – засобів, методологічно посилюватиме наукове прогнозування загалом. Психологічне забезпечення соціального прогнозування зробить процес наукового прогнозування більш цілісним, а його результати – прогнози – більш точними, що може суттєво поліпшити управлінську спроможність якісно задовольняти актуальні суспільні потреби.

Важливо також підкреслити освітньо-наукову значущість результатів проведеного фундаментального наукового дослідження, які узагальнено та представлено як навчальний комплект «Основи психології соціального прогнозування» (навчальна програма і чотири монографії). Навчальний комплект – інноваційна освітньо-наукова розробка, яка ознайомлює з теоретичними і методологічними засадами психологічного забезпечення соціального прогнозування як науково-теоретичної і предметно-практичної діяльності та розкриває потенціал соціально-психологічної науки у сфері вивчення і прогнозування соціальних явищ та процесів. Оволодіння теоретичними і методологічними засадами психологічного забезпечення соціального прогнозування розширить фахові компетентності експертної діяльності, зокрема дасть їй змогу зосередитися на психологічній обґрунтованості знань та розвитку відповідних умінь, необхідних для успішного виконання експертних завдань у сфері соціального прогнозування як на коротко-, так і далекострокову перспективу.

Список використаних джерел

- Гнатенко, П. І. (2021). *Соціальне прогнозування: від Платона до Фукуяма*. Київ: Наукова думка.
- Гнатенко, П. І. (2022). *Феномен ідентичності*. Вінниця: Твори.
- Горбатенко, В. (2010). Вікна в майбутнє: перспективи становлення галузевої футурології. *Політичний менеджмент*, 2, 98–108.
- Плющ, О. М. (2023). *Соціально-психологічні стратегії побудови суспільства*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.
- Подольська, Є. А., & Подольська, Т. В. (2009). *Соціологія: 100 питань – 100 відповідей*. Київ: Інкос. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-12177.html>
- Слюсаревський, М. М. (2003). Про деякі гносеологічні умови достовірності та прогностичної значущості соціально-психологічних досліджень (на прикладі вивчення зв'язку соціальної напруженості із соціальним протестом). *Наукові студії із соціальної та політ. психології*, 7 (10), 3–22.
- Слюсаревський, М. М. (2019). *Несходимі терени Психеї: маршрути наукового пізнання: вибрані праці*. Київ: Талком.
- Суший, О. (Ред.), Данилова, Т., Жовтянська, В., Кухарук, О., & Малхазов, О. (2023). *Психологічне забезпечення прогнозування соціальних процесів*. Кропивницький: Імекс-ЛТД. URL: <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2023/04/sushiy2023kmono.pdf>
- Curry, A. (2015). *The APF methods anthology. Compass Special Edition*. URL: <https://www.apf.org/page/Compass>
- Glenn, J. C., & Gordon, T. J. (Eds.). (2009). *Futures Research Methodology – Version 3.0*. Washington, DC: Millennium Project. URL: <https://www.millennium-project.org/publications-2/futures-research-methodology-version-3-0/>
- Slaughter, R., & Inayatullah, S. (2005). *Knowledge base of futures studies* (Professional ed.). Foresight International.

References

- Curry, A. (2015). *The APF methods anthology. Compass Special Edition*. URL: <https://www.apf.org/page/Compass> (in English)
- Glenn, J. C., & Gordon, T. J. (Eds.). (2009). *Futures Research Methodology – Version 3.0*. Washington, DC, Millennium Project. URL: <https://www.millennium-project.org/publications-2/futures-research-methodology-version-3-0/> (in English)
- Hnatenko, P. I. (2021). *Sotsialne prohnozuvannia: vid Platona do Fukuiamy*. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian)
- Hnatenko, P. I. (2022). *Fenomen identychnosti*. Vinnytsia: Tvory. (in Ukrainian)
- Horbatenko, V. (2010). *Vikna v maibutnie: perspektyvy stanovlennia haluzevoi futurolohii. Politychnyi menedzhment*, 2, 98–108. (in Ukrainian)
- Plyushch, O. M. (2023). *Sotsialno-psykholohichni stratehii pobudovy suspilstva*.

Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Podolska, Ye. A., & Podolska, T. V. (2009). *Sotsiologiia: 100 pytan – 100 vidpovidei*. Kyiv: Inkos. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-12177.html> (in Ukrainian)

Slaughter, R., & Inayatullah, S. (2005). *Knowledge base of futures studies* (Professional ed.). Foresight International. (in English)

Slyusarevskyy, M. M. (2003). Pro deiaki hnoseolohichni umovy dostovirnosti ta prohnostychnoi zachushchosti sotsialno-psykholohichnykh doslidzhen (na prykladi vyvchennia zviazku sotsialnoi napruzhenosti iz sotsialnym protestom). *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 7 (10), 3–22. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M. (2019). *Neskhodymi tereny Psykhei: marshruty naukovooho piznannia : vybrani pratsi*. Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)

Sushyi, O. (Ed.), Danylova, T., Zhovtianska, V., Kukharuk, O., & Malkhazov, O. (2023). *Psykholohichne zabezpechennia prohnozuvannia sotsialnykh protsesiv*. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. URL: <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2023/04/sushiy2023kmono.pdf> (in Ukrainian)

Чорна Лідія Георгіївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
завідувачка лабораторії психології малих груп

та міжгрупових відносин,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-8107-7573

Lidiya.Chorna@ispp.org.ua

МЕХАНІЗМИ МІЖГРУПОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ: ПОЯСНЮВАЛЬНІ ПРИНЦИПИ, ІСТОРИЧНІ І ТЕРИТОРІАЛЬНІ ВИМІРИ

Актуальність. Війна спонукає дослідників більш уважно придивитися до того, як саме такі механізми міжгрупової взаємодії, як інгруповий фаворитизм і аутгрупова дискримінація, переходять з рівня групових упереджень на рівень екстремального протистояння. Не менш важливо ідентифікувати соціально-психологічні механізми, які запобігають небезпечним соціальним явищам, наприклад геноциду. Пояснювальні принципи міжгрупової взаємодії також мають спиратися на пояснювальний потенціал історичного контексту, а саме часові і просторові виміри соціальних процесів.

Мета дослідження – визначити пояснювальні принципи міжгрупової взаємодії, які б розкривали її механізми в історичному і територіальному вимірах.

Методологія. Стаття є оглядовою і спирається на теоретичні узагальнення та моделювання, історико-психологічний і феноменологічний аналіз, метааналіз результатів соціологічних опитувань.

Результати. Виокремлено пояснювальні принципи міжгрупової взаємодії: гнучкості і справедливості взаємодії, реалізації ціннісного ставлення інгрупи до аутгрупи як до об'єкта або суб'єкта взаємодії, долання невизначеності соціальними індивідами. Визначено три групи соціально-психологічних механізмів, що регулюють міжгрупову взаємодію на основі цих принципів: перцептивно-регулятивні, ціннісно-регулятивні і структурно-регулятивні. Показано, що в історичному і територіальному вимірах регуляція міжгрупової взаємодії визначається як її історифікація та мапування. Найбільш виразними проявами цих процесів є диференціація груп у просторі взаємодії, структурування поля міжгрупової взаємодії, окреслення групових меж, історичне передавання моделей взаємодії, відновлення історичної справедливості на основі пам'яті груп. В умовах війни механізми міжгрупової взаємодії посилюються; в українському суспільстві відбувається перебудова символічних меж взаємодії, кристалізація ідентичності, що зміцнює стресостійкість і патріотизм українців.

Ключові слова: міжгрупова взаємодія; психологічні механізми; групові ідентифікації; групові атрибуції; соціальні репрезентації; часові і просторові виміри соціальної взаємодії.

Chorna Lidia G.

Ph.D., senior researcher,

head of the Small group psychology

and intergroup relations Laboratory,

Institute for Social and Political Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-8107-7573

Lidiya.Chorna@ispp.org.ua

MECHANISMS OF INTERGROUP INTERACTION: EXPLANATORY PRINCIPLES, HISTORICAL AND TERRITORIAL DIMENSIONS

Relevance. War prompts researchers to look at how such mechanisms of intergroup interaction as ingroup favoritism and outgroup discrimination move from the level of group prejudice to the level of extreme confrontation. It is equally essential to identify socio-psychological mechanisms that prevent terrible social phenomena, for example, genocide. Intergroup interaction research should also accept the explanatory potential of the historical context, namely the temporal and spatial dimensions of social processes.

The article **aims** to determine the explanatory principles of intergroup interaction, which would reveal its mechanisms in historical and territorial dimensions.

Methodology. The article is an overview and is based on theoretical generalizations and modeling,

historical-psychological and phenomenological analysis, and meta-analysis of the results of sociological surveys.

The **results**. Explanatory principles of intergroup interaction are singled out: flexibility and fairness of interaction, implementation of the value attitude of the ingroup to the outgroup as an object or subject of interaction, and overcoming uncertainty by social individuals. Three groups of socio-psychological mechanisms regulating intergroup interaction based on these principles are identified: perceptual-regulatory, value-regulatory, and structural-regulatory. It is shown that in historical and territorial dimensions, the regulation of intergroup interaction is defined as its historicization and mapping. The most expressive manifestations of these processes are the differentiation of groups in the space of interaction, the structuring of the field of intergroup interaction, the delineation of group boundaries, the historical transfer of models of interaction, and the restoration of historical justice based on the memory of groups. In the conditions of war, the mechanisms of intergroup interaction are strengthened; among Ukrainians, there is a restructuring of the symbolic boundaries of interaction, and the crystallization of identity, which strengthens their stress resistance and patriotism.

Key words: intergroup interaction; psychological mechanisms; group identifications; group attributions; social representations; temporal and spatial dimensions of social interaction.

Постановка проблеми. Простір і час подій та явищ мають як об'єктивний, так і суб'єктивний виміри. Міжгрупова взаємодія відбувається на певній території, яка має ландшафт, населення, сусідів. Те, що актуально відбувається на цій території, має й доактуальні чинники – історичні. За допомогою історичної пам'яті моделі міжгрупової взаємодії передаються наступним поколінням. Те, що в міжгруповій взаємодії є відлунням минулих історичних подій, добре пояснює мешканцям тих чи інших територій, чому наразі у них панує мир або ж чому до них сусід прийшов з війною. Російсько-українську війну варто тлумачити в історичних і територіальних контекстах міжгрупової взаємодії. Оскільки інтерпретація є і логічним, і психічним процесом, психології є що сказати про причини і механізми війни.

Міжгрупова взаємодія – це завжди про конкуренцію за ресурси і престиж (Hogg, & Gaffney, 2018). У міжгруповій взаємодії постійно є ризики виникнення негативних соціальних явищ: упереджень, стигматизації, самосудів, лінчування, булінгу, фанатизму, ксенофобії, екстремального етноцентризму, колективних травм, війни та геноциду. Це відбувається через те, що універсальний закон прихильності людини на користь власного Я або помилка атрибуції (Pettigrew, 1979) на рівні взаємодії соціальних груп, підсилюючись груповим несвідомим, переростають в асиметричні відносини – інгруповий фаворитизм та аутгрупову дискримінацію (Tajfel, 1970; Linville et al., 1986; Mummendey, & Otten, 1998). Війна є виявом міжгрупових відносин з низкою їхніх негативних соціальних наслідків, що ми наразі і спостерігаємо в Україні під час російсько-української війни. У контексті війни варто визначити субмеханізми міжгрупової взаємодії, які б операціоналізували фаворитизм і дискримінацію. Отже, надання переваг власній групі порівняно з іншими, до яких не належить соціальний індивід, є фундаментальним поясненням того, чому міжгрупові відносини апіорі прийнято вважати конкурентними, групо/етноцентричними і дискримінативними (Dovidio, & Gaertner, 2010). Якщо в групі лідери думок не здатні до рефлексії соціальних процесів, якщо серед її членів панує груповий нарцисизм, то це стає соціально-психологічними чинниками війни. Саме така феноменологія міжгрупової взаємодії спостерігається серед громадян Росії. Асиметрія сприйняття росіянами світу на користь власного Я стала занадто великою, роздута російське колективне імперське Его вимагає перемог над іншими групами, а тим більше над тими, хто став занадто вирізнятися серед інших та загрозувати російській ідентичності. Однак не всі групи воюють між собою, вдаються до тероризму, завдають травм одна одній.

Хоча потенційно загрози екстремальних відносин між групами є завжди, але що ж стримує більшість груп від цього? Є ж пояснення, чому одні групи перебувають у гармонійних відносинах та мирно взаємодіють, а інші – ні. Як реалізується цей фундаментальний механізм фаворитизму й дискримінації безпосередньо у взаємодії і що є запобіжником війн і геноциду? Що робить цей механізм видимим, упізнаваним у практиках соціальної взаємодії? Широкому загалу невідомі наукові терміни «асиметрія сприйняття» або «етноцентризм», але ці невидимі механізми діють та завдають лиха великій кількості людей. Тобто йдеться про пояснювальний потенціал категорій соціальної психології, таких як «механізми соціальної взаємодії», «міжгрупові відносини». В умовах російсько-

української війни цей пояснювальний потенціал має велике значення. Тому варто від наукових категорій звернутися до їхніх соціальних репрезентацій, а якщо їх немає – до конструювання репрезентацій у наочних, образних, простих для сприйняття широкого загалу формах. Отже, виокремлення механізмів і субмеханізмів міжгрупової взаємодії, які забезпечують мирне співіснування соціальних груп або ж призводять до конфліктів і війн, є актуальним науковим і соціальним завданням. Самі ж соціальні репрезентації цих механізмів мають базуватися на пояснювальних принципах взаємодії, а також спиратися на часово-просторові виміри цієї взаємодії, її історичні і територіальні характеристики. Визначивши психологічні механізми міжгрупової взаємодії, ми зможемо дати відповідь на запитання, яке було актуальним і майже сто років назад, і є таким зараз: чому ж знову війна? (Freud, 1933; Volkan, 2022).

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв’язання цієї проблеми і на які спирається автор; виокремлення нерозв’язаних частин загальної проблеми. У психології на сьогодні механізмом міжгрупової взаємодії, по суті, визнано лише аутгрупову дискримінацію, яка психологічно задовольняє інгруповий фаворитизм і пояснюється лише в сукупності з ним. Однак фаворитизм і дискримінація описують радше феноменологічний вияв міжгрупової взаємодії, а не її глибинні процеси. Вони спираються на атрибуцію, а фундаментальна помилка атрибуції призводить до асиметрії сприйняття своєї і чужої групи. І тут, мабуть, більшою мірою діє атрибуція на рівні соціальної перцепції, а остання охоплює велике коло соціально-психологічних явищ, і не лише у сфері міжгрупової взаємодії. Аtribuція і є тим механізмом, який пояснює, що ж саме відбувається. Під соціальною перцепцією слід розуміти не лише сприйняття членами соціальних груп одне одного, а й розуміння та оцінку. Окрім атрибуції, мають функціонувати інші механізми, які стосуються власне взаємодії тими ж таки атрибуціями, обміну взаємними діями, образами, емоціями. У такій складній сфері, як міжгрупова взаємодія, діють механізми і субмеханізми, а також спостерігаються феноменологічні вияви механізмів, які неважко помітити в повсякденному житті соціального індивіда, які лежать, так би мовити, на поверхні взаємодії на рівні когніцій та регуляцій.

Як ми вже зазначали, важливо також знайти певні пояснювальні принципи взаємодії, які б описували увесь спектр вияву міжгрупової взаємодії, роз’яснювали, як працює система взаємної дії між групами у всіх її виявах. Є низка теорій і концепцій соціальних груп, їхнього утворення та розвитку, групової динаміки, мотивів перебування соціального індивіда в групах, групових конфліктів і загроз їхньому існуванню, які спираються на механізми взаємодії, однак вони, механізми, не є «фокусом», центральними поняттями цих розробок (Abrams, & Hogg, 2010; Brewer, 1991; Festinger, Schachter, & Back, 1950; Hogg, 2012; Leonardelli et al., 2010; Lewin, & Lewin, 1948; Mummendey, & Otten, 1998; Sherif, 1966; W. G. Stephan, & C. W. Stephan, 2000; Tajfel, & Turner, 1986). Спираючись на такі пояснювальні концепти міжгрупової взаємодії, визначимо її психологічні механізми, типові для них практики взаємодії та результати. Отже, механізми міжгрупової взаємодії мають характеризуватися якісним пояснювальним потенціалом, мати відповідники соціальних репрезентацій (1), описувати міжгрупову взаємодію як складне соціальне явище і, що важливо, системно її пояснювати – як комплекс механізмів і субмеханізмів, основних і локальних (2), бути маркерами етики міжгрупової взаємодії, запобіжниками вияву групового нарцисизму та егоїзму, розрізняти процеси міжгрупової взаємодії в умовах війни та в умовах миру (3).

Мета статті – визначити пояснювальні принципи міжгрупової взаємодії, які б розкривали її механізми в історичному і територіальному вимірах.

Методологія дослідження. Стаття є оглядовою і спирається на теоретичні узагальнення та моделювання, історико-психологічний і феноменологічний аналіз, метааналіз результатів соціологічних опитувань.

Виклад основного матеріалу дослідження. Психологічний механізм не є загально визнаним поняттям (Смутьсон, 2021). Відповідно до завдань та концепції дослідження дослідники виокремлюють різні механізми вияву тих чи інших психічних явищ. Однак більшість зазначає, що механізм є процесом, сукупністю процесів, певною

послідовністю дій, операцій, процедур (Бондарчук, 2012; Губеладзе, 2012; Циганенко, 2005). Ця послідовність забезпечує функціонування психіки. Тобто загалом ідеться про регуляцію та розвиток психіки, а конкретний механізм реалізує ту чи іншу функцію. Зазвичай механізм складається більше ніж з одного процесу, він є сукупністю, системою процесів (Ткаченко, 1979). Формою презентації механізму може бути певний теоретичний конструкт, абстрактна модель, пояснювальний принцип тощо (Смульсон, 2021). Отже, психологічний механізм – це послідовність певних процесів, що приводить до певного результату; вони зазвичай є сукупністю елементів зі своєю структурою.

Оскільки психологічні механізми – це взаємодія складників того чи іншого явища, то механізми міжгрупової взаємодії – це, по суті, складники міжгрупової взаємодії, які певним чином пов'язані між собою. Тут варто пояснити їхнє функціонування.

В обґрунтуванні пояснювальних принципів міжгрупової взаємодії будемо спиратися на кілька аксіоматичних положень соціальної психології щодо цієї проблеми:

- міжгрупова взаємодія нерозривно пов'язана з внутрішньогруповою, тому будь-які аспекти взаємодії між групами треба розглядати разом з динамікою груп, їхньою історією, цінностями тощо (Hogg, & Gaffney, 2018),
- міжгрупові відносини апіорі є конкурентними, етноцентричними, дискримінаційними (Dovidio, & Gaertner, 2010),
- міжгрупова взаємодія – це завжди про конкуренцію за ресурси і престиж (Hogg, & Gaffney, 2018),
- війна є формою екстремальних міжгрупових відносин (Горностай, & Чорна, 2022; Hogg, & Wagoner, 2017).

Як ми вже зазначали, інгруповий фаворитизм та аутгрупову дискримінацію вважають визначальним механізмом міжгрупової взаємодії. Соціальним індивідам варто надати інструменти розуміння щодо виникнення різного масштабу міжгрупових конфліктів, які б дали змогу перервати ланцюжок дискримінаційності в соціальній взаємодії. Для цього скористаємося теоріями мотивації перебування людини в групі та виокремимо серед цих теорій такі конструкти, які мають образні складники для пояснення того, що відбувається в повсякденному спілкуванні та взаємодії, як окремі соціальні індивіди стають носіями цих невидимих для них фаворитизму та дискримінації і як останні призводять до глобальних конфліктів та війн.

Згідно з М. Hogg і А. Gaffney (2018) можемо виокремити три основні психологічні мотиви перебування соціальних індивідів у групі, а саме:

1. Людина прагне бути схожою на інших і водночас вирізнитися серед інших (теорія оптимального розрізнення, представлена працями Brewer (1991), Leonardelli, Pickett, & Brewer (2010)).
2. Завдяки належності до певної групи людина підвищує власну самооцінку (Abrams, & Hogg, 2010; Rubin, & Hewstone, 1998).
3. У групі відбувається редукція почуття невизначеності щодо себе (Hogg, 2012); лише через порівняння себе з представниками певних соціальних груп та зарахування до однієї з них соціальний індивід ідентифікує себе, хто він є, і таким чином позбавляється тривожності, переживань та почуття невпевненості як у просторі соціальної взаємодії, так і щодо власного Я як окремого індивіда.

Ці мотиви поведінки людини діють і поза межами групи, у міжгруповій взаємодії.

Варто зазначити, що гуртування соціальних індивідів заради досягнення спільних цілей діяльності (Festinger, Schachter, & Back, 1950), яких би вони ніколи не досягли поодиноці, є не лише мотивом психологічним, а й економічним. Також належність людини до групи забезпечує її захист від матеріальних, соціальних та психологічних негараздів. Вважаємо, що перебування людини в соціальній групі задля досягнення спільних цілей діяльності та захисту є реалізацією базових потреб людини в безпеці та виживанні. Ці потреби реалізуються опосередковано через мотив долання тривоги і невизначеності шляхом ідентифікації себе як члена соціальної групи. Досягнення більш високих результатів діяльності шляхом кооперації дій членів групи також підживлює почуття їхньої самооцінки. Тобто ці прагматичні потреби соціального індивіда є спонукальними у формуванні його мотивів перебування в групі. Однак мотив досягнень насправді не завжди стає для її членів

мотивом перебування в групі, бо під час спільної групової діяльності виникає феноменологія соціальних лінощів та «ефект бевзя» (Kerr, 1983; Ringelmann, 1913), а справедливість у соціальному обміні між членами групи (Blau, 1986) унаслідок цього може бути порушена. Лише коли йдеться про високомотивовані та спрямовані на високі досягнення соціальні групи ці ефекти не виникають, тобто тут уже справді можна говорити про мотив перебування соціального індивіда в групі заради досягнення спільних результатів діяльності. Отже, прагнення досягнень і захисту можна розглядати як відносно окремі мотиви перебування людини в групі, а втім, їх можна пояснити і через інші мотиви. Побіжно зазначимо, що мотив афіліації (Atkinson, & Walker, 1956) є таким, що відбиває насамперед емоційний бік перебування людини в групі і, на нашу думку, обслуговує інші мотиви взаємодії.

Почнімо з мотиву людини бути схожою на інших і водночас вирізнитися, який оптимально реалізується завдяки належності людини до соціальної групи. З огляду на міжгрупову взаємодію групи, як окремі суб'єкти взаємодії, також прагнуть вирізнитися серед інших груп, щоб зміцнюватися і зростати. Представники інших груп прагнуть бути членами таких успішних груп, і якщо межі групи проникні для представників аутгруп, то таким чином чисельність успішної групи збільшується, людський капітал і ресурси групи примножуються, а інші групи ризикують або розпастися, зникнути, або просто втратити власну ідентичність і всією групою приєднатися до цієї більш виразної групи. Групи, які в полі міжгрупової взаємодії менш виразні і привабливі, починають захищатися, посилюють цільність власних меж – як територіальних, так і символічних (правил і норм взаємодії всередині групи), вводять щодо «чорних овець» жорсткі санкції, які є більш жорсткими, ніж для членів аутгрупи (Marques, & Pérez, 1994).

Розгляньмо концепції і теорії, які ми означили як «теорії виразної помітності груп». Вони описують регуляцію взаємодії груп на рівні взаємної соціальної перцепції. Звернімося до гіпотези З. Фрейда про мінімальну різницю ідентичностей груп-сусідів, коли територіальні групи конкурують між собою, щоб відрізнитися і не бути схожими на сусідів (Freud, 1917). Саме тому, за З. Фрейдом, шотландці глузують з англійців, північні німці – з південних, і таким чином вдається долати агресію груп. Груповий нарцисизм, породжений мінімальними відмінностями груп, підживлює усілякі вихвалання інгрупи через жарти щодо аутгрупи – отже, групи таки стають більш помітними. Більш сучасні концепти «оцінної привабливості груп» (Abrams, & Hogg, 2010; Ellemers, 1993; Kruglanski et al., 2006; Tajfel, & Turner, 1986; Weber, & Crocker, 1983) оперують такими метафоричними характеристиками міжгрупової взаємодії, як проникність групових меж, злидні когнітивної закритості групи, боротьба за оцінку позитивну виразність групи, приваблива інформація про інгрупу (аутгрупу), виразність та прозорість ідентичності, бухгалтерія групи як акумуляція позитивної/негативної, стереотипної/оригінальної інформації про групу тощо. Візуальна подібність і символіка членів групи є когнітивними репрезентаціями групових норм у соціумі (Hogg, & Gaffney, 2018). До цих концептів близька і теорія екстремальної міжгрупової поведінки, яка говорить про загрози груповій ідентичності, візуалізуючи їх як заплутування/розплутування, розсіпання ідентичності тощо (Hogg, 2014). Українські соціологи і психологи, характеризуючи соціальні зміни в українському суспільстві, визначають їх як «кристалізацію» національної (громадянської) ідентичності українців (Дембицький, 2022).

Концепції соціальних конфліктів і протестів воліють звертати увагу на «родинну депривацію» груп, батьківську і дочірні групи (Wagoner, & Hogg, 2016). Семантичний асоціативний ряд цієї термінології відсилає до теорії Дж. Келлог, де використовується метафоричне порівняння стадій розвитку особистості як послідовного виникнення і трансформації кола з центром і межами (Kellogg, 1992). Так само соціальна група виникає і зміцнюється; вона має ядро і межі, границі: цінності, правила, захисти. Порушення правил групи її члени розцінюють як перетинання меж поведінки в групі. Отже, теорії міжгрупової взаємодії досить часто спираються в поясненнях на образні порівняння, образно-символічні означення тощо. Згадані автори тут мають за мету якнайкраще пояснити читачеві сутність взаємодії і, власне, показати, як саме візуальні образи соціальних груп її регулюють. Яскрава помітність групи приваблює нових членів, сприяє просуванню членами групи

оцінної відмінності власної групи серед інших груп і таким чином підвищує самооцінку члена групи. Побіжно зростає обмін між групами, а також конкуренція. Якщо обмін нерівноцінний для якоїсь із груп, то вона може висловлювати невдоволення, розривати кооперацію з іншою групою (дистанціюватися). Натомість інша група, якій цей несправедливий обмін був вигідний, може виявляти невдоволення в позбавленні свого домінуючого статусу через міжгрупову агресію та війну. Виразну помітність соціальної групи можна розглядати як загрозу ідентичності іншій, її величі, і тоді групові ревності цієї іншої групи змушують її вдаватися до деструктивних сценаріїв взаємодії. Водночас варто зазначити, що виразна помітність групи як регулятор її обміну між групами та нарощування свого потенціалу може виявлятися як результат природного розвитку групи, а може спеціально формуватися як позитивний, привабливий імідж власної групи. Звісно, таке штучне формування привабливості групи або спирається на «підсвічування» позитивних характеристик групи, або ж базується на вигадках і відвертій брехні. Отже, низка соціально-психологічних теорій містить конструкти соціальних репрезентацій міжгрупової взаємодії, які водночас самі по собі виконують функції механізмів взаємодії.

Завдання, які вирішує група, формуючи свою помітність, привабливість, імідж комфортності перебування в групі, можна звести до таких:

- збереження і зміцнення статусу групи серед інших груп,
- добір («фільтрація») під час приймання в групу нових членів завдяки проникності/непроникності групових меж – таким чином група приймає/переманює в нові члени найкращих з інших груп.

Наслідки такої взаємодії полягають у тому, що група стає більш привабливою і помітною для багатьох інших груп, і на цьому тлі якась група може почуватися непривабливою, менш помітною – отже, зростає конкуренція між групами за ресурси і престиж. Так діє *механізм соціальних репрезентацій міжгрупової взаємодії* як узагальнений образ власної групи; відповідно, цей образ віддзеркалює групові очікування щодо поведінки інших груп стосовно власної. Тому пояснювальним принципом тут є *гнучкість і дотримання збалансованого обміну у взаємодії*, балансування між внутрішніми умовами перебування в інгрупі (збереження привабливості групи для «своїх») і зовнішньою привабливістю «чужих». Результатом дії цих механізмів є балансувальна або конфронтаційна поведінка в просторі взаємодії груп для узгодження (неузгодження, підкорення) очікувань, цілей різних груп тощо за допомогою відкритості-закритості меж групи, зближення або розмежування між ними: кооперація, взаємне збагачення груп, збереження групи завдяки обміну ресурсами між групами або ж війна, геноцид, знищення групи, збагачення однієї групи за рахунок іншої. Залежно від завдань, яку вирішує група, вона може по-різному презентувати свою групу в просторі міжгрупової взаємодії (образ, імідж, міфологія, символи групи тощо). Отже, тут до територіальних вимірів міжгрупової взаємодії можна віднести межі груп (слабкі, сильні, щільні, проникні, вузькі, широкі, відкриті, закриті) і дистанцію між групами, що виявляється в зближенні, поглинанні, розмежуванні. Зазвичай ці механізми виявляються в соціальних практиках взаємодії, таких як особливості мапування території, використання групової символіки в соціальному просторі. Часом територіальні виміри взаємодії набувають своєрідних виявів: так, група, щоб зберегти «обличчя» в просторі міжгрупової взаємодії перед іншими групами, дистанціюється в часі від своїх злочинів у минулому (Peetz, Gunn, & Wilson, 2010). Оскільки цей механізм визначають як захисний, його можна віднести і до ціннісно-регулятивних механізмів, про які йтиметься далі. Варто зазначити, що цей механізм міжгрупової взаємодії в умовах війни та в інших складних соціальних ситуаціях посилюється, стрімко відбувається розмежування або зближення груп в усіх їхніх різновидах (фізичне, символічне): перебудова меж взаємодії, їхнє звуження та дистанціювання з боку мирної групи; намагання розширити символічно-територіальні межі взаємодії групою-агресором. Означимо сукупність механізмів, які підпорядковуються соціальним репрезентаціям, як *перцептивно-регулятивні*.

Наступна низка теорій, які розкривають *ціннісно-регулятивні* механізми міжгрупової взаємодії, пов'язані із самооцінкою членів груп. Тут ми орієнтуємося на теоретичні концепти асиметрії сприймання на користь інгрупи (Pettygrew, 1979); стереотипізації та

упередження (Allport, 1954; Campbell, 1967; Maass et al., 1989); сорому і гордості групи (Salice, & Montes Sánchez, 2016); патологізованих процесів у групі (Bion, 1961); групових механізмів психологічного захисту (Горностай, 2019); психопатологій політичного лідерства (McWilliams, 2010); кризової комунікації організацій (Coombs, 2014; Sellnow, & Seeger, 2013). Спільним для цих теорій є те, що вони так чи так базуються на механізмі *атрибуції*. Завдання, які вирішує група, це насамперед інгрупові, але вирішують їх абсолютно по-різному – за рахунок аутгрупи або ж за рахунок власних групових ресурсів:

- умовне збереження самоповаги інгрупою та атрибуція відповідальності, а точніше – вини, представникам аутгруп,
- вирішення завдань функціонування групи, збереження її членами самоповаги і взяття відповідальності за ситуацію взаємодії на себе.

По суті, механізм атрибуції тут діє в діапазоні від взяття відповідальності інгрупою на себе до її перекладання на аутгрупу, приписування їй вини. Звісно, і вину також інгрупа може приписувати собі. Якщо аутгрупа, на яку «списується» вина, територіально недосяжна, то вину за проблеми групи можуть приписувати «чорним вівцям» у групі. Якщо ж інгрупа травмована, діловий клімат групи порушений, групові емоції не опрацьовані, то вже «б'ють» без розбору всіх своїх. Надалі внутрішньогрупові проблеми не розв'язуються, а інгрупові процеси патологізуються (Bion, 1961). Яскравим прикладом таких процесів є систематичні сварки між українцями.

Пояснювальним принципом тут є *реалізація ціннісного ставлення до аутгрупи як до об'єкта потреб інгрупи або ж як до суб'єкта взаємодії*. На аутгрупу проєкуються негативні емоції та невдоволення через фрустрацію потреб, до аутгрупи ставляться як до об'єкта, який задовольняє ці потреби, тобто з членами аутгрупи можна робити все, що інгрупі заманеться (або що їй вигідно, або що їй нафантазується). Відповідно інгрупа й себе може вважати суб'єктом або об'єктом міжгрупових відносин.

За М. Фуко, соціальні практики формують індивіда як об'єкта накладання різноманітних технік влади і процедур дослідження, тому йдеться про процеси об'єктивації, управління людиною іншими (Foucault, 1993). У психоаналізі об'єктивацію розглядають як різновид проєкції, коли людина проєкує свої почуття на іншого, на того, у кого, на її думку, наявні такі самі почуття, як у неї (на кшталт «усі російськомовні українці мають бути за Росію»). У соціальній філософії об'єктивація набуває абсолютно негативного змісту, вона є актом поводження з людиною як з предметом (Karsay, 2020; Nussbaum, 1995). Самі люди, які стали жертвами об'єктивації, почуваються менш гуманними, компетентними і менш моральними (Loughnan et al., 2017). Отже, об'єктивацію в соціальній взаємодії пов'язують з дегуманізацією і стигматизацією. Ставлення членів групи до представників інших груп як до суб'єктів або об'єктів взаємодії визначає використання у взаємодії мислення або упереджень. Міжгрупова взаємодія може відбуватися на засадах поваги та розуміння історії, звичаїв, традицій, цінностей, норм і правил взаємодії іншої групи, усвідомлення права іншої групи діяти згідно з власними уявленнями, планами, домаганнями, тобто як до суб'єкта взаємодії, або ж на засадах ставлення до іншої групи як неавтономної, нерівної, яка потребує допомоги, управління, зрештою – задоволення потреб іншої групи. Вважаємо, що суб'єктивація та об'єктивація учасників міжгрупових відносин є тими глибинними субмеханізмами, які визначають ціннісний характер взаємодії, а тому визначають і атрибуції в процесах взаємодії. Інфрагуманізація, стигматизація, дегуманізація є процесами об'єктивації, а отже, теж є субмеханізмами міжгрупової взаємодії, але більш локальними, поверховими, тому що не пояснюють причин специфіки взаємодії. Вони, так би мовити, є механізмами третього порядку, якщо розглядати атрибуцію як головний механізм першого, а об'єктивацію/суб'єктивацію (які найбільшою мірою висвітлюють пояснювальний принцип) – другого порядку.

Завдяки об'єктивації відбувається асиміляція залежних груп домінантною групою, їх поглинання, булінг, міфологізація історії групи тощо. До територіальних технологій формування специфічних міжгрупових відносин, а по суті – територіальних субмеханізмів міжгрупової взаємодії, у контексті владно-підвладних відносин можна віднести: примусове або вимушене переселення соціальних груп з одних територій на інші, утворення нових штучних соціальних груп, фрагментацію (розпорошення) певних соціальних груп серед

інших. Загалом територіальними вимірами взаємодії тут є групова диференціація в просторі взаємодії за критерієм автономності і впливовості груп (Kachanoff et al., 2019). Яскравим прикладом таких вимірів взаємодії, як витончена територіальна дискримінація однією великою соціальною групою іншої, є особливості мапування території Києва, особливо його середмістя, за радянських часів. Так, вулиці міста в переважній більшості випадків були названі на честь діячів російської культури, натомість в абсолютній меншості і на околицях міста – іменами українських діячів. Таким чином на соціально-психологічному рівні утверджувалася вищість, домінантність росіян над українцями. Водночас цей приклад відбиває і соціальні репрезентації як регулятори міжгрупової взаємодії, хоча він більш показовий як атрибуція статусу групи. Історичними вимірами взаємодії в цьому контексті є історичне передавання упереджень, травм або відновлення соціальної справедливості на основі історичної пам'яті, глорифікація або осоромлення груп тощо. Результатом взаємодії стає посилення всіх тих її атрибутів, які пов'язані зі статусною поведінкою та утвердженням цінностей у взаємодії: величі, нарцисизму, егоїзму групи, уникнення сорому або відчуття гордості, сорому, покаяння; набуття групою якостей системної вразливості (Chorna, Gleitze, & Gorman, 2022) унаслідок свого залежного становища серед інших груп або ж домінантної міцності і непорушності; ритуали прощення та відшкодування збитків, зокрема моральних, психологічних (Manzi, & González, 2007). В умовах війни та в інших складних соціальних ситуаціях посилюються стигматизація, інфрагуманізація, дегуманізація насамперед з боку групи-агресора; натомість з боку мирної групи – деіндивідуалізація групи-агресора, хоча тут немає лінійних закономірностей (Скороход, 2020). Зазвичай типовими практиками взаємодії, які базуються на атрибутивних процесах, є владно-підвладні відносини, кризова комунікація між стейкхолдерами організації.

І нарешті теорія соціальної ідентичності і низка більш локальних теорій, які базуються на концепті соціальної категоризації, розкривають центральний механізм міжгрупової взаємодії – *ідентифікацію* (Tajfel et al., 1971; Tajfel, & Turner, 1986; Otten, 2016; Grigoryan et al., 2022). Нагадаємо, що ідентичність, як індивідуальна, так і групова, є суто соціально-психологічним феноменом; вона формується лише в процесах міжособової і міжгрупової взаємодії, ніяк інакше вона не виникає (Чорна, 2012). Лише категоризуючи соціальних індивідів як представників тих чи інших груп та порівнюючи себе з представниками цих груп, людина ідентифікує себе в соціальному просторі. Усвідомлюючи себе представником певної групи, вона набуває ідентичності. Спільна доля членів соціальної групи, пережиті разом події, які стають історичними для наступних поколінь, колективні травми та здобутки, історична пам'ять становлять зміст групової ідентичності людини, які вона засвоює в процесі самоідентифікації. Завдання, які вирішують групи, спираючись на цей механізм, є такими:

- виникнення і розвиток інгрупи,
- захист цінностей та ідентичності групи в умовах загроз ідентичності, тобто загроз існуванню самої групи.

Ненабуття ідентичності, її несформованість або втрата викликають у людини відчуття невизначеності, страх і тривожність (Hogg, 2012). У разі виникнення загроз груповій ідентичності група має кілька стратегій міжгрупової взаємодії: вона або приєднується до високовпливових груп, або сама набуває такого високого статусу, або ж втрачає власну групу. Оскільки стати високовпливовою групою відразу, щойно виникла загроза ідентичності, досить важко, то група може вдатися до екстремальних сценаріїв взаємодії, як-от тероризм і війна. Такі «стрибки» ідентичності характерні для груп у складних ситуаціях взаємодії.

Зазвичай результатом міжгрупової взаємодії в разі активізації механізмів ідентифікації є поява соціальної групи, зростання її єдності, гомогенності, а значить і конформізму інгрупи; зміцнення соціально-психологічного добробуту та психічного здоров'я членів групи завдяки самовизначенню. В умовах війни ідентифікаційні процеси сприяють доланню психосоціальних страхів, зміцненню стресостійкості і зростанню патріотизму.

Механізм ідентифікації групи в міжгруповій взаємодії є її самовизначенням у

соціальному просторі і часі, тому тут так важливо виокремити територіальні та історичні виміри взаємодії. Пояснювальний принцип цього механізму – *долання невизначеності*, відповідь на запитання «Хто ми?» та означення «Ми», тому назвемо сукупність ідентифікаційних механізмів *структурно-регулятивними*. Долання «ланцюжка невизначеності» в процесах самоідентифікації сукупністю людей, яка набуває ознак соціальної групи, відбувається через територіальні та історичні субмеханізми міжгрупової взаємодії. Тому до територіальних вимірів взаємодії ми відносимо структурування поля міжгрупової взаємодії за ментальністю, картиною світу груп; процеси набуття групової ідентичності соціальними індивідами в її ієрархічній структурі (локальної/глобальної, місцевої/регіональної/національно-територіальної ідентичностей); консолідацію цих ідентичностей або їх конфронтацію. До історичних вимірів взаємодії належать: міфологізація історії групи, крадіжки історії чужої групи або ж побудова реальної чи відновлення історії групи на основі історичної пам'яті; історичні ролі соціальних груп; трансгенераційна передача колективних травм тощо. До типових практик взаємодії, у яких найбільш виразно виявляється механізм ідентифікації, належать усі види протистояння соціальних груп. Цей механізм в умовах війни та в інших складних соціальних ситуаціях діє як:

- перевизначення і посилення категоризації (декатегоризація, рекатегоризація, кроскатегоризація, квазікатегоризація),
- «кристалізація» ідентичності:
  - звуження меж ідентичності в тих, хто ідентифікував себе як члена і ворожої, і мирної групи,
  - розширення меж ідентичності в тих, хто вважав себе членом мікрогрупи,
  - змістова перебудова меж ідентичності у тих, хто вважав певні характеристики ідентичності неважливими,
  - зміцнення меж ідентичності у тих, хто вважав її неважливою,
  - вибір ідентичності у тих, хто мав подвійну ідентичність (і мирної групи, і ворожої),
  - поява меж ідентичності, хто загалом не замислювався над питаннями належності до групи і не підтримував її на рівні усталених соціальних ритуалів.

Незважаючи на те, що йдеться про ідентифікаційні процеси, ми задіяли потенціал теорій «виразної помітності», щоб наочно пояснити, що насправді відбувається в міжгруповій взаємодії в складній соціальній ситуації, на кшталт війни. Отже, символічне коло механізмів взаємодії замкнулося, насправді ж усі ці три провідні механізми (ідентифікації, атрибуції, соціальних репрезентацій) тісно пов'язані одне з одним. Вони показують, як регулюється міжгрупова взаємодія на рівні соціальної перцепції, колективних емоцій і суспільних цінностей та безпосередньо на рівні поведінки людей.

Дані соціологічних опитувань підтверджують помітну активізацію процесів кристалізації ідентичності серед українців під час російсько-української війни. Порівняння результатів усеукраїнських опитувань задовго до війни, напередодні і під час війни відображає позитивну динаміку ідентифікаційних процесів (Імшенецька, Базь, & Черниш, 2022; Слюсаревський та ін., 2019). Проте навіть станом на початок 2022 року, до моменту повномасштабного вторгнення росіян, 16% населення України вважало, що незалежність не принесла їм нічого доброго; 24% – що націоналізм є найнебезпечнішим ворогом народу України; 25,1% – що українсько-російську двомовність населення треба закріпити в Конституції; 28,6% – що не слід продовжувати декомунізацію, а 9,5% бажало відновлення СРСР. І хоча війна змусила більшість громадян визначитися щодо своєї громадянської належності, але знадобилося чимало часу з дати проголошення незалежності України, значні соціальні потрясіння і війна, щоб відбулися усвідомлювані процеси рекатегоризації серед населення України. Водночас самовизначення укріплює психологічний добробут громадян України, сприяє доланню психосоціальних страхів під час війни (Дослідження..., 2022; Комплексне дослідження..., 2023). Так, українці на кінець 2022 – початок 2023 року

демонстрували високий рівень суб'єктивного благополуччя і життєстійкості. Рівень емоційної солідарності українців з громадами-господарями як індикатор впливу на психологічний добробут унаслідок внутрішньої міграції є вищим за середній рівень. Поширені в українському соціумі волонтерська діяльність, вияви колективної солідарності під час долання втрат і наслідків травм війни, які можна визначити як спільні вчинки громадян, свідчать про те, що ідентифікаційні процеси охоплюють і масову поведінку українців.

Загалом психологічні механізми в історичних і територіальних вимірах міжгрупової взаємодії визначимо як історифікацію і мапування міжгрупової взаємодії. Серед цих механізмів найбільш виразні: диференціація груп у просторі взаємодії, структурування поля міжгрупової взаємодії, окреслення групових меж, історичне передавання моделей взаємодії, відновлення історичної справедливості на основі пам'яті груп.

Обмеження дослідження. Виокремлені на етапі теоретичного моделювання пояснювальні принципи міжгрупової взаємодії мають бути емпірично верифіковані відповідно до критеріїв територіально та історично зумовлених відмінностей соціальних груп. Соціальна значущість дослідження полягає у виокремленні механізмів міжгрупової взаємодії, які мають пояснювальний потенціал і можуть бути використані як соціальні репрезентації для широкого загалу, а не лише для науковців. Особливої значущості пояснювальні принципи міжгрупової взаємодії набувають в умовах російсько-української війни, оскільки переважна більшість із них є дискримінативними і групоцентричними.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, за результатами теоретичних узагальнень та моделювання виокремлено пояснювальні принципи міжгрупової взаємодії: гнучкості і справедливості взаємодії, реалізації ціннісного ставлення інгрупи до аутгрупи як до об'єкта або суб'єкта взаємодії, долання невизначеності соціальними індивідами. Оскільки ці принципи пояснюють регуляцію міжгрупової взаємодії та базуються на соціально-психологічних процесах, то сукупність механізмів, які ґрунтуються на цих принципах, означено як перцептивно-регулятивні, ціннісно-регулятивні і структурно-регулятивні. Відповідно провідні механізми, тобто ті, які базуються на більш локальних субмеханізмах, становлять соціальні репрезентації, атрибуції та ідентифікації міжгрупової взаємодії. Психологічні механізми міжгрупової взаємодії в її історичних і територіальних вимірах визначено як історифікацію і мапування міжгрупової взаємодії, серед яких найбільш виразні диференціація груп у просторі взаємодії, структурування поля міжгрупової взаємодії, окреслення групових меж, історичне передавання моделей взаємодії, відновлення історичної справедливості на основі пам'яті груп. В умовах війни механізми міжгрупової взаємодії посилюються; в українському суспільстві відбувається перебудова символічних меж взаємодії, кристалізація ідентичності, що зміцнює стресостійкість і патріотизм українців. **Перспективи** подальших наукових розвідок полягають у здійсненні емпіричного дослідження механізмів міжгрупової взаємодії в умовах російсько-української війни.

Список використаних джерел

Бондарчук, О. І. (2013). Соціально-психологічні механізми особистісного розвитку дорослої людини. *Актуальні проблеми психології. Т. 1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія*, 38, 347–351.

Горностай, П. (2019). Групові захисні механізми як форма реагування на колективні травми. *Проблеми політичної психології*, 22(1), 89–114. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol22-Year2019-27>

Горностай, П. П., & Чорна, Л. Г. (2022). *Міжгрупова взаємодія в умовах війни: ідентичності, картини світу, долання травми*, Матеріали круглого столу (Київ, 9 червня 2022 р.). Київ: Талком.

Губеладзе, І. Г. (2012). *Психологічні механізми трансформації соціальної ідентичності молоді сільського походження в міській спільноті*. (Дис. канд. психол. наук). Інститут соціальної та політичної психології, Київ.

Дембицький, С. (2022). *Соціологічний моніторинг «Українське суспільство»*. *Громадська думка в Україні після 10 місяців війни*. URL: <http://surl.li/iwkkz>

Дослідження психологічного стану населення в умовах повномасштабної війни (2022). URL: <https://ispp.org.ua/2022/09/13/doslidzhennya-psixologichnogo-stanu-naselennya-v-umovax-rovnomasshtabnoii-vijni/>

Імшенецька, І., Базь, Л., & Черниш, Л. (2022). *Стан суспільної свідомості в Україні напередодні повномасштабного російського вторгнення. Лютий 2022: інформаційний бюлетень*. Київ: Інститут соціальної та політичної психології НАПН України.

Комплексне дослідження «Як війна змінила мене та країну. Підсумки року» (2023). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/kompleksne_dosl_dzhennya_yak_v_yna_zm_nila_mene_ta_kra_nu_p_dsumki_roku.html

Скороход, К. (2020). *Дегуманізаційні характеристики сприйняття російських військових внутрішньо переміщеними особами зі сходу України*. URL: <http://surl.li/dzuaw>

Слюсаревський, М. М. (Ред.), Гуменюк, О. І., Дворник, М. С., & Черниш, Л. П. (2019). *Соціальна ситуація в Україні: особливості відображення трансформаційних процесів у громадській думці (2014–2018)*. Київ: Талком.

Смульсон, М. Л. (Ред.) (2021). *Психологічні механізми становлення суб'єктності дорослих у віртуальному просторі*. Київ – Львів: Вікторія Кундельська.

Ткаченко, О. М. (1979). *Принципи і категорії психології*. Київ: Вища школа.

Циганенко, Г. В. (2005). *Соціально-психологічні механізми політико-ідеологічного самовизначення молоді*. (Дис. канд. психол. наук). Інститут соціальної та політичної психології, Київ.

Чорна, Л. Г. (2012). Ідентичність особи: від групи до індивідуальності (методологічний аналіз). *Проблеми політичної психології та її роль у її становленні громадянина Української держави*, 13, 108–118.

Abrams, D., & Hogg, M. A. (2010). Social identity and self-categorization. In J. F. Dovidio, M. Hewstone, P. Glick, & V. M. Esses (Eds.), *The SAGE Handbook of Prejudice, Stereotyping and Discrimination* (pp. 179–193). London, UK: Sage.

Allport, G. W. (1954). *The Nature of Prejudice*. Cambridge, Massachusetts: Addison-Wesley.

Atkinson, J. W., & Walker, E. L. (1956). The affiliation motive and perceptual sensitivity to faces. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 53(1), 38–41. <https://doi.org/10.1037/h0043181>

Bion, W. R. (1961). *Experiences in groups and other papers*. London: Tavistock Publ.

Blau, P. M. (1986). *Exchange and Power in Social Life*. London, New York : Routledge, Taylor & Francis Group.

Brewer, M. B. (1991). The social self: on being the same and different at the same time. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 17, 475–482.

Campbell, D. T. (1967). Stereotypes and the perception of group differences. *American Psychologist*, 22(10), 817–829. <https://doi.org/10.1037/h0025079>

Chorna, L., Gleitze, J., & Gorman, R. (2022). Systemic vulnerability of schoolteachers: a scoping review to compare the systemic pressures faced by teachers in countries with and without a totalitarian past. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, 49(52). [https://doi.org/10.33120/ssppj.vi49\(52\).258](https://doi.org/10.33120/ssppj.vi49(52).258)

Coombs, W. T. (2014). *Ongoing crisis communication: Planning, managing, and responding* (4th ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.

Dovidio, J. F., & Gaertner, S. L. (2010). Intergroup bias. In S. T. Fiske, D. T. Gilbert, & G. Lindzey (Eds.), *Handbook of Social Psychology* (5th ed., Vol. 2, pp. 1084–1121). Hoboken, NJ: Wiley.

Ellemers, N. (1993). The influence of sociostructural variables on identity management strategies. *European Review of Social Psychology*, 4, 27–57.

Festinger, L., Schachter, S., & Back, K. (1950). *Social Pressures in Informal Groups: A Study of Human Factors in Housing*. New York, NY: Harper.

Foucault, M. (1993). About the Beginning of the Hermeneutics of the Self: Two Lectures at Dartmouth. *Political Theory*, 2 (21), 198–227.

Freud, S. (1917). Taboo of virginity. *Standard Edition*, 11, 191–208. London: Hogarth.

Freud, S. (1933). Why war? *Standard Edition*, 22, 195–216. London: Hogarth.

- Grigoryan, L., Cohrs, J. C., Boehnke, K., Vijver van de, F. (A. J. R.), & Easterbrook, M. J. (2022). Multiple categorization and intergroup bias: Examining the generalizability of three theories of intergroup relations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 122(1), 34–52. <https://doi.org/10.1037/pspi0000342>
- Hogg, M. A. (2012). Uncertainty-identity theory. In P. A. M. Van Lange, A. W. Kruglanski, & E. T. Higgins (Eds.), *Handbook of Theories of Social Psychology* (Vol. 2, pp. 62–80). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Hogg, M. A. (2014). From uncertainty to extremism: social categorization and identity processes. *Current Directions in Psychological Science*, 23, 338–342.
- Hogg, M. A. & Gaffney, A. M. (2018). Group processes and intergroup relations. In John T. Wixted (Ed.), *The Stevens' handbook of experimental psychology and cognitive neuroscience*. Volume 3: Developmental and social psychology. New York: John Wiley & Sons, Inc. doi: 10.1002/9781119170174.epcn414
- Hogg, M. A., & Wagoner, J. A. (2017). Normative exclusion and attraction to extreme groups: Resolving identity-uncertainty. In K. D. Williams & S. A. Nida (Eds.), *Ostracism, Exclusion, and Rejection* (pp. 207–223). New York, NY: Routledge.
- Kachanoff, F. J., Taylor, D. M., Caouette, J., Khullar, T. H., & Wohl, M. J. A. (2019). The chains on all my people are the chains on me: Restrictions to collective autonomy undermine the personal autonomy and psychological well-being of group members. *Journal of Personality and Social Psychology*, 116(1), 141–165. doi: 10.1037/pspp0000177
- Karsay, K. (2020). Objectification. In: *The International Encyclopedia of Media Psychology*, 1-9. 10.1002/9781119011071
- Kellogg, J. (1992). *Mandala: Path of Beauty*. Graphic Pub of Williamsburg.
- Kerr, N. L. (1983). Motivation losses in small groups: A social dilemma analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45(4), 819–828. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.45.4.819>
- Kruglanski, A. W., Pierro, A., Mannetti, L., & De Grada, E. (2006). Groups as epistemic providers: need for closure and the unfolding of group-centrism. *Psychological Review*, 113, 84–100.
- Leonardelli, G. J., Pickett, C. L., & Brewer, M. B. (2010). Optimal distinctiveness theory: a framework for social identity, social cognition and intergroup relations. *Advances in Experimental Social Psychology*, 43, 65–115.
- Lewin, K., & Lewin, G. W. (Ed.) (1948). *Resolving social conflicts: selected papers on group dynamics [1935–1946]*. New York: Harper and Brothers.
- Linville, P. W., Salovey, P., & Fischer, G. W. (1986). Stereotyping and perceived distributions of social characteristics: An application to ingroup-outgroup perception. In J. Dovidio & S. L. Gaertner (Eds.), *Prejudice, discrimination, and racism* (pp. 165–208). NY: Academic Press.
- Loughnan, S., Baldissarri, C., Spaccatini, F., Elder, L. (2017). Internalizing objectification: Objectified individuals see themselves as less warm, competent, moral, and human. *British Journal of Social Psychology*. Jun; 56(2), 217–232. doi: 10.1111/bjso.12188.
- Maass, A., Salvi, D., Arcuri, L., & Semin, G. R. (1989). Language use in intergroup contexts: The linguistic intergroup bias. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57(6), 981–993. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.57.6.981>
- Manzi, J., González, R. (2007). Forgiveness and reparation in Chile: The role of cognitive and emotional intergroup antecedents. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 13(1), 71–91. doi: 10.1037/h0094025
- Marques, J. M., & Páez, D. (1994). The «black sheep effect»: social categorisation, rejection of ingroup deviates and perception of group variability. *European Review of Social Psychology*, 5, 37–68.
- McWilliams, N. (2010). Paranoia and political leadership. *Psychoanalytic Review*, 97(2), 239–261. <https://doi.org/10.1521/prev.2010.97.2.239>
- Mummendey, A., & Otten, S. (1998). Positive–negative asymmetry in social discrimination. *European Review of Social Psychology*, 19, 107–143.

Nussbaum, M. C. (1995). Objectification. *Philosophy & Public Affairs*, 24, 249–291. <https://doi.org/10.1111/j.1088-4963.1995.tb00032.x>

Otten, S. (2016). The Minimal Group Paradigm and its maximal impact in research on social categorization. *Current Opinion in Psychology*, 11. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2016.06.010>.

Peetz, J., Gunn, G. R., & Wilson, A. E. (2010). Crimes of the past: Defensive temporal distancing in the face of past in-group wrongdoing. *Personality and Social Psychological Bulletin*, 36, 598–611. <http://doi.org/10.1177/0146167210364850>

Pettigrew, T. F. (1979). The ultimate attribution error: extending Allport's cognitive analysis of prejudice. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 5, 461–476.

Ringelmann, M. (1913) Recherches sur les moteurs animés: Travail de l'homme [Research on animate sources of power: The work of man], *Annales de l'Institut National Agronomique*, 2nd series, 12, 1–40.

Rubin, M., & Hewstone, M. (1998). Social identity theory's self-esteem hypothesis: a review and some suggestions for clarification. *Personality and Social Psychology Review*, 2 (1), 40–62.

Salice, A., & Montes Sánchez, A. (2016). Pride, Shame, and Group Identification. *Frontiers in Psychology, Theoretical and Philosophical Psychology*, 7. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.00557>

Sellnow, T. L., & Seeger, M. W. (2013). *Theorizing crisis communication*. Malden, MA: Wiley-Blackwell.

Sherif, M. (1966). *Group conflict and cooperation*. London: Routledge Kegan Paul.

Stephan, W. G., & Stephan, C. W. (2000). An integrated threat theory of prejudice. In S. Oskamp (Ed.), *Reducing Prejudice and Discrimination* (pp. 23–46). Mahwah, NJ: Erlbaum.

Tajfel, H. (1970). Experiments in intergroup discrimination. *Scientific American*, 223, 96–102.

Tajfel, H., Billig, M., Bundy, R. P., & Flament, C. (1971). Social categorization and intergroup behavior. *European Journal of Social Psychology*, 1, 149–177.

Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. In S. Worchel & W. Austin (Eds.), *Psychology of Intergroup Relations* (pp. 7–24). Chicago, IL: Nelson-Hall.

Volkan, V. D. (2022). A Look at Albert Einstein's Question «Why War?» with a Focus on Large-Group Psychology. *International Journal of Psychoanalysis*, 103, 455–466.

Wagoner, J. A., & Hogg, M. A. (2016). Normative dissensus, identity-uncertainty, and subgroup autonomy. *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice*, 20(4), 310–322. <https://doi.org/10.1037/gdn0000057>

Weber, R., & Crocker, J. (1983). Cognitive processes in the revision of stereotypic beliefs. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45, 961–977.

References

Abrams, D., & Hogg, M. A. (2010). Social identity and self-categorization. In J. F. Dovidio, M. Hewstone, P. Glick, & V. M. Esses (Eds.), *The SAGE Handbook of Prejudice, Stereotyping and Discrimination* (pp. 179–193). London, UK: Sage. (in English)

Allport, G. W. (1954). *The Nature of Prejudice*. Cambridge, Massachusetts: Addison-Wesley. (in English)

Atkinson, J. W., & Walker, E. L. (1956). The affiliation motive and perceptual sensitivity to faces. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 53(1), 38–41. <https://doi.org/10.1037/h0043181> (in English)

Bion, W. R. (1961). *Experiences in groups and other papers*. London: Tavistock Publ. (in English)

Blau, P. M. (1986). *Exchange and Power in Social Life*. London, New York: Routledge, Taylor & Francis Group. (in English)

Bondarchuk, O. I. (2013). Sotsialno-psykholohichni mekhanizmy osobystisnoho rozvytku dorosloi liudyny [Socio-psychological mechanisms of personal development of an adult]. *Aktualni problemy psykholohii. T. 1: Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia. Sotsialna psykholohiia*

- [Actual problems of psychology. Vol. 1: Organizational psychology. Economic psychology. Social Psychology], 38, 347–351. (in Ukrainian)
- Brewer, M. B. (1991). The social self: on being the same and different at the same time. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 17, 475–482. (in English)
- Campbell, D. T. (1967). Stereotypes and the perception of group differences. *American Psychologist*, 22(10), 817–829. <https://doi.org/10.1037/h0025079> (in English)
- Chorna, L. H. (2012). Identychnist osoby: vid hrupy do individualnosti (metodolohichniy analiz) [Personal identity: from group to individuality (methodological analysis)]. *Problemy politychnoi psykholohii ta yii rol u stanovlenni hromadianyna Ukrainskoi derzhavy* [Problems of political psychology and its role in the formation of a citizen of the Ukrainian state], 13, 108–118. (in Ukrainian)
- Chorna, L., Gleitze, J., & Gorman, R. (2022). Systemic vulnerability of schoolteachers: a scoping review to compare the systemic pressures faced by teachers in countries with and without a totalitarian past. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, 49(52). [https://doi.org/10.33120/ssspj.vi49\(52\).258](https://doi.org/10.33120/ssspj.vi49(52).258) (in English)
- Coombs, W. T. (2014). *Ongoing crisis communication: Planning, managing, and responding* (4th ed.). Thousand Oaks, CA: Sage. (in English)
- Dembytskyi, S. (2022). *Sotsiolohichniy monitorynh «Ukrainske suspilstvo». Hromadska dumka v Ukraini pislia 10 misiatsiv viiny* [Sociological monitoring «Ukrainian society». Public opinion in Ukraine after 10 months of war]. URL: <http://surl.li/iwkkz> (in Ukrainian)
- Doslidzhennia psykholohichnoho stanu naseleння v umovakh povnomasshtabnoi viiny* (2022). [Study of the psychological state of the population in conditions of full-scale war]. URL: <https://ispp.org.ua/2022/09/13/doslidzhennya-psixologichnogo-stanu-naselenya-v-umovax-povnomasshtabnoii-vijni/> (in Ukrainian)
- Dovidio, J. F., & Gaertner, S. L. (2010). Intergroup bias. In S. T. Fiske, D. T. Gilbert, & G. Lindzey (Eds.), *Handbook of Social Psychology* (5th ed., Vol. 2, pp. 1084–1121). Hoboken, NJ: Wiley. (in English)
- Ellemers, N. (1993). The influence of sociostructural variables on identity management strategies. *European Review of Social Psychology*, 4, 27–57. (in English)
- Festinger, L., Schachter, S., & Back, K. (1950). *Social Pressures in Informal Groups: A Study of Human Factors in Housing*. New York, NY: Harper. (in English)
- Foucault, M. (1993). About the Beginning of the Hermeneutics of the Self: Two Lectures at Dartmouth. *Political Theory*, 2 (21), 198–227. (in English)
- Freud, S. (1917). Taboo of virginity. *Standard Edition*, 11, 191–208. London: Hogarth. (in English)
- Freud, S. (1933). Why war? *Standard Edition*, 22, 195–216. London: Hogarth. (in English)
- Grigoryan, L., Cohrs, J. C., Boehnke, K., Vijver van de, F. (A. J. R.), & Easterbrook, M. J. (2022). Multiple categorization and intergroup bias: Examining the generalizability of three theories of intergroup relations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 122(1), 34–52. <https://doi.org/10.1037/pspi0000342> (in English)
- Gubeladze, I. H. (2012). *Psykholohichni mekhanizmy transformatsii sotsialnoi identychnosti molodi silskoho pokhodzhennia v miskii spilnoti* [Psychological mechanisms of transformation of the social identity of youth of rural origin in the urban community]. (Master's thesis). Institute of Social and Political Psychology, Kyiv. (in Ukrainian)
- Hogg, M. A. (2012). Uncertainty-identity theory. In P. A. M. Van Lange, A. W. Kruglanski, & E. T. Higgins (Eds.), *Handbook of Theories of Social Psychology* (Vol. 2, pp. 62–80). Thousand Oaks, CA: Sage. (in English)
- Hogg, M. A. (2014). From uncertainty to extremism: social categorization and identity processes. *Current Directions in Psychological Science*, 23, 338–342. (in English)
- Hogg, M. A. & Gaffney, A. M. (2018). Group processes and intergroup relations. In John T. Wixted (Ed.), *The Stevens' handbook of experimental psychology and cognitive neuroscience*. Volume 3: Developmental and social psychology. New York: John Wiley & Sons, Inc. [doi: 10.1002/9781119170174.epcn414](https://doi.org/10.1002/9781119170174.epcn414) (in English)

Hogg, M. A., & Wagoner, J. A. (2017). Normative exclusion and attraction to extreme groups: Resolving identity-uncertainty. In K. D. Williams & S. A. Nida (Eds.), *Ostracism, Exclusion, and Rejection* (pp. 207–223). New York, NY: Routledge. (in English)

Hornostay, P. (2019). Hrupovi zakhysni mekhanizmy yak forma reahuvannia na kolektyvni travmy [Group defense mechanisms as a form of response to collective trauma]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of political psychology], 22(1), 89–114. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol22-Year2019-27> (in Ukrainian)

Hornostay, P. P., & Chorna, L. G. (2022). *Mizhhrupova vzaiemodiia v umovakh viiny: identychnosti, kartyny svitu, dolannia travmy. Materialy kruhloho stolu* (Kyiv, 9 chervnia, 2022 r.) [Intergroup interaction in conditions of war: identities, worldviews, overcoming trauma: materials of the round table (Kyiv, June 9, 2022)]. Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)

Imshenetska, I., Baz, L., & Chernysh, L. (2022). *Stan suspilnoi svidomosti v Ukraini naperedodni povnomasshtabnoho rosiiskoho vtorhnennia. Liutyi"2022: informatsiyni biuletyn* [The state of public consciousness in Ukraine on the eve of a full-scale Russian invasion. February 2022: newsletter]. Kyiv: Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine. (in Ukrainian)

Kachanoff, F. J., Taylor, D. M., Caouette, J., Khullar, T. H., Wohl, M. J. A. (2019). The chains on all my people are the chains on me: Restrictions to collective autonomy undermine the personal autonomy and psychological well-being of group members. *Journal of Personality and Social Psychology*, 116(1), 141–165. doi: 10.1037/pspp0000177 (in English)

Karsay, K. (2020). Objectification. In: *The International Encyclopedia of Media Psychology*, 1-9. 10.1002/9781119011071 (in English)

Kellogg, J. (1992). *Mandala: Path of Beauty*. Graphic Pub of Williamsburg. (in English)

Kerr, N. L. (1983). Motivation losses in small groups: A social dilemma analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45(4), 819–828. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.45.4.819> (in English)

Kompleksne doslidzhennia «Yak viina zminyla mene ta krainu. Pidsumky roku» [Comprehensive study «How the war changed me and the country. Results of the year» (2023). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/kompleksne_dosl_dzhennya_yak_v_yna_zm_nila_mene_ta_kra_nu_p_dsumki_roku.html (in Ukrainian)

Kruglanski, A. W., Pierro, A., Mannetti, L., & De Grada, E. (2006). Groups as epistemic providers: need for closure and the unfolding of group-centrism. *Psychological Review*, 113, 84–100. (in English)

Leonardelli, G. J., Pickett, C. L., & Brewer, M. B. (2010). Optimal distinctiveness theory: a framework for social identity, social cognition and intergroup relations. *Advances in Experimental Social Psychology*, 43, 65–115. (in English)

Lewin, K., & Lewin, G. W. (Ed.) (1948). *Resolving social conflicts: selected papers on group dynamics* [1935-1946]. New York: Harper and Brothers. (in English)

Linville, P. W., Salovey, P., & Fischer, G. W. (1986). Stereotyping and perceived distributions of social characteristics: An application to ingroup-outgroup perception. In J. Dovidio & S. L. Gaertner (Eds.), *Prejudice, discrimination, and racism* (pp. 165-208). NY: Academic Press. (in English)

Loughnan, S., Baldissarri, C., Spaccatini, F., Elder, L. (2017). Internalizing objectification: Objectified individuals see themselves as less warm, competent, moral, and human. *British Journal of Social Psychology*. Jun; 56(2), 217-232. doi: 10.1111/bjso.12188 (in English)

Maass, A., Salvi, D., Arcuri, L., & Semin, G. R. (1989). Language use in intergroup contexts: The linguistic intergroup bias. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57(6), 981–993. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.57.6.981> (in English)

Manzi, J., González, R. (2007). Forgiveness and reparation in Chile: The role of cognitive and emotional intergroup antecedents. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 13(1), 71–91. doi: 10.1037/h0094025 (in English)

Marques, J. M., & Páez, D. (1994). The “black sheep effect”: social categorisation, rejection of ingroup deviates and perception of group variability. *European Review of Social Psychology*, 5, 37–68. (in English)

- McWilliams, N. (2010). Paranoia and political leadership. *Psychoanalytic Review*, 97(2), 239–261. <https://doi.org/10.1521/prev.2010.97.2.239> (in English)
- Mummendey, A., & Otten, S. (1998). Positive–negative asymmetry in social discrimination. *European Review of Social Psychology*, 19, 107–143. (in English)
- Nussbaum, M. C. (1995). Objectification. *Philosophy & Public Affairs*, 24: 249–291. <https://doi.org/10.1111/j.1088-4963.1995.tb00032.x> (in English)
- Otten, S. (2016). The Minimal Group Paradigm and its maximal impact in research on social categorization. *Current Opinion in Psychology*, 11. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2016.06.010> (in English)
- Peez, J., Gunn, G. R., Wilson, A. E. (2010). Crimes of the past: Defensive temporal distancing in the face of past in-group wrongdoing. *Personality and Social Psychological Bulletin*, 36, 598–611. <http://doi.org/10.1177/0146167210364850> (in English)
- Pettigrew, T. F. (1979). The ultimate attribution error: extending Allport's cognitive analysis of prejudice. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 5, 461–476. (in English)
- Ringelmann, M. (1913) "Recherches sur les moteurs animés: Travail de l'homme" [Research on animate sources of power: The work of man], *Annales de l'Institut National Agronomique*, 2nd series, 12, 1-40. (in French)
- Rubin, M., & Hewstone, M. (1998). Social identity theory's self-esteem hypothesis: a review and some suggestions for clarification. *Personality and Social Psychology Review*, 2 (1), 40–62. (in English)
- Salice, A. & Montes Sánchez, A. (2016). Pride, Shame, and Group Identification. *Frontiers in Psychology, Theoretical and Philosophical Psychology*, 7. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.00557> (in English)
- Sellnow, T. L., & Seeger, M. W. (2013). *Theorizing crisis communication*. Malden, MA: Wiley-Blackwell. (in English)
- Sherif, M. (1966). *Group conflict and cooperation*. London: Routledge Kegan Paul. (in English)
- Skorokhod, K. (2020). Dehumanizatsiini kharakterystyky spryiniattia rosiskykh viiskovykh vnutrishno peremishcheny my osobamy zi skhodu Ukrainy [Dehumanizing characteristics of the perception of the Russian military by internally displaced persons from the east of Ukraine]. URL: <http://surl.li/dzuaw> (in Ukrainian)
- Slyusarevskyy, M. M. (Ed.), Humenyuk, O. I., Dvornyk, M. S., & Chernysh, L. P. (2019). *Sotsialna sytuatsiia v Ukraini: osoblyvosti vidobrazhennia transformatsiinykh protsesiv u hromadsikii dumtsi (2014–2018)* [Social situation in Ukraine: peculiarities of reflection of transformational processes in public opinion (2014–2018)]. Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)
- Smulson, M. L. (Ed.) (2021). *Psykhologichni mekhanizmy stanovlennia subiektynosti doroslykh u virtualnomu prostori* [Psychological mechanisms of the formation of subjectivity of adults in virtual space]. Kyiv – Lviv: Viktoriia Kundelska (in Ukrainian)
- Tkachenko, O. M. (1979). *Pryntsypy i katehoriï psykhologii* [Principles and categories of psychology]. Kyiv: Vyshcha shkola. (in Ukrainian)
- Tsyhanenko, H. V. (2005). *Sotsialno-psykhologichni mekhanizmy polityko-ideolohichnoho samovyznachennia molodi* [Socio-psychological mechanisms of political and ideological self-determination of youth]. (Master's thesis). Institute of Social and Political Psychology, Kyiv. (in Ukrainian)
- Stephan, W. G., & Stephan, C. W. (2000). An integrated threat theory of prejudice. In S. Oskamp (Ed.), *Reducing Prejudice and Discrimination* (pp. 23–46). Mahwah, NJ: Erlbaum. (in English)
- Tajfel, H. (1970). Experiments in intergroup discrimination. *Scientific American*, 223, 96–102. (in English)
- Tajfel, H., Billig, M., Bundy, R. P., & Flament, C. (1971). Social categorization and intergroup behavior. *European Journal of Social Psychology*, 1, 149–177. (in English)
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. In S. Worchel & W. Austin (Eds.), *Psychology of Intergroup Relations* (pp. 7–24). Chicago, IL: Nelson-Hall. (in English)
- Volkan, V. D. (2022). A Look at Albert Einstein's Question "Why War?" with a Focus on

Large-Group Psychology. *International Journal of Psychoanalysis*, 103, 455-466. (in English)

Wagoner, J. A., & Hogg, M. A. (2016). Normative dissensus, identity-uncertainty, and subgroup autonomy. *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice*, 20(4), 310–322. <https://doi.org/10.1037/gdn0000057> (in English)

Weber, R., & Crocker, J. (1983). Cognitive processes in the revision of stereotypic beliefs. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45, 961–977. (in English)

НОВІ ЗАВДАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ В КОНТЕКСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ

УДК 159.95

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol13-Year2023-123>

Вельдбрехт Олена Олександрівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри фундаментальних дисциплін,
Херсонський інститут Міжрегіональної академії управління персоналом,
м. Херсон (Чернівці), Україна
ORCID ID 0000-0001-7805-0890
eveldbreht@gmail.com

Тавровецька Наталя Іванівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології,
Херсонський державний університет,
м. Херсон (Івано-Франківськ), Україна
ORCID ID 0000-0002-9497-7386
1882181@gmail.com

ОПТИМІСТИЧНІ УЯВЛЕННЯ ПРО МАЙБУТНЄ – СПОНТАННИЙ СПОСІБ САМОДОПОМОГИ ТА САМОРЕГУЛЯЦІЇ В УМОВАХ ВІЙНИ

Актуальність дослідження зумовлена розгортанням повномасштабної військової агресії в Україні, через що більшість громадян перебувають у важкій життєвій ситуації та потребують психологічної підтримки. Побудову життєвої перспективи в кризових умовах розглянуто як важливий функціональний складник і когнітивну основу активності, спрямованої на подолання труднощів.

Мета дослідження – аналіз спрямованості життєвої перспективи українців у контексті переживання стресу та ресурсів його подолання під час повномасштабного воєнного вторгнення.

Методологія: у травні-червні 2022 р. опитано 358 респондентів віком 15-70 років, серед яких 67,9% становили мешканці тимчасово окупованих територій. Зібрано відомості щодо стресових переживань і ресурсів їх подолання (використано Шкалу сприйнятого стресу Коена, Шкалу резильєнтності Коннора – Девідсона; Госпітальну шкалу тривожності і депресії; опитувальник позитивного і негативного афекту Кліманської та Галецької, анкету для вивчення травматичного досвіду). На основі відкритого питання про бачення власного життя після війни вибірку розділено на п'ять кластерів відповідно до наявності чи відсутності у респондента уявлень про майбутнє, а також їх позитивної, нейтральної чи негативної спрямованості. Порівняно психологічні та соціально-демографічні характеристики виділених груп.

Результати показали поширеність оптимістичних перспектив майбутнього серед українців протягом першого півріччя повномасштабної війни. Описано провідну тематику цих уявлень, їхній тісний зв'язок з показниками резильєнтності, симптоматикою тривожності й депресивності, емоційними станами респондентів. Обґрунтовано думку, що уявлення про майбутнє залежать не від зовнішніх умов, а від психологічних диспозицій. Узагальнено психологічні відмінності, властиві особам, що мають позитивні, негативні та нейтральні життєві перспективи або ж принципово не здатні до побудови уявлень про майбутнє в кризовій ситуації. Отримані результати корисні для розуміння громадських настроїв на початку повномасштабного вторгнення та відстеження їхньої динаміки.

Ключові слова: життєва перспектива; образ майбутнього; резильєнтність; позитивна і негативна афективність; сприйнятий стрес; травматичний досвід; оптимізм.

Veldbrekht Olena O.

PhD, Associate Professor at the Department of Fundamental Disciplines
Kherson Institute of the Interregional Academy of Personnel Management,
Kherson (Chernivtsi), Ukraine
ORCID ID 0000-0001-7805-0890
eveldbrekht@gmail.com

Tavrovetska Nataliia I.

PhD, Professor at the Department of Psychology
Kherson State University
Kherson (Ivano-Frankivsk), Ukraine
ORCID ID 0000-0002-9497-7386
1882181@gmail.com

OPTIMISTIC ASSUMPTIONS ABOUT THE FUTURE – SPONTANEOUS SELF-HELP AND SELF-REGULATION IN TIMES OF WAR

Introduction. The relevance of this research is determined by the ongoing full-scale military aggression in Ukraine, which has placed a majority of its citizens in difficult life situations and in need of psychological support. Building a life perspective in crisis conditions is considered an important functional component and cognitive foundation for activities aimed at overcoming difficulties.

The aim of this scientific research is to analyze the direction of life prospects of Ukrainians in the context of experiencing stress and resources for overcoming it during a full-scale military invasion.

Methodology: in the period from May to June 2022, 358 respondents aged 15-70 years were surveyed, among whom 67.9% were residents of temporarily occupied territories. The collected data included information on stress experiences and coping resources (using Cohen's Perceived Stress Scale, Connor-Davidson Resilience Scale, Hospital Anxiety and Depression Scale, Klimanska and Haletska's Positive and Negative Affect Schedule, and a check-list for studying traumatic experiences). Based on an open-ended question about the vision of their own life after the war, the sample was divided into five clusters according to the presence or absence of the respondents' future outlooks, as well as their positive, neutral, or negative orientations. Psychological and socio-demographic characteristics of the identified groups were compared.

Results showed the prevalence of optimistic future perspectives among Ukrainians in the first six months of the full-scale war. The leading themes of these outlooks were described, along with their close connection to resilience indicators, symptoms of anxiety and depression, and emotional states of the respondents. It was substantiated that future perspectives are influenced not by external conditions but by psychological dispositions. In the **conclusions**, psychological differences inherent in individuals with positive, negative, or neutral life perspectives, or those fundamentally unable to construct future outlooks in a crisis situation, are summarized. The obtained results are valuable for understanding public sentiment at the beginning of a full-scale invasion and tracking its dynamics.

Key words: life perspective, images of the future, resilience, positive and negative affectivity, perceived stress, traumatic experience, optimism.

Постановка проблеми. Повномасштабні військові дії в Україні спричинили екстраординарні, небачені досі кризові явища, серед яких: численні людські втрати, мобілізація військовозобов'язаних громадян, масовані ракетні обстріли, руйнація міст та інфраструктури, окупація близько 20% території, терор цивільного населення, екоцид, масова вимушена міграція, роз'єднання родин, економічний занепад. Перелік травматичних подій можна безкінечно продовжувати індивідуальними життєвими історіями українців. Їх об'єднує спільна риса – існування в умовах постійної загрози та невизначеності. Це призводить до втрати перспектив власного майбутнього й можливості планувати життєві події. Крім того, повсякденна життєдіяльність українців повсякчас переривається повітряною тривою, що формує нові когнітивні настановлення та поведінкові звички. Війна призвела до травматизації особистості (і всієї нації) на всіх рівнях функціонування, отже процес життєтворення, разом з усвідомленням часових меж, потребує принципово нового підходу.

Особливістю поточної війни є масовий терор цивільного населення. Діти і дорослі не тільки безпосередньо стикаються з терористичними діями країни-агресора, а й зазнають вторинної травматизації через щоденні трагічні новини. Усе це негативно позначається на ментальному здоров'ї нації, має довготривалі, відтерміновані та неявні наслідки. Серед найпоширеніших запитів, з якими наразі працюють практичні психологи, – дезорієнтація,

неможливість сприймання об'єктивної дійсності, емоційне виснаження, відчуття життєвого краху, спустошеності та безнадії внаслідок втрати домовки, туга за близькими та рідними, фрустрація через неможливість задовольняти звичні соціальні й побутові потреби, брак внутрішніх сил та мотивації для необхідних життєвих зрушень. Руйнування часових перспектив загострює психічні проблеми, спричинені тривалим стресом, що унеможливорює процес життєтворення. З лютого 2022 р. більшість українців привчають себе жити «тут і зараз», планувати справи на день, максимум на тиждень, відкладати важливі потреби й бажання до перемоги, до кращих часів або ж, навпаки, змушені швидко й кардинально змінювати своє життя. Проблема відбудови життєвої перспективи в кризовий, зламний період життя стає особливо важливою, коли йдеться про пошук шляхів психологічної підтримки та реабілітації населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Сучасні автори у зв'язку з теоретичним і практичним розробленням наукової проблематики психологічного часу і життєвого шляху особистості активно вивчають поняття «життєва перспектива» і пов'язані з нею психічні феномени (часова перспектива, цілепокладання, самопроєктування, життєві програми тощо). Цей підхід ґрунтується на положенні про те, що активність людини регулює переважно спрямованість на майбутнє, а не на минуле.

Життєва перспектива – це особистий план на майбутнє, що ґрунтується на системі особистих цінностей, цілей та загальній картині життєвого світу людини і, власне, забезпечує самовизначення та самореалізацію особистості. Вона являє собою більш-менш стійкий і цілісний образ майбутнього, систему уявлень, що охоплюють програмовані, очікувані та бажані події. Часова перспектива як один із центральних елементів Я-концепції особистості суттєво впливає на її повсякденне функціонування, на думки, почуття та дії (Burzynska, & Stolarski, 2020).

Важливим елементом часової (життєвої) перспективи є здатність подумки подорожувати вперед у часі, щоб передбачити подію, так зване «епізодичне мислення майбутнього» (Atance, & O'Neill, 2001). Зазвичай люди уявляють своє майбутнє багато разів на день, щодо багатьох аспектів життя: роботи, дозвілля, доручень, стосунків. Уявний образ майбутнього виконує важливі функції, зокрема в плануванні та прийнятті рішень (D'Argembeau et al., 2011), постановці особисто значущих життєвих цілей (Cole, & Berntsen, 2016; Roderer et al., 2022).

Темпоральна психологія, теоретичні та методологічні основи якої закладено в працях Ф. Зімбардо та його послідовників (Zimbardo, & Boyd, 1999; Cunningham et al., 2015; Stolarski et al., 2017), пояснює роль часової перспективи в соціальній адаптованості та емоційній регуляції особистості, а також у виникненні багатьох поведінкових та особистісних розладів, таких як депресія чи агресивність. Сьогодні накопичено чимало емпіричних даних, які підтверджують кореляції між часовою перспективою і показниками психологічного благополуччя підлітків і дорослих (Webster et al., 2014; Seginer, 2017), задоволеністю життям (Przepiórka et al., 2021).

З іншого боку, дослідники звертають увагу на труднощі життєконструювання, спричинені психологічною травматизацією під час військових дій (Титаренко, 2017). Відомо, що часові перспективи змінюються в екстремальних життєвих обставинах, відображаючи ставлення людини до того, що відбувається. Дослідження уявлень українських студентів під час соціально-політичної та економічної кризи 2014–2018 років показало, що у мешканців регіонів, де відбувалися активні бойові дії, індивідуальне сприйняття часових меж змістилося в бік зменшення частки майбутнього і збільшення частки минулого, а перспективи набули більш негативної і фаталістичної спрямованості (Senyk et al., 2022).

Комплексний аналіз впливу війни на життєву і часову перспективу особистості ускладнений через обмежену кількість емпіричних досліджень з цієї проблематики. Водночас переживання мільйонами українців складної життєвої кризи, спричиненої військовими діями, вимагає від особистості зміни звичних когнітивних, емоційних та поведінкових моделей, перегляду життєвих перспектив та очікувань щодо власного майбутнього, побудови нової життєвої програми, узгодженої із завданнями та викликами,

які ставить сьогоднішня. Це зумовлює актуальність дослідження уявлень про майбутнє в умовах воєнного стану.

Мета цієї публікації – презентувати результати емпіричного дослідження життєвої перспективи українців під час повномасштабного воєнного вторгнення.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів

Методологія дослідження. Дослідження соціально-психологічних особливостей населення країни, яка перебуває в стані повномасштабної війни, має свої обмеження та специфіку. До таких ми відносимо часові межі дослідження (короткострокові і вузькоспрямовані опитування) та форму проведення (неможливість охопити достатню кількість респондентів очно, тож перевага надається онлайн-тестуванню). З огляду на особливості ситуації в перші місяці війни ми провели опитування щодо переживання стресу українцями та ресурсів його подолання. Інструментом організації та збирання даних стала Google-форма, яку ми поширювали через соціальні мережі і чати спілкування. Усі учасники були поінформовані про мету дослідження та способи зберігання даних, дали добровільну згоду на використання особистої інформації з науковою метою.

Вибірка. За період травень-червень 2022 р. в опитуванні взяли участь 358 респондентів віком від 15 до 70 років (середній вік – 32,82±12,12). Серед учасників дослідження 294 жінки (тобто 82,12% вибірки), 62 чоловіки (17,32%), 2 небінарні особи (0,56%). Більшість опитаних становили мешканці Херсона і Херсонської області (усього 243 особи, або 67,88% вибірки); які під час дослідження мали досвід перебування в окупації щонайменше 10 тижнів або з ризиком для життя виїхали із захоплених територій. Соціально-демографічні характеристики вибірки, які ми брали до уваги під час аналізу результатів, наведено в таблиці 1.

Таблиця 1

Розподіл респондентів за соціально-демографічними характеристиками

	Кількість	Частка у вибірці (%)
<i>Гендер/стать</i>		
чоловіки	62	17,32
жінки	294	82,12
інше	2	0,56
<i>Місце проживання:</i>		
Херсон	183	51,12
Херсонська область	60	16,76
Київ і передмістя	78	21,79
міста, що тривалий час перебували під обстрілами або пережили активні бої (Маріуполь, Донецьк, Миколаїв, Харків)	13	3,63
відносно «безпечні» міста (Львів, Тернопіль, Одеса)	20	5,59
<i>Зміна місця проживання, вимушена міграція під час війни:</i>		
без змін, живуть удома	181	50,56
поїхали і через деякий час повернулися	26	7,26
внутрішньо переміщені особи	71	19,83
вимушені мігранти за кордоном	77	21,51
<i>Освіта:</i>		
студенти і старшокласники	117	32,68
середня спеціальна (профтехучилища)	25	6,98
вища освіта	142	39,66
вища освіта із двох та більше спеціальностей	49	13,69
науковий ступінь чи MBA	25	6,98
<i>Досвід зміни чи втрати роботи:</i>		
та сама робота, без змін	212	59,22
нова робота чи професія	48	13,41
втрата роботи, тимчасове безробіття	93	25,98

Діагностичні інструменти. Учасники дослідження зберігали анонімність, але зазначили свої демографічні дані, після чого заповнили кілька опитувальників-самозвітів щодо стресових переживань та ресурсів їх подолання в ситуації, що склалася. Було використано: Шкалу сприйнятого стресу PSS-10 (Cohen et al., 1983; українськомовна адаптація О. Вельдбрехт, Н. Тавровецької, 2022), Шкалу резильєнтності CD-RISC 10 (Connor, & Davidson, 2003; українськомовну версію адаптовано авторським колективом під керівництвом І. Шаповал, 2020); Госпітальну шкалу тривожності і депресії HADS (українськомовну версію надано для дослідницьких цілей власником авторських прав Марі Research Trust); опитувальник позитивного і негативного афекту ОПАНА (Кліманська, & Галецька, 2020), анкете «Перелік травматичних подій», сформовану на основі Life Events Checklist for DSM-5 (Зливков та ін., 2016, модифікація авторів статті).

Кластеризація вибірки. Під час опитування респондентам ставили відкрите запитання: «Як Ви бачите своє життя після війни? Опишіть декількома словами найважливіші плани й перспективи». Не надали відповіді 64 особи, а 294 учасники написали більш-менш розгорнуті тексти, які було опрацьовано методом контент-аналізу. Отримані відповіді було категоризовано відповідно до наявності чи відсутності у респондента уявлень про майбутнє, а також їх позитивної або негативної спрямованості. Це чіткий, вичерпний критерій, який дав змогу класифікувати всі випадки у вибірці, присвоївши їм одну з п'яти категорій:

- група 1: відповіді немає (об'єднала 64 особи, або 17,9% вибірки);

- група 2: об'єднала 31 особу (8,7% вибірки), які дали відповідь, але зазначили в ній брак перспектив, труднощі уявлення й планування майбутнього: «Не знаю», «Не уявляю», «Буде видно», «Поки що ніяк», «Немає планів, війна триває», «У мене не виходить це планувати», «Не можу думати про майбутнє», «Боюсь планувати і розказувати про плани», «Навіть не намагаюся на цьому етапі складати плани», «Немає ніякого бачення, я намагаюся не думати про майбутнє зовсім», «Важко щось планувати, постійно відчуваю загрозу, що в планах немає сенсу. У будь-який момент усе може бути зруйновано» і т. ін.;

- група 3: об'єднала 10 осіб (2,8% вибірки), відповідь яких містить негативні, песимістичні уявлення про майбутнє, наприклад: «Поїхати і забутись», «На жаль, моє життя вже не буде таким, як раніше», «Бідність. Торгівля продовольчими товарами, щоб вижити», «Тяжка адаптація до спокійного життя, почуття провини за те, що комусь важче», «Прийняття важких рішень, важка робота, треба виправити психологічні проблеми, які не дають жити», «Якщо найближчим часом не буде істотних змін, щоб все налагодити, я змушена буду починати з нуля» і т. ін.;

- група 4: об'єднала 63 особи (17,6% вибірки), відповідь яких містить емоційно-нейтральні уявлення про майбутнє, наприклад: «Жити далі і робити свою справу», «Працювати», «Повернуся додому», «Сім'я, робота і безпека рідних», «Сподіваюся повернути звичний спосіб життя», «Найважливішим на цей момент є навчання», «Допомога у відновленні міста», «Планую виїхати з України», «Маю декілька планів, але все залежить від обставин», «Бажаю продати квартиру та переїхати до міста, де спокійніше», «Сидячи в окупації, поки планую спокійно пережити цей період, а потім ставати знову на ноги, як мінімум повертати роботу», тощо;

- група 5: об'єднала найбільшу кількість респондентів (190 осіб, або 53,1 % вибірки), чия відповідь містить оптимістичне бачення майбутнього: «Довге щасливе життя», «Мирно, тихо і спокійно», «Звозити дітей на море», «Усі мої плани реалізуються», «Цінувати і насолоджуватися кожним днем», «Нова я, сильніша і мудріша», «Відбудова, налагодження побуту, відпочинок», «Роботи стало більше. Буду будувати кар'єру», «Матиму стабільну роботу, переїду жити в Київ», «Видам нову книгу або дві, поїду в подорож, куплю дачу», «Хочу створити сім'ю, мати стабільну роботу, жити в мирі й добробуті», «Закінчити навчання в університеті. Допомогати відновлювати Україну після війни», «Можливо, дещо тяжким через економічну ситуацію, проте щасливим через перемогу», «Мені здається, що війна відкриє країні шлях до розвитку, і коли ми подолаємо післявоєнну кризу, жити стане краще», «Хочу жити у своєму місті, працювати і навчати дітей, зустрітися з близькими людьми, що виїхали, няньчити майбутню онучку чи онука, радіти життю», «Буду відчувати себе вільною, щасливою людиною. Займатися улюбленою справою, без страху ходити

містом, пити каву з друзями, подорожувати красивими місцями нашої країни» тощо.

Аналіз даних. У виділених групах проведено порівняльний аналіз психологічних показників і соціально-демографічних характеристик, застосовано Хі-квадрат критерій та однофакторний дисперсійний аналіз ANOVA з апостеріорним множинним порівнянням за допомогою критерію Бонферроні. Крім порівняння інтегральних показників опитувальників, розглянуто оцінки кожного пункту – це допомогло уточнити й конкретизувати відмітні характеристики виділених кластерів.

Результати і дискусії

Тематичний аналіз. Опитування виявило, що більшість респондентів у травні-червні 2022 р. мали оптимістичні уявлення про закінчення війни і будували власні життєві плани, базуючись на позитивних перспективах майбутнього. (Припускаємо, що на момент цієї публікації співвідношення песимістичних і оптимістичних уявлень могло змінитися – через накопичення втоми, величезну кількість непоправних втрат та інші причини).

З огляду на отримані відповіді можна виокремити деякі загальні тенденції позитивних уявлень про майбутнє після війни. У багатьох відповідях повторюються, зокрема, такі теми:

1. Відновлення нормального, звичного способу життя: повернення до рідного міста, до роботи, відбудова домівки; багато осіб формулюють це як бажання «повернутися до життя, яке було до війни».

2. Возз'єднання з родиною і відновлення втрачених соціальних зв'язків, турбота про близьких, створення власної родини.

3. Бажання життєвих змін: 9,7% респондентів висловили рішучість зробити те, що давно хотіли, але відклали чи боялися: переїхати в інше місто чи країну, змінити професію, купити дім, зробити ремонт тощо.

4. Допомога іншим людям та суспільству: 7,5% респондентів висловили бажання брати активну участь у відбудові свого міста та України, бути корисними для інших людей.

5. Самовдосконалення і самореалізація: розвиватися професійно, започаткувати власний бізнес, займатися улюбленою справою, навчатися, вивчати мови, отримати водійські права тощо.

6. Перспективні можливості: значна частка опитаних убачає в кризі, що склалася, шанс кар'єрного зростання та поліпшення якості життя; також поширена думка, що після перемоги у війні суспільство зазнає відчутних змін на краще: вступ до ЄС, економічний розвиток, реформи тощо.

7. Біда як життєвий урок – на основі пережитих нещасть люди переглянули свої цінності і пріоритети, зробили висновки на майбутнє: більше часу проводити з близькими людьми, не накопичувати речі, дбати про безпеку і т. ін.

8. Відпочинок та інші приємні події: подорожувати Україною і світом, поїхати на дачу, на море; купити щось давно бажане або загалом насолоджуватися кожною хвилиною життя, отримувати радість від самого життя.

9. Загальне уявлення без інтенцій до активності: мир, спокій, щастя.

У процесі порівняльного аналізу значущих відмінностей між групами 1 і 2 не виявлено, тож надалі ми об'єднали їх в одну підвибірку (загалом 95 осіб, які не змогли сформулювати бачення майбутнього). Надані текстові відповіді дають змогу пояснити труднощі формування життєвих перспектив в умовах війни. Більшість респондентів зазначили, що їм важко планувати майбутнє через *невизначеність* ситуації. Незрозумілість, мінливість життєвих умов і постійне відчуття загрози ще більше ускладнюють бачення власних перспектив та відповідне планування. Учасники висловили занепокоєння щодо можливих втрат, зокрема говорили про необхідність змінити місце проживання через війну. Отримані відповіді також відображають емоційний стан респондентів, відмітними ознаками якого є страх, невпевненість і недовіра.

Порівняльний аналіз кластерів з різними уявленнями про майбутнє. Організуючи дослідження, ми передбачали, що наявність позитивних планів щодо майбутнього буде тісно пов'язана з характеристиками пережитого стресу і життєстійкістю особистості. Розгляньмо співвідношення кількісних показників у виділених групах (табл. 2).

Таблиця 2

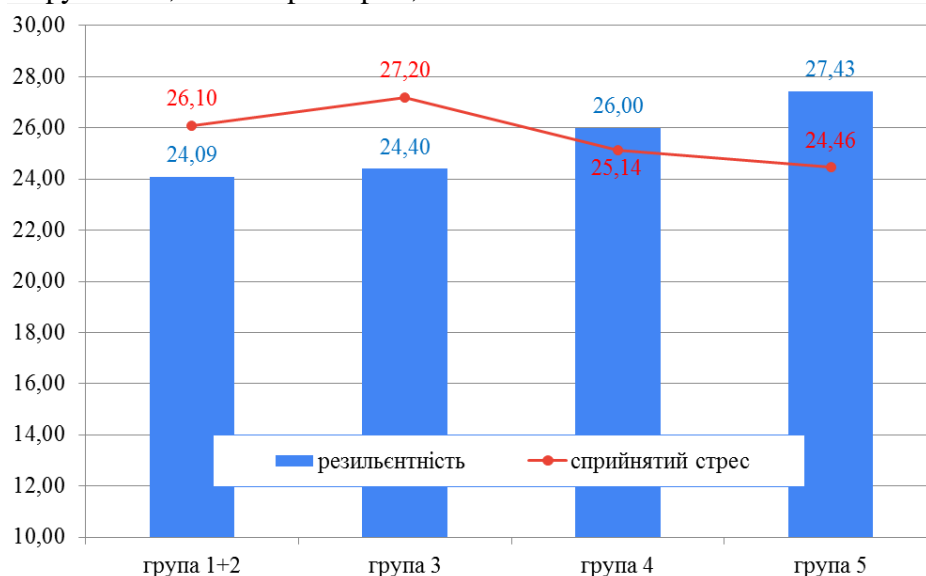
Порівняльний аналіз середніх тенденцій у групах з різними уявленнями

про майбутнє

Параметри	Вибірка N=358		Група 1+2 (немає) N=95		Група 3 (негативні) N=10		Група 4 (нейтральні) N=63		Група 5 (позитивні) N=190		ANOVA	
	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD	F	Sig.
Вік	32,82	12,12	31,61	12,1	27,90	10,3	35,67	11,8	32,74	12,2	2,04	,108
Шкала резильентності CD-RISC 10	26,21	6,36	24,09	6,89	24,40	5,87	26,00	6,38	27,43	5,82	6,40	,000
Шкала сприйнятого стресу PSS-10	25,09	6,85	26,10	6,69	27,20	7,27	25,14	7,40	24,46	6,69	1,56	,199
Госпітальна шкала тривожності і депресії HADS:												
Тривожність	9,69	4,18	10,23	4,05	10,80	5,26	10,57	4,16	9,07	4,12	3,16	,025
Депресія	7,57	3,85	8,25	3,70	8,20	3,49	7,95	4,32	7,08	3,72	2,33	,074
Опитувальник позитивного і негативного афекту ОПАНА:												
Позитив. афект	2,91	0,83	2,76	0,82	2,64	0,76	2,89	0,74	3,01	0,85	2,37	,070
Негатив. афект	3,23	0,90	3,35	0,91	3,75	0,72	3,21	0,90	3,14	0,88	2,21	,087
Перелік травматичних подій:												
а) це сталося зі мною	0,58	0,97	0,68	1,11	0,50	0,70	0,58	0,99	0,52	0,89	0,58	,625
б) я був/була свідком події	1,18	1,76	0,97	1,49	1,50	2,22	1,27	1,86	1,24	1,82	0,70	,552
в) це сталося з родичем, другом	2,00	2,33	1,97	2,26	3,30	3,09	1,95	2,46	1,96	2,28	1,06	,364
г) це частина моєї роботи	0,26	1,15	0,18	0,95	0,00	0,00	0,56	1,82	0,22	0,97	1,79	,148
д) відчуваю це як актуальну загрозу	5,16	4,06	4,70	3,96	6,10	3,69	5,33	4,20	5,27	4,10	0,66	,577
є) це мене не стосується	5,05	3,80	5,39	3,82	3,50	3,97	4,67	3,79	5,09	3,80	1,02	,382

Найбільш яскравою відмінністю між групами виявився *рівень резильєнтності* (життєстійкості, психологічної гнучкості і відновлюваності). Як видно з рисунка 1, середній показник CD-RISC 10 у виділених кластерах поступово зростає відповідно до вираженості позитивних уявлень про майбутнє. Множинне порівняння демонструє достовірну відмінність між групами 1, 2 і 5 на рівні $p=0,000$.

Рис. 1. Середні показники резильєнтності та сприйнятого стресу в групах з різними уявленнями про майбутнє

Виявлені відмінності стосуються всіх десяти пунктів методики CD-RISC. Це дає змогу

впевнено зробити висновок про тісний зв'язок резильєнтності з позитивними життєвими перспективами в кризовій ситуації. Для осіб, зданих бачити/будувати оптимістичний образ власного майбутнього, характерний високий рівень психологічної пружності та життєстійкості, що проявляється в адаптивності до змін; упевненості у своїй здатності досягти поставленої мети, долаючи будь-які перешкоди на шляху до неї; швидкому відновленні після негараздів. Вони вміють справлятися з болісними відчуттями, можуть зосередитись і зважено міркувати в стресовій ситуації, а також жартувати над проблемами. Вони вважають себе сильними, стійкими особистостями, яких не зупиняють невдачі, при цьому впевнені, що необхідність протистояти стресу робить їх ще сильнішими. Натомість особам, які не уявляють власного майбутнього в ситуації воєнного стану, усі ці характеристики властиві значно меншою мірою.

Виокремлені групи також достовірно відрізняються за рівнем *схильності до тривожності* ($p=0,025$) (див. табл. 1 і рис. 2). Найбільш благополучною виглядає група 5, тобто «оптимісти». У цьому випадку слід звернути увагу на відносно високий рівень тривожності в групі 4, що має нейтральні уявлення про майбутнє.

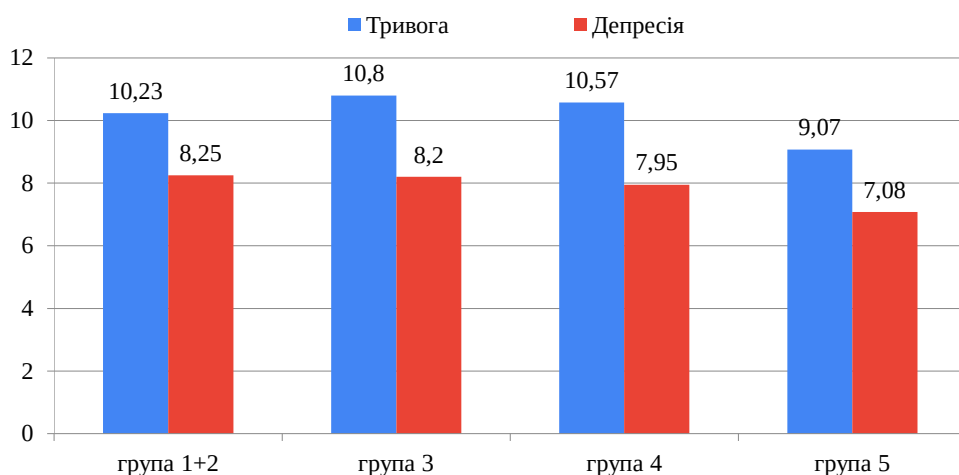

Рис. 2. Середні показники тривожності і депресії в групах з різними уявленнями про майбутнє

Попунктний аналіз результатів методики HADS показав, що особи з позитивними часовими перспективами (група 5) не схильні до тривожних думок (найменше серед інших груп, $p=0,003$); не відчувають фізіологічних проявів страху, таких як нервові тремтіння, спазми в животі і т. ін. ($p=0,011$); найменше почуваються напруженими або «на взводі» (не знаходять собі місця) ($p=0,036$).

Відмінності групи 4 полягають у виразному переживанні тривожних думок ($p=0,018$ порівняно з групою 5) та страху ($p=0,015$). Отже, терапевтичний ефект у цьому разі полягає не у сформованості перспектив майбутнього самих по собі, а саме в їхній позитивній спрямованості. Оптимістичні уявлення, уміння бачити добре навіть в умовах повномасштабної війни сприяють саморегуляції й оптимізації емоційного стану людини.

Інтегральний показник *депресивної симптоматики* в групах має лише тенденцію до відмінності ($p=0,074$). Проте аналіз окремих пунктів HADS показав, що представники групи 5 мають достовірно більшу здатність отримувати задоволення від звичних, повсякденних речей ($p=0,021$ порівняно з групою 1+2). Зокрема, вони зберегли здатність сміятися з веселих речей і бачити кумедний бік подій ($p=0,003$), розслаблятися, відволікатися за допомогою цікавої книжки чи відео ($p=0,006$). У кризових умовах вони зберігають радісні очікування від життя ($p=0,045$). Щодо всіх цих аспектів група 5 значуще відрізняється від групи 1+2 за даними множинного порівняння, тобто негативний ефект виявляється в тому, що в її членів немає планів на майбутнє.

Описані вище якості цілком укладаються в психологічний портрет оптимістичної особистості, а також свідчать про наявність емоційних ресурсів стресостійкості та стійкого подолання в ситуації життєвої кризи.

Середні показники *позитивного і негативного афектів* помітно відрізняються в

групах, але ця відмінність не сягає рівня статистичної значущості (p на рівні 0,70-0,87). Аналізуючи дані (див. табл. 1 і рис. 3), можна помітити нелінійну залежність: середні показники негативної і позитивної афективності в групі 2+1 наближені до таких у групі 4. Найбільш несприятливий емоційний стан властивий групі 3, найбільш сприятливий – групі 5. Цілком очікувано, що найменша вираженість позитивних емоцій та найбільша вираженість негативних емоцій в осіб, що мають песимістичні уявлення про майбутнє. У групі «оптимістів» спостерігаємо протилежну картину: порівняно високий показник позитивної афективності і низький – негативної; вузький «розкид» двох шкал ОПАНА може свідчити про досягнення певного емоційного балансу.

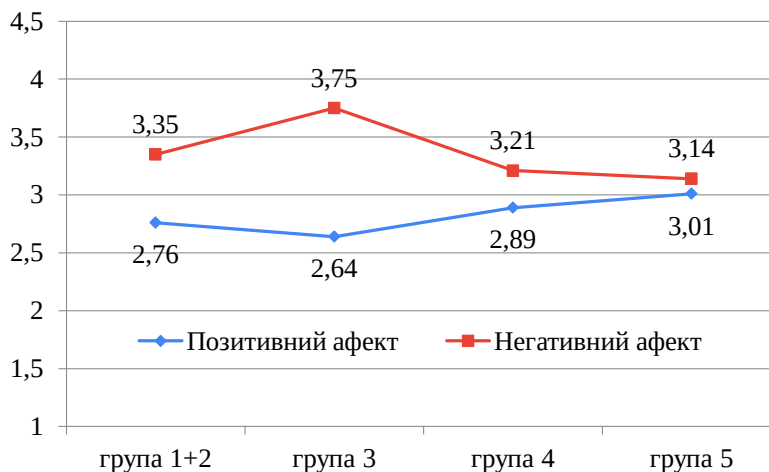

Рис. 3. Співвідношення позитивної і негативної афективності в групах з різними уявленнями про майбутнє

Слід зазначити, що виміри методики ОПАНА не є протилежними полюсами одного континууму – їх можна розглядати як окремі біопсихічні феномени, різновиди емоційної реактивності. Позитивний афект стосується відчуття енергійності, активності, залученості, його низький рівень виявляється в млявості і смутку. Негативний афект відображає рівень суб'єктивного дистресу; його низький показник свідчить про стан спокою та безтурботності (Кліманська, & Галецька, 2020). В усіх групах негативна афективність переважає над позитивною. Це відображає переживання гострого дистресу під час війни, що може мати низку руйнівних наслідків для психічного і фізичного здоров'я українців (Довгань, 2022).

Згадані вище дослідники часто звертають увагу на важливість диспозиційного оптимізму як ресурсу стійкості, що допомагає долати складні життєві обставини. Відомо, що надія на краще і віра в майбутнє дають людині необхідну енергію для дії, запобігають апатії й депресії, позитивно впливають на фізичне і психічне здоров'я в умовах стресу (Кіреєва, 2022). Дослідження українців уже під час війни показало, що оптимізм прямо і щільно корелює із життестійкістю, узгодженістю життєвої перспективи балансом позитивних і негативних емоцій (Лукова, 2023).

Означена тенденція потребує додаткового аналізу. Проведено процедуру дисперсійного аналізу щодо всіх дескрипторів методики ОПАНА та виявлено конкретні емоції, що супроводжують формування різних уявлень про майбутнє. Найвиразніші групові відмінності стосуються таких афективних переживань і станів: невпевненість ($F=5,46$ при $p=0,001$), гордість ($F=5,33$ при $p=0,001$), зниковілість ($F=4,51$ при $p=0,004$), діяльна активність ($F=4,02$ при $p=0,008$), пильність, уважність ($F=3,36$ при $p=0,019$), рішучість ($F=3,20$ при $p=0,023$), тривожність ($F=2,88$ при $p=0,036$), натхнення ($F=2,82$ при $p=0,039$), розгубленість ($F=2,44$ при $p=0,065$), виснаження і втома ($F=2,41$ при $p=0,067$). Середні оцінки груп представлено на рисунку 4.

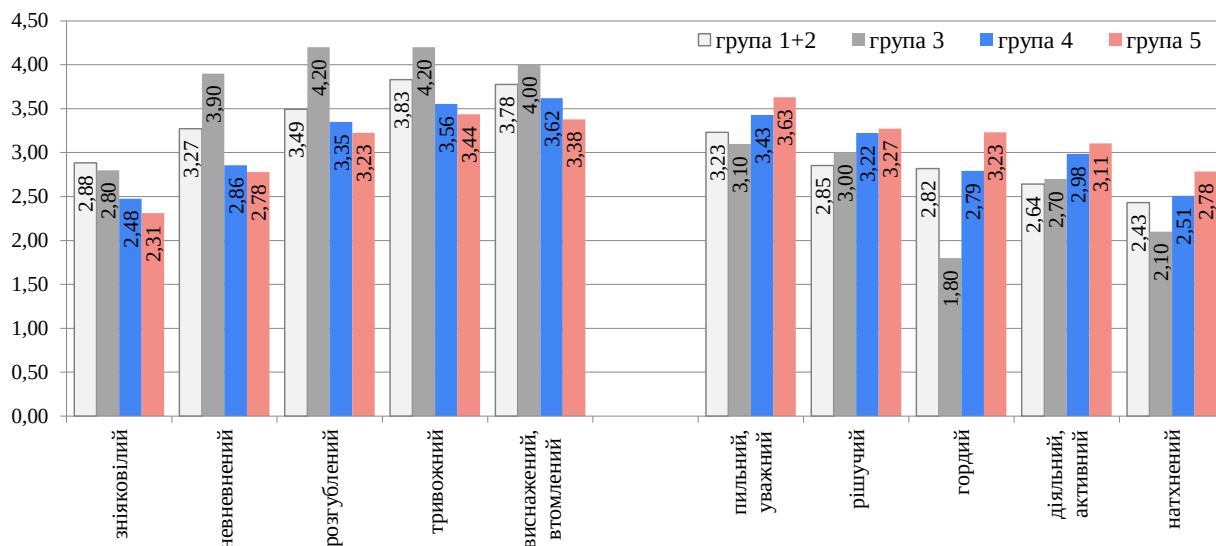

Рис. 4. Середні оцінки окремих дескрипторів Опитувальника позитивного і негативного афекту в групах з різними уявленнями про майбутнє

Проведений аналіз показав, що побудова оптимістичних життєвих перспектив в умовах війни супроводжується позитивними емоційними станами, які стимулюють діяльну активність людини: зосередженою рішучістю, енергійною наповненістю, почуттям гордості та натхнення. Натомість песимістичне бачення майбутнього супроводжується тривожністю, розгубленістю, невпевненістю, емоційним та енергетичним виснаженням. Отже, доцільно трактувати уявлення про майбутнє як стійкі когніції, що лежать в основі цілеспрямованої активності людини, її мотивації до дій.

Цікаво, що в цьому разі відсутність уявлень про майбутнє виглядає більш сприятливим чинником, ніж сформовані негативні перспективи (група 1+2 займає проміжне положення і за середніми показниками близька до групи 4).

Аналогічний груповий профіль отримано щодо рівня *сприйнятого стресу*. Група 3 має найвищі оцінки PSS-10 – її представники переважно сприймають життєву ситуацію, що склалася, як неконтрольовану, непередбачувану і нездоланну, таку що висуває до них надмірні вимоги. Натомість групи 4 і 5 сприймають життєві обставини як менш стресові, бачать більше можливостей для подолання труднощів. Група 1+2 займає проміжне положення (див. рис. 1).

Рівень сприйнятого стресу найвищий у респондентів з негативним баченням майбутнього і найнижчий – у групі з позитивним баченням (27,20 порівняно з 24,46). Дисперсійний аналіз не виявив значущої відмінності ($p=0,199$), що, найімовірніше, можна пояснити незначною чисельністю групи 3.

Дослідження також показало, що *інтенсивність травматичного досвіду* під час війни та окупації (кількість пережитих епізодів, які можна розглядати як потенційні джерела психологічної травматизації людини) значуще не впливає на формування уявлень про майбутнє (див. табл. 1). Отже, здатність до побудови оптимістичних перспектив майбутнього залежить більшою мірою від внутрішніх диспозицій (психологічних ресурсів життєстійкості людини), ніж від зовнішніх умов життя, якими б екстремальними і важкими вони не були.

Аналіз соціально-демографічних чинників. Розгляньмо соціально-демографічні чинники, які, імовірно, впливають на побудову уявлень про майбутнє (див. табл. 1). Попередній аналіз (див. табл. 2) показав, що вік значуще не впливає на здатність формувати життєві перспективи та їхню спрямованість. Інші параметри було проаналізовано на основі порівняння частотного розподілу респондентів (Хі-квадрат критерій Пірсона), у жодному випадку не виявлено значущої різниці:

- гендерні/статеві відмінності: $\chi^2=5,72$ при $p=0,127$,
- освіта: $\chi^2=16,13$ при $p>0,05$,
- місце проживання: $\chi^2=6,63$ при $p>0,05$,

- досвід зміни місця проживання під час війни: $X_i=1,65$ при $p>0,05$,
- професійна зайнятість чи втрата роботи під час війни $X_i=4,88$ при $p>0,05$.

Це підтверджує зроблений вище висновок про те, що механізми формування позитивних або негативних перспектив майбутнього зумовлені переважно внутрішніми, психологічними особливостями людини.

Висновки. Дослідження уявлень про майбутнє українців протягом першого півріччя повномасштабної війни показало, що 53,1% респондентів сприймали труднощі як тимчасові і вибудовували позитивні, оптимістичні життєві перспективи. В оптимістичних уявленнях про майбутнє можна простежити низку найбільш поширених тем: повернення довоєнного способу життя; відновлення втрачених соціальних зв'язків, воз'єднання з родиною і турбота про близьких; реалізація потреби рішучих життєвих змін; допомога іншим людям і суспільству; самовдосконалення та самореалізація (професійна, творча і т. ін.); бачення можливостей поліпшення особистого, соціально-політичного та економічного життя після перемоги; осмислення лиха як життєвого уроку, перегляд цінностей і пріоритетів; планування відпочинку, подорожей, покупок та інших приємних подій. Водночас 26,5% опитаних не змогли сформулювати бачення майбутнього після війни (через невизначеність ситуації, мінливість життєвих умов, невпевненість та постійне відчуття загрози).

Здатність до побудови життєвих перспектив, як і їхня спрямованість, не залежать від віку, статі, освіти, місця проживання респондентів, від досвіду вимушеної міграції, зміни чи втрати роботи. Вони також не залежать від кількості пережитих під час війни травматичних епізодів і рівня сприйнятого стресу. Усе це дає підстави стверджувати, що конструювання уявлень про майбутнє визначається переважно внутрішніми, психологічними особливостями людини, а не зовнішніми умовами життя, якими б екстремальними та важкими вони не були.

Порушення здатності будувати образ майбутнього пов'язане з низьким рівнем резильєнтності, високою вразливістю до стресових впливів. Несформованість, невизначеність життєвих планів і перспектив супроводжується вираженими депресивними проявами, найчастіше – апатією та ангедонією.

Песимістичне бачення майбутнього зазвичай зумовлює негативні стани: тривожність, розгубленість, невпевненість, психічне і фізичне виснаження. Зниження позитивної емоційності, відповідно, суттєво знижує рівень цілеспрямованої активності людини, її мотивації до дій, а отже здатність долати труднощі. Такі особи схильні сприймати життєву ситуацію як неконтрольовану, непередбачувану і нездоланну, що висуває до них надмірні вимоги. Що ж до емоційного балансу, то повна відсутність уявлень про майбутнє виглядає більш сприятливим чинником, ніж сформовані негативні перспективи.

Побудова нейтральних життєвих перспектив загалом сприяє стресостійкості і життєстійкості, але водночас супроводжується вираженістю тривожних думок і страхів, очікуванням негараздів. Передбачення можливих труднощів виконує адаптивну роль і певною мірою сприяє ефективному подоланню.

Для осіб, здатних у кризовій ситуації бачити оптимістичний образ майбутнього, характерний високий рівень життєстійкості і психологічної пружності (адаптивність до змін; упевненість у своїй спроможності та здатності досягти поставленої мети, долаючи перешкоди; швидке відновлення після негараздів; уміння справлятися з болісними відчуттями та жартувати з проблем). Уміння бачити добре в умовах війни сприяє саморегуляції емоційного стану, збалансованості позитивного і негативного афектів. Побудова оптимістичних життєвих перспектив супроводжується позитивними емоціями, як стимулюють діяльну активність людини. Крім того, збереження радісних очікувань щодо життя допомагає отримувати задоволення від повсякденних речей, знімати напруження, відволікатися та розслаблятися у важкій ситуації. Отже, формування детальних позитивних планів на майбутнє, що є ресурсом подолання важких життєвих ситуацій, можна розглядати як дієвий засіб психологічної допомоги.

Перспектива подальших досліджень полягає у вивченні динаміки життєвих перспектив упродовж більш тривалого періоду (коли адреналіновий пік початку 2022 р. поступово спав, а війна стала сприйматися не як тимчасова трагедія, а як звична реальність повсякденного життя), а також у визначенні психологічних чинників, які забезпечують

здатність людини будувати позитивний образ майбутнього в екстремальних умовах.

Список використаних джерел

- Вельдбрехт, О. О., & Тавровецька, Н. І. (2022). Шкала сприйнятого стресу (PSS-10): адаптація та апробація в умовах війни. *Проблеми сучасної психології*, 2(25), 16–27. <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2022-2-2>
- Довгань, Н. (2022). Надзвичайні ситуації і психологічне благополуччя: індикатори стану. *Проблеми політичної психології*, 12(26), 31–44. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-116>
- Зливков, В. Л., Лукомська, С. О., & Федан, О. В. (2016). *Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях*. Київ: Педагогічна думка.
- Кіреєва, З. О. (2022). Предиктори резильєнтності та оптимізму в осіб різного віку під час проживання пандемії SARS-COV-2. *Науковий вісник ХДУ. Серія Психологічні науки*, 1, 5–11. <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2022-1-1>
- Кліманська, М. Б., & Галецька, І. І. (2020). Психометрична характеристика опитувальника позитивного і негативного афекту (ОПАНА), розробленого на основі методики PANAS. *Психологічний часопис*, 6(4), 119–132. doi: 10.31108/1.2020.6.4.10
- Лукова, С. В. (2023). Валідизація української версії Методики диспозиційного оптимізму (Life Orientation Test-Revised – LOT-R). *Науковий вісник ХДУ. Серія Психологічні науки*, 1, 47–55. <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2023-1-6>
- Титаренко, Т. М. (2017). Особистість перед викликами війни: психологічні наслідки травматизації. *Проблеми політичної психології*, 5(19), 3–10. URL: <https://politpsy.org/index.php/popp/issue/view/777>
- Школіна, Н. В., Шаповал, І. І., Орлова, І. В., Кедик, І. О., & Станіславчук, М. А. (2020). Адаптація та валідизація україномовної версії шкали стресостійкості Коннора–Девідсона-10 (CD-RISC-10). *Український ревматологічний журнал*, 80(2), 66–72. <https://doi.org/10.32471/rheumatology.2707-6970.80.15236>
- Atance, C., & O'Neill, D. K. (2001). Episodic future thinking. *Trends in Cognitive Sciences*, 5(12), 533–539. [https://doi.org/10.1016/S1364-6613\(00\)01804-0](https://doi.org/10.1016/S1364-6613(00)01804-0)
- Burzynska, B., & Stolarski, M. (2020). Rethinking the Relationships Between Time Perspectives and Well-Being. *Frontiers in Psychology*, 11, 1033. doi: 10.3389/fpsyg.2020.01033
- D'Argembeau, A., & Mathy, A. (2011). Tracking the construction of episodic future thoughts. *Journal of Experimental Psychology: General*, 140(2), 258–271. <https://doi.org/10.1037/a0022581>
- Cohen, S., Kamarck, T., & Mermelstein, R. (1983). A global measure of perceived stress. *Journal of Health and Social Behavior*, 24, 385–396. <https://doi.org/10.2307/2136404>
- Cole, S. N., & Berntsen, D. (2016). Do future thoughts reflect personal goals? Current concerns and mental time travel into the past and future. *The Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 69(2), 273–284. <https://doi.org/10.1080/17470218.2015.1044542>
- Connor, K., & Davidson, J. (2003). Development of a new resilience scale: The Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC). *Depression and Anxiety*, 18(2), 76–82. doi: 10.1002/da.10113
- Cunningham, K. F., Zhang, J. W., & Howell, R. T. (2015). Time perspectives and subjective well-being: A dual-pathway framework. In M. Stolarski, N. Fieulaine, W. van Beek (Eds.), *Time perspective theory: Review, research and application: Essays in honor of Philip G. Zimbardo* (pp. 403–415). Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-07368-2_26.
- Przepiorka, A., & Sobol-Kwapinska, M. (2021). People with Positive Time Perspective are More Grateful and Happier: Gratitude Mediates the Relationship Between Time Perspective and Life Satisfaction. *Journal of Happiness Studies*, 22, 113–126. <https://doi.org/10.1007/s10902-020-00221-z>
- Roderer, A., Watson, L. A., & Bohn, A. (2022). Remembering future life goals: Retrospective future thinking affects life goal qualities. *Acta Psychologica*, Article 103582. <https://doi.org/10.1016/j.actpsy.2022.103582>
- Seginer R. (2015). Future Orientation and Psychological Well-Being in Adolescence: Two Multiple-Step Models. In A. Kostić, D. Chadee (Eds.) *Time Perspective: Theory and Practice* (pp. 339–363). London: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/978-1-137-60191-9>
- Senyk, O., Abramov, V., Bedan V., Bunas, A., Hrechkosii, M., Lutsenko, O., Mandzyk, T., & Wittmann, M. (2022). Differences in Time Perspectives Measured under the Dramatically Changing Socioeconomic Conditions during the Ukrainian Political Crises in 2014/2015. *International Journal of*

Environmental Research and Public Health, 19, 7465. <https://doi.org/10.3390/ijerph19127465>

Stolarski, M., Krężolek, K., & Witowska, J. (2017). Temperamental basis of a balanced temporal perspective: The mediating role of temporal metacognition. *Educational Psychology*, 54(12), 13–28. doi: 10.5604/01.3001.0011.7844

Webster, J. D., Bohlmeijer, E. T., & Westerhof, G. J. (2014). Time to flourish: The relationship of temporal perspective to well-being and wisdom across adulthood. *Aging & Mental Health*, 18(8), 1046–1056. <https://doi.org/10.1080/13607863.2014.908458>

Zimbardo, P. G., & Boyd, J. N. (1999). Putting time in perspective: A valid, reliable individual-differences metric. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77(6), 1271–1288. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.77.6.1271>

References

Atance, C., & O'Neill, D. K. (2001). Episodic future thinking. *Trends in Cognitive Sciences*, 5(12), 533–539. [https://doi.org/10.1016/S1364-6613\(00\)01804-0](https://doi.org/10.1016/S1364-6613(00)01804-0) (in English)

Burzynska, B., & Stolarski, M. (2020). Rethinking the Relationships Between Time Perspectives and Well-Being. *Frontiers in Psychology*, 11, 1033. doi: 10.3389/fpsyg.2020.01033 (in English)

Cohen, S., Kamarck, T., & Mermelstein, R. (1983). A global measure of perceived stress. *Journal of Health and Social Behavior*, 24, 385–396. <https://doi.org/10.2307/2136404> (in English)

Cole, S. N., & Berntsen, D. (2016). Do future thoughts reflect personal goals? Current concerns and mental time travel into the past and future. *The Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 69(2), 273–284. <https://doi.org/10.1080/17470218.2015.1044542> (in English)

Connor, K., & Davidson, J. (2003). Development of a new resilience scale: The Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC). *Depression and Anxiety*, 18(2), 76–82. doi: 10.1002/da.10113 (in English)

Cunningham, K. F., Zhang, J. W., & Howell, R. T. (2015). Time perspectives and subjective well-being: A dual-pathway framework. In M. Stolarski, N. Fieulaine, W. van Beek (Eds.), *Time perspective theory: Review, research and application: Essays in honor of Philip G. Zimbardo* (pp. 403–415). Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-07368-2_26 (in English)

D'Argembeau, A., & Mathy, A. (2011). Tracking the construction of episodic future thoughts. *Journal of Experimental Psychology: General*, 140(2), 258–271. <https://doi.org/10.1037/a0022581> (in English)

Dovgan, N. O. (2022). Nadzvychaini sytuatsii i psykholohichne blahopoluchchia: indykatory stanu [Emergency situations and mental distress: indicators for stress states]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of Political Psychology], 12(26), 31–44. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-116> (in Ukrainian)

Kireieva, Z. O. (2022). Predyktory rezylientnosti ta optymizmu u osib riznoho viku pid chas prozhyvannia pandemii SARS-SOV-2. [Predictors of Resilience and Optimism in Individuals of Different Ages During the COVID-19 Pandemic] *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Serii «Psykhologichni nauky» – Scientific Bulletin of KSU. Series Psychological Sciences*, 1, 5–11. <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2022-1-1> (in Ukrainian)

Klimanska, M. B., & Haletska, I. I. (2020). Psykhometrychna kharakterystyka opytyvalnyka pozytyvnoho i nehatyvnoho afektu (OPANA), rozroblenoho na osnovi metodyky PANAS [Psychometric Characteristics of the Questionnaire on Positive and Negative Affects (OPANA), Based on the PANAS Scales]. *Psykhologichnyi chasopys [Psychological Journal]*, 6(4), 119–132. doi: 10.31108/1.2020.6.4.10 (in Ukrainian)

Lukova S. V. (2023). Validation of the Ukrainian Version of the Life Orientation Test-Revised – LOT-R. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Serii «Psykhologichni nauky» – Scientific Bulletin of KSU. Series Psychological Sciences*, 1, 47–55. <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2023-1-6> (in Ukrainian)

Przepiorka, A., & Sobol-Kwapinska, M. (2021). People with Positive Time Perspective are More Grateful and Happier: Gratitude Mediates the Relationship Between Time Perspective and Life Satisfaction. *Journal of Happiness Studies*, 22, 113–126. <https://doi.org/10.1007/s10902-020-00221-z> (in English)

Roderer, A., Watson, L. A., & Bohn, A. (2022). Remembering future life goals: Retrospective future thinking affects life goal qualities. *Acta Psychologica*, Article 103582. <https://doi.org/10.1016/j.actpsy.2022.103582> (in English)

Seginer, R. (2015). Future Orientation and Psychological Well-Being in Adolescence: Two Multiple-Step Models. In A. Kostić, D. Chadee (Eds.), *Time Perspective: Theory and Practice* (pp. 339–363). London: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/978-1-137-60191-9> (in English)

Senyk, O., Abramov, V., Bedan, V., Bunas, A., Hrechkosii, M., Lutsenko, O., Mandzyk, T., & Wittmann, M. (2022). Differences in Time Perspectives Measured under the Dramatically Changing Socioeconomic Conditions during the Ukrainian Political Crises in 2014/2015. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19, 7465. <https://doi.org/10.3390/ijerph19127465> (in English)

Shkolina, N. V., Shapoval, I. I., Orlova, I. V., Kedyk, I. O., & Stanislavchuk, M. A. (2020). Adaptatsiia ta validizatsiia ukrainomovnoi versii shkaly stresostynosti Konнора–Devydsona-10 (CD-RISC-10) [Adaptation and Validation of the Ukrainian Version of the Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC-10)]. *Ukrainian Journal of Rheumatology*, 80(2), 66–72. <https://doi.org/10.32471/rheumatology.2707-6970.80.15236> (in Ukrainian)

Stolarski, M., Krężolek, K., & Witowska, J. (2017). Temperamental basis of a balanced temporal perspective: The mediating role of temporal metacognition. *Educational Psychology*, 54(12), 13–28. doi: 10.5604/01.3001.0011.7844 (in English)

Tytarenko, T. M. (2017). Osobystist pered vyklykamy viiny: psykholohichni naslidky travmatyzatsii [Personality in the Face of War Challenges: Psychological Consequences of Trauma]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of Political Psychology], 5(19), 3–10. <https://politpsy.org/index.php/popp/issue/view/7/7> (in Ukrainian)

Veldbrekht, O. O., & Tavrovetska, N. I. (2022). Shkala spryiniatoho stresu (PSS-10): adaptatsiia ta aprobatsiia v umovakh viiny [Perceived Stress Scale (PSS-10): Adaptation and Approbation in the War Circumstances]. *Problemy suchasnoi psykholohii* [Problems of modern psychology], 2(25), 16–27. <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2022-2-2>(in Ukrainian)

Webster, J. D., Bohlmeijer, E. T., & Westerhof, G. J. (2014). Time to flourish: The relationship of temporal perspective to well-being and wisdom across adulthood. *Aging & Mental Health*, 18(8), 1046–1056. <https://doi.org/10.1080/13607863.2014.908458>(in English)

Zimbardo, P. G., & Boyd, J. N. (1999). Putting time in perspective: A valid, reliable individual-differences metric. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77(6), 1271–1288. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.77.6.1271> (in English)

Zlyvkov, V. L., Lukomska, S. O., & Fedan, O. V. (2016). *Psyhodiagnostyka osobystosti u kryzovykh zhyttievykh sytuatsiakh* [Psychodiagnostics of Personality in Crisis Life Situations]. Kyiv: Pedahohichna dumka. (in Ukrainian)

Дворник Марина Сергіївна

кандидат психологічних наук, старший дослідник,
завідувач лабораторії соціальної психології особистості,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0003-1505-0169
dvornyk.marina@gmail.com

ПРОМОЦІЯ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Актуальність. Екстремальні воєнні умови ставлять питання, як зберегти життя та відновити здоров'я, запобігти розвитку посттравматичних станів і розладів, забезпечити посттравматичне зростання населення. Заходи, спрямовані на промоцію здорового способу життя (ЗСЖ), можуть сприяти найліпшому варіанту виходу із кризи. Утім, системних та цілісних підходів до збереження, відновлення та формування ЗСЖ особистості в умовах повномасштабного воєнного вторгнення на територію нашої держави фактично не напрацьовано

Мета статті: представлення концептуальних засад промоції здорового способу життя особистості в умовах війни.

Методи і методологія. Систематичний теоретичний аналіз вітчизняних і зарубіжних джерел, синтез та концептуалізація інформації.

Результати. Промоцію здорового способу життя визначено як спеціально організовану діяльність, що охоплює збереження, відновлення і формування здорового способу життя в умовах екстремальної соціальної нестабільності Обґрунтовано стратегічний підхід до ЗСЖ воєнної особистості як такої, що перебуває під впливом гострого чи пролонгованого стресу, травми, кризи. Систематизовано етапи, типи, умови, рівні, підходи, типи промоції ЗСЖ. Висвітлено чотири окремі аспекти, які впливають на реалізацію стратегії промоції ЗСЖ: 1) особливості суб'єктів, на яких спрямовано здоров'язберігальні інтервенції, 2) середовище, де провадяться відповідні заходи, 3) мішені та 4) прийоми впливу на особистість. Згідно з першим аспектом з'ясовано характерні для різних вікових субкультур конфігурації практик ЗСЖ під час війни. Другий аспект уточнює досягнення цифрового добробуту як окремого показника відновлення та сформованості ЗСЖ. Третій аспект відображає особистісну ситуацію як ресурс, толерантність до невизначеності, екзистенційні практики. До четвертого аспекту належать майндфулнес-стратегії, практики психогієни, артінтервенції.

Перспективи подальших досліджень. Представлені концептуальні засади промоції ЗСЖ в умовах російсько-української війни будуть використані як методологічна основа для відповідного емпіричного дослідження.

Ключові слова: здоровий спосіб життя, російсько-українська війна, перша психологічна допомога, навички, особистість

Dvornyk Maryna

Ph. D. in Social Psychology, Senior Researcher
Head of the Laboratory of Social Psychology of Personality,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0003-1505-0169
dvornyk.marina@gmail.com

INDIVIDUAL'S HEALTHY LIFESTYLE PROMOTION IN WAR CONDITIONS: CONCEPTUAL BASIS OF RESEARCH

Introduction. Extreme war conditions raise the question of how to save lives and restore health, prevent the development of post-traumatic states and disorders, and contribute to post-traumatic growth in citizens. Measures to promote a healthy lifestyle (HL) can contribute to the best way out of the crisis. However, systematic and holistic approaches to preserving, restoring, and forming an individual's HL in the conditions of a full-scale military invasion of the territory of Ukraine have not been developed yet.

The **purpose** of the article: presentation of the conceptual foundations of the individual's healthy lifestyle promotion in war conditions.

Methods and methodology. Systematic theoretical analysis of Ukrainian and foreign sources, synthesis, and conceptualization of information.

Results. The healthy lifestyle promotion is defined as a specially organized activity that covers the HL preservation, restoration, and formation in conditions of extreme social instability. It is substantiated strategic approach to the HL of a war personality as the one under the influence of acute or prolonged stress, trauma, or crisis. The stages, types, conditions, levels, approaches, and types of HL promotion are systematized. Four separate aspects that affect the implementation of the promotion strategy of a healthy lifestyle are highlighted: 1) characteristics of the subjects targeted by health care interventions, 2) the environment where the relevant measures are carried out, 3) targets, and 4) methods of influencing the individual. Following the first aspect, it was clarified the configuration of the HL practices of different age subcultures during the war. The second aspect clarifies the achievement of digital well-being as a separate indicator of HL recovery and formation. The third aspect covers the personal situation as a resource, tolerance to uncertainty, and existential practices. The fourth aspect includes mindfulness strategies, psycho-hygiene practices, and art interventions.

Prospects for further research. The presented conceptual principles of the HL promotion in the conditions of the Russian-Ukrainian war will be used as a methodological basis for empirical research.

Key words: healthy lifestyle, Russian-Ukrainian war, psychological first aid, skills, personality

Постановка проблеми. Сучасна війна на території України – це виклик суспільній стабільності всього світу. Людські втрати, масова воєнна міграція, економічна незахищеність, екологічні загрози та втрата віри в мирне вирішення конфліктів зовсім не сприяють підтриманню здоров'я суспільства. Перед мільйонами українців наразі постав надзвичайний виклик – загроза власному самозбереженню – як через об'єктивні загрози фізичній цілісності, так і через похідні емоційні стани. Але саме збереження власного життя і здоров'я громадян нашої держави – першочергове завдання в довготривалій перспективі подальшого націєтворення і вільного, мирного майбутнього.

В умовах війни переживання загрози власній фізичній, психологічній цілісності і добробуту близьких неодмінно викликає інтенсивні реакції психіки, які через неможливість відповідного ментального опрацювання мають усі шанси перетворитися на психотравму. Пролонгована ж травматизація спричинює значну кризу – як індивідуальну, особистісну, так і колективну, національну й міжнародну. Натомість заходи, спрямовані на промоцію здоров'я, здорового способу життя, можуть запобігти розвитку посттравматичних станів і розладів, сприяти посттравматичному зростанню населення як найліпшому варіанту виходу із кризи.

Імовірно, в умовах війни декому здасться зухвалим говорити про здоровий спосіб життя в його традиційному розумінні. Тому акцент варто поставити саме на питаннях його збереження, відновлення і формування в тій формі, яку диктує воєнний час. Екстремальні воєнні умови ставлять актуальні питання, якою має бути поведінка, аби принаймні зберігати власне здоров'я, що робити для забезпечення, стабілізації, підтримання життєздатності, як відновлюватися і закріплювати найбільш вдалі стратегії персонального та суспільного добробуту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Формування здорового способу життя (ЗСЖ) є проблемою, на якій сфокусована велика кількість медико-біологічних, філософських, педагогічних, соціологічних, психологічних досліджень іноземних і вітчизняних учених. Здоровий спосіб життя загалом визначають як колективну модель поведінки, пов'язаної зі збереженням здоров'я. Виокремлені МОЗ України складники способу життя, що впливають на здоров'я, містять міждисциплінарні категорії (сон, шкідливі звички, самолікування, застосування сучасних технологій, відпочинок, навчання тощо), які, зокрема, мають соціально-психологічний аспект і потребують додаткових наукових досліджень.

На прикладі розвинених країн спостерігаємо, що поширеність знань про підтримання здоров'я дає стійкий ефект збільшення тривалості життя та скорочення смертності. Потужною галуззю на Заході є психологія здоров'я (health psychology), що вивчає поведінку людини щодо здоров'я, захворювань і галузі охорони здоров'я загалом для поліпшення стану здоров'я як окремих індивідів, так і громадськості в межах масштабних програм (J. Rodin, P. Salovey A. Baum, T. Revenson, J. Singer, V. Morrison, P. Bennett).

Важливою тенденцією останніх десятиліть є розгляд ЗСЖ як базового складника психологічного добробуту (S. Hanawi, N. Saat, M. Zulkafly, H. Hazlenah, E. Kim,

L. Kubzansky, J. Soo), фокусування на проблемах психічного здоров'я (М. O'Reilly, N. Svirydzenka, S. Adams, C. O'Connor, J. Dyson, F. Cowdell). В Україні поступово поширюються знання із психогігієни (Н. Афанасьєва, В. Рибалка, В. Байдик, V. Schneider, G. Maté), положення біопсихосоціального (Л. Волошко, Н. Бондаренко, Ф. Шандор) та екологічно орієнтованого підходів (П. Лушин, Ю. Швалб, О. Вовчик-Блакитна, А. Львовичкіна, О. Матвієнко, О. Килимник, І. Кряж, О. Луценко, В. Павленко), практики майндфулнес (О. Пуговкіна, З. Шильникова).

Увагу приділяють також ЗСЖ різних категорій населення. З'ясовують потреби ветеранів у сфері здоров'я та психологічного добробуту (С. Oster, A. Morello, A. Venning, P. Redpath, Sh. Lawn), чинники, що загрожують формуванню ЗСЖ у військовослужбовців (J. Beard, F. Kamel). Розглядають проблеми ЗСЖ вимушених мігрантів (Н. Meng, K. Sin, M. Pye, A. Chernenko, J. Arsenijevic, W. Groot).

Досліджують ЗСЖ в умовах соціальної невизначеності. Зокрема, протягом періоду пандемії COVID-19 фіксують зниження фізичної активності, показників психічного здоров'я (Н. Kilani, M. Bataineh, A. Al-Nawayseh, K. Atiyat), водночас – позитивний вплив освіченості та відчуття соціальної відповідальності на дотримання ЗСЖ (V. Balanzá-Martínez, B. Atienza-Carbonell), більшу залученість середніх вікових груп (31-40 років) та зростання частоти дотримання ЗСЖ із віком (A. Laksono, R. Wulandari, M. Ibad, Y. Herwanto).

Серед вітчизняних розробок особливе місце посідають концепції формування здорового способу життя у молоді (Т. Андріюченко, О. Вакуленко, В. Волков, Н. Дзюба, В. Коляда, Н. Комарова, І. Пеша, Н. Тілікіна). Загалом, в Україні певні кроки щодо збереження та зміцнення здоров'я громадян здійснювалися насамперед у вигляді валеологічної освіти, соціальної профілактики та державної підтримки соціально вразливих верств населення.

Утім, системних і цілісних підходів до збереження, відновлення та формування здорового способу життя особистості згідно із сучасними викликами, особливо в умовах повномасштабного воєнного вторгнення на територію нашої держави, фактично не напрацьовано. Найбільш перспективним для соціально-психологічної царини видається стратегічний підхід до збереження, відновлення та формування ЗСЖ, адже він базується на організації людських ресурсів із максимальним урахуванням можливостей, перспектив, засобів діяльності, а також труднощів і конфліктів, що стають на заваді здійсненню поставлених завдань.

Отже, **метою статті** є представлення концептуальних засад промоції здорового способу життя особистості в умовах війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мир, дах над головою, соціальна справедливість, освіта, харчування, прибуток, стабільна екосистема, сталі ресурси – основні передумови для здоров'я людини (Бойко та ін., 2009). На жаль, у воєнних умовах ці фактори піддаються безперервним атакам і не можуть бути забезпеченими. Тому статус здоров'я як ніколи залежатиме від індивідуальної поведінки громадян, їхнього вибору щодо способу життя. Говорячи про здоровий спосіб життя під час воєнної агресії, ми визначатимемо його як свідоме, відповідальне ставлення до власного здоров'я з метою недопущення його погіршення або руйнування.

Для Всесвітньої організації охорони здоров'я одним із ключових став термін «Health Promotion» – «промоція здоров'я» (World Health Organization, 2022). Ідеться про процес заохочення, просування, підтримання практик, які дають людям змогу посилювати контроль над поліпшенням власного здоров'я (Nutbeam, & Kickbusch, 1998). Перша міжнародна конференція щодо промоції здоров'я, проведена в Оттаві 1986 року, була насамперед відповіддю на очікування щодо нових ініціатив громадського здоров'я у всьому світі. Тут розпочато співпрацю міжнародних організацій, національних урядів та місцевих громад для досягнення мети «Здоров'я для всіх» (Health For All) до 2000 року і надалі. Основними стратегіями зміцнення здоров'я, визначеними в Оттавській хартії, стали: *адвокація* (зміцнення факторів, що сприяють здоров'ю), *надання можливостей* (досягнення рівності в доступі до сервісів здоров'я) та *посередництво* (через співпрацю в усіх секторах).

З того часу учасники конференцій ВООЗ зі сприяння здоров'ю розробили і

встановили глобальні принципи і напрямки дій щодо зміцнення здоров'я. Зокрема, на Дев'ятій глобальній конференції 2016 року в Шанхаї під назвою «Зміцнення здоров'я в Цілях сталого розвитку: здоров'я для всіх і все для здоров'я» вони зосередилися на шляхах промоції здоров'я до 2030 року. Шанхайська декларація забезпечила основу, завдяки якій уряди можуть відтепер здійснювати сміливі політичні втручання, використовуючи трансформаційний потенціал зміцнення здоров'я. Це також вплине на скорочення бідності, посилення гендерної рівності, поліпшення економіки та формування більш стійких інклюзивних та мирних громад.

Отже, ВООЗ пропонує сфокусувати увагу на *ефективному керівництві* (створення стійкої системи для співпраці всіх суспільних ланок, адже рішення, ухвалені в інших секторах, можуть впливати на здоров'я людей та формувати моделі поширення хвороб і смертності); *освіченості щодо здоров'я* (активна роль громадян у поліпшенні власного здоров'я та спонуканні уряду виконувати свої обов'язки щодо охорони здоров'я); *просторі, орієнтованому на здоров'я* (взаємодія державних, приватних, волонтерських організацій та організацій громадського сектору задля облаштування «здорових» міст); *соціальної мобілізації* (культування стійкого залучення індивідів і громад для підвищення їхньої обізнаності щодо ЗСЖ та попиту на промоцію здоров'я).

Мета ВООЗ є стратегічною і доволі органічно вписується в модель евдемонічного добробуту особистості, де здоров'я – це не просто життя без хвороб, а взаємодія фізичного, соціального, психологічного і духовного аспектів життя людини із середовищем, яке сприяє створенню сенсів та досягненню цілей (Brubaker, 1983).

Пригадаймо, що стратегія (дав.-гр. *στρατηγία*, страта тегів – мистецтво полководця) – це загальний, недеталізований план, що охоплює довготривалий проміжок часу, спосіб досягнення важливої мети. Завданням стратегії є ефективно використання наявних ресурсів для досягнення основної мети. Крім того, стратегія як спосіб дій стає особливо необхідною в ситуації, коли для прямого досягнення основної мети недостатньо наявних ресурсів – саме як наразі, в умовах війни.

Для збереження фізичної та ментальної цілісності, відновлення здорового способу життя українців потрібні комплексність і стратегічність. Прицільні напрацювання в галузі промоції здоров'я враховують ці потреби на практиці.

Історично промоцію здоров'я визначали як «науку і мистецтво допомоги людям у зміні способу їхнього життя» (Edelman, & Kudzma, 2021). Сьогодні ж промоція здоров'я пов'язана з визначенням ефективних практик у сфері збереження і підтримки здоров'я особистості та розширенням можливостей людини відповідати за ті аспекти свого життя, які можуть поліпшити її добробут і якість життя (Huble, Soreman, & Woodall, 2021).

Стандартний цикл промоції здоров'я має такий вигляд: Аналіз ситуації та потреб промоції здоров'я – Визначення стратегії і методів – Імплементация у відповідних середовищах – Оцінювання результатів, рефлексії (Huble, Soreman, & Woodall, 2021).

Для безпосередньої промоції наразі пропонують застосовувати модель HE SI AD – health education (індивідуальне та спільнотне просвітництво), service improvement (удосконалення прийнятності і доступності послуг) та advocacy (відстоювання відповідних політик, які впливають на здоров'я громадян). *Просвітницька частина* промоції спрямована на окремих осіб, родини та громади і розглядає такі поняття, як усвідомленість / обізнаність, прийняття рішень, переконання / ставлення, розширення можливостей, індивідуальна і групова активність / поведінкові зміни, участь у житті спільноти. *Удосконалення сервісів* – їхньої якості та кількості – на основі доступності, можливості кейс-менеджменту, консультування, роз'яснювальної роботи, соціального маркетингу. Нарешті, *адвокація* – це встановлення порядку денного для організацій, дотичних до громадського здоров'я – політики щодо здоров'я, отримання прибутків, усунення перешкод, боротьби з дискримінацією та нерівністю.

Наприклад, потрібно підвищити рівень рухової активності населення. Просвітництвом тут буде просування ідей про вигоди фізичної активності, розуміння її типів, вплив регулярного руху на поліпшення здоров'я, пріоритетність такої активності в повсякденному житті. На рівні надання відповідних послуг ітиметься про безпосереднє спілкування користувачів з фахівцями, розроблення планів тренувань для різних вікових груп у

спеціальних залах чи використання громадського/домашнього простору для руху. А закріплення таких практик має підтримуватися локальним управлінням, особливо для соціально незахищених груп, а також упровадженням системи заохочення рухової активності в медичних, освітніх закладах, на робочих місцях.

Також треба пам'ятати про те, що будь-які інтервенції щодо культивування здорового способу життя регламентовано на різних рівнях – від міжнародного до індивідуального.

Наприклад, на міжнародному рівні діє Рамкова конвенція ВООЗ із боротьби проти тютюну (2006), тоді на національному рівні відбувається контроль спонсорування заходів тютюновими компаніями; на регіональному – створюються медіаініціативи з популяризації норми не-паління; на районному – лобюється заборона паління в громадських місцях; на рівні громади – особи, яких поважають люди, проводять заходи на кшталт знайомств із локальними центрами чи фахівцями сфери здоров'я; на рівні родини – запрошують обох партнерів до участі в групі залежних від тютюну; на індивідуальному – персональне консультування щодо відмови від паління (Hubley, Copeman, & Woodall, 2021).

У промоції здоров'я поряд із підходами широкого охоплення також застосовують і клієнтоцентрований підхід. Він відрізняється тим, що фокусується на перспективі окремих осіб, допомагаючи їм визначати та вирішувати власні проблеми щодо здорового способу життя. Це може відбуватися на індивідуальній основі або в громаді. Наприклад, під час спілкування з людиною, яка має тривожні зміни в харчуванні, фахівець виявляє, що потрібно працювати не з нестачею мотивації чи об'єктивною нездатністю нормально харчуватися, а зі стресом і неможливістю його опрацювати психологічно. Перевага цього підходу полягає в тому, що проблеми оцінюють з позиції клієнта й ініціатива в досягненні змін може бути передана саме йому. Недоліком тут є те, що такі зміни зазвичай потребують багато часу й відповідного супроводу (Naidoo, & Wills 2009).

Близьким до клієнтоцентрованого є empowerment-підхід (розширення можливостей). Він поєднує засади консультування, розвитку спільноти й теорії соціального навчання, провадиться в контакті людина-людина, а особливий акцент робить на методах залученого навчання. Тут використовують бандурівський концепт самоефективності (людина має змогу змінювати середовище навколо себе) та поняття освіченості щодо здоров'я (health literacy) – інтелектуальну і соціальну спроможність приймати обґрунтовані рішення. Такий підхід дає змогу обійти етичні дилеми використання примусу та переконування як інструментів промоції і спиратися, з одного боку, на підвищення у клієнтів самооцінки, відчуття сили та контролю, упевненості у прийнятті рішень, віри в можливість змін, а з другого – на закріплення їхніх знань про здоров'я та хвороби, зміцнення навичок у прийнятті рішень, підвищення здатності обговорювати власне здоров'я (Hubley, Copeman, & Woodall, 2021).

Промоцію здоров'я поділяють на три типи. Первинна промоція (Primary prevention) спрямована на запобігання виникненню проблем зі здоров'ям. Наприклад, навчання навичок здорового харчування в школах є профілактикою виникнення відповідних захворювань у подальшому житті. Вторинна промоція (Secondary) відбувається тоді, коли проблеми зі здоров'ям уже є. Наприклад, програма з відмови від паління для тих, хто мав серцевий напад, аби запобігти повторному. Третинна промоція (Tertiary) стосується тих, чий стан уже є невиліковним. Наприклад, допомога хворим на діабет у розробленні персональної дієти, щоб запобігти ускладненням (Edelman, & Kudzma, 2013).

Коли йдеться про реалізацію стратегічного підходу до промоції здорового способу життя в умовах війни, маємо зважати також на такі аспекти: особливості суб'єктів, на яких спрямовано здоров'язберігальні інтервенції; середовище, де провадяться відповідні заходи; мішені та прийоми впливу на особистість.

Перший аспект фокусується на питанні, *хто* є суб'єктом промоції ЗСЖ.

В умовах російсько-української війни маємо справу з воєнною особистістю – тією, яка перебуває під впливом гострого чи пролонгованого стресу, зазнає психотравматизації чи потрапляє в кризу чи навіть у множинну кризу. Значну роль відіграє статус особи щодо бойових дій. За цим критерієм найбільш значного ураження зазнають військовослужбовці та ветерани, їхні сім'ї; сім'ї загиблих, полонених, безвісти зниклих; поранені, вимушені мігранти (внутрішньо переміщені особи та особи, переміщені за кордон, біженці), особи, що перебувають на окупованих територіях; фахівці соціальної сфери, екстрених служб,

освітняни, волонтери, параспеціалісти.

Вдалим критерієм тут є і вікова субкультура особи. Так, за Т. М. Титаренко, характерними для різних вікових субкультур конфігураціями практик здорового способу життя під час війни є такі: для юнацтва – це практики, спрямовані на самовираження і послаблення кризи ідентичності; для молодості – це практики ЗСЖ, що забезпечують професійний успіх, самореалізацію, розкриття власного потенціалу; для зрілого віку – практики ЗСЖ, що гарантують підвищення соціальної значущості, конкурентоспроможності, підтримують відповідний рівень психологічного добробуту; для віку пізньої зрілості – це практики збереження фізичної активності, відновлення емоційної стабільності, сімейної і дружньої підтримки, вчасного лікування і реабілітації після захворювань. Відповідно, соціально-психологічні практики збереження здорового способу життя визначено як повторювані акти життєконструювання, адаптивні способи турботи про себе, що під час війни стають радше стабілізаційними, ніж перетворювальними.

Другий аспект, окрім об'єктивних умов, у яких живе особа, містить ще й *вимір* реальності-віртуальності.

Завдяки тому, що під час війни на території України переважно збережено мережевий зв'язок й інтернет так само доступний для українців, евакуйованих за кордон, вживають дотичних до промоції ЗСЖ заходів у дистанційному форматі. Утім, такі соціально-психологічні інтервенції обмежені, на нашу думку, можливостями реалізації саме вторинної роботи з кризами – консультуванням і супроводом (на відміну від первинної, екстреної, і третинної, амбулаторної роботи, що радше потребують фізичної присутності фахівців). Постає проблема цифрового добробуту – балансу між користуванням і не-користуванням електронними пристроями, під'єднанням та не-під'єднанням до мережі. Досягнення цифрового добробуту стає окремим показником відновлення та сформованості ЗСЖ особистості в умовах війни. Тобто цифровий добробут має бути результатом ретельного налаштування віртуального зв'язку таким чином, аби забезпечувати контрольоване задоволення та максимально підтримувати особистість у досягненні її цілей, викликаючи при цьому мінімальний рівень втрати контролю (технологічної залежності) та погіршення самопочуття. Це стає можливим завдяки спеціально організованим, фахово фасилітованим групам дистанційної підтримки.

Наступний аспект стосується *мішеней* промоції ЗСЖ воєнної особистості.

Як мішені практикування, спрямованого на підтримку психологічного здоров'я особистості в умовах війни, Т. Титаренко визначає: а) прийняття внутрішніх і зовнішніх обмежень; б) переосмислення власних втрат, потреб, потенцій; в) відновлення частково втраченої особистісної цілісності; г) оновлене самоідентифікування (політичне, мовне, професійне, гендерне, етичне тощо); д) переосмислення власної життєвої історії (минуле-теперішнє-майбутнє).

Б. Лазоренко, відповідно, описує такий фокус для ветеранів і волонтерів: 1) використання психотравми як ресурсу духовного посттравматичного зростання; 2) комплексне відновлення та збереження психологічної цілісності; 3) формування та зміцнення психосоціальної солідарності, групової ідентичності; 4) комплексний соціально-психологічний супровід збереження ЗСЖ, сприяння особистісному розвитку; 5) забезпечення сталості ЗСЖ та профілактики його порушень.

Особливим показником здорового способу життя в період воєнних дій Г. Громова вважає толерантність до невизначеності – схильність зберігати спокій та реагувати проактивно на непередбачуваність, неоднозначність та складність світу. Залежно від рівня толерантності до невизначеності людина схильна використовувати різні стратегії (пасивні або активні) підтримки здорового способу життя.

М. Чернявська виокремлює екзистенційні практики, на яких має зосереджуватися промоція ЗСЖ: *посилення волі* (мобілізація потребово-мотиваційних і ціннісно-сміслових ресурсів особистості, прояснення перешкод, подолання нерішучості та сумнівів), *знаходження мужності* (розкриття простору для можливостей, опори, безпеки та довіри через прийняття даності свого буття), *поводження з агресією* (реалізація конструктивного, цілеспрямованого подолання агресії), *знаходження сенсу* (визначення смисложиттєвих орієнтирів особистості в полі її реальних можливостей, актуалізація цілей та життєвих завдань).

Нарешті, останній аспект – *прийоми*, система певних дій, які сприяють промоції ЗСЖ в умовах війни.

К. Мирончак визначає майндфулнес-стратегії (практики усвідомленості й уважності) як спосіб зв'язку з досвідом особистості, який може зменшити її страждання та підготувати основу для її відновлення, зцілення, конструктивного зростання і позитивної особистісної трансформації. Для відновлення ЗСЖ воєнної особистості в майндфулнес-підході потрібно дотримуватися принципів присутності і реальності, активності і відповідальності на тілесному, когнітивному, соціальному, ціннісному та буттєвому рівнях.

Ю. Гундертайло як прийом промоції ЗСЖ особистості описує практики психогієни, уточнюючи їхню структуру: 1) фізична психогієна (адекватні практики сну, харчування, фізичного навантаження, водних процедур), 2) інформаційна психогієна (самообмеження в інформаційному просторі, свідомий вибір контенту); 3) комунікативна гієна (самообмеження в комунікації, як онлайн, так і офлайн); 4) практики саморегуляції (релігійні чи світські); 5) рекреаційні практики (ігрові активності, розваги, гумор, зокрема «чорний»). Для добору цих практик в умовах війни авторка визначає принципи (гуманності, травмочутливості, комплексності) та критерії (індивідуальний підхід, послідовність, суб'єктність, варіативність).

В. Савінов звертає увагу на трансформації у ставленні особистості до здорового способу життя на плейбек-театральному дійстві на основі парадоксального поєднання виникнення почуття спільності, психологічної єдності з групою та укріпленням індивідуальності, упевненості особистості в собі. Відповідно, плейбек-театральні інтервенції є ще одним засобом відновлення ЗСЖ постраждалих від воєнних дій за умови врахування застережень: немає гострих дестабілізуючих відчуттів; потрібне попередньо сформоване уявлення учасників щодо змісту дійства; зміщення акцентів з естетики на зміст наративів, з індивідуальних розповідей – на вираження групових афектів.

Загалом, перелічені підходи та компоненти промоції ЗСЖ беруть до уваги як можливості, перспективи, дії та організацію людських ресурсів для її забезпечення, так і труднощі й конфлікти, які стають на заваді здійсненню поставлених завдань, що відповідає сенсу стратегічного підходу до промоції ЗСЖ.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Під час війни здоровий спосіб життя втрачає традиційні конотації, тому й підходи до його поширення перестають бути дієвими. Найбільш перспективним у соціально-психологічному сенсі є стратегічний підхід до ЗСЖ воєнної особистості як такої, що перебуває під впливом гострого чи пролонгованого стресу, травми, кризи. Промоція здорового способу життя є спеціально організованою діяльністю, здатною охоплювати збереження, відновлення і формування ЗСЖ в умовах екстремальної соціальної нестабільності.

Етапами промоції ЗСЖ є 1) аналіз ситуації та потреб, 2) визначення стратегії і методів, 3) імплементація у відповідних середовищах, 4) оцінювання результатів, рефлексії. Для ефективної промоції ЗСЖ потрібно забезпечити щонайменше три умови: відповідне індивідуальне і спільнотне просвітництво; удосконалення прийнятності та доступності послуг; відстоювання відповідних політик, які впливають на здоров'я громадян. Також слід зважати і на рівень, на якому здійснюється промоція ЗСЖ: міжнародний (найбільш ригідний), національний, регіональний, районний, громади, групи чи родини, індивідуальний (найбільш рухомий). Клієнтоцентрований і empowerment-підходи до промоції ЗСЖ потребують багато часу і ресурсів, утім вони є найбільш дієвими з погляду віддаленої перспективи.

Типи промоції ЗСЖ: первинна (профілактика появи проблем зі здоров'ям), вторинна (запобігання повторним захворюванням), третинна (запобігання ускладненням). Окремими аспектами, які впливають на реалізацію стратегії промоції ЗСЖ, є особливості суб'єктів, на яких спрямовано здоров'язберігальні інтервенції (зокрема, статус особи щодо бойових дій, її вікова субкультура); середовище, де провадяться відповідні заходи (реальне чи віртуальне); мішені (певні особистісні формації, толерантність до невизначеності, екзистенційні практики) та прийоми впливу на особистість (практики майндфулнес, практики психогієни, плейбек-театральні інтервенції).

Представлені концептуальні засади промоції ЗСЖ в умовах російсько-української війни будуть використані як методологічна основа для емпіричних досліджень за означеними аспектами.

Подяка. Вдячні колегам – учасникам дослідження, яке виконується в межах наукової

теми № 0122U001680 «Соціально-психологічні стратегії формування здорового способу життя особистості в умовах суспільної нестабільності» (2021–2024).

Список використаних джерел

Бойко, О. В., Литвиненко, Е. С., & Страшко, С. В. (Уклад.). (2009). *Розвиток мотивації до здорового способу життя: Інформаційно-методичний посібник для офіцерів та сержантів*. Київ: Програма розвитку ООН.

Brubaker, B. H. (1983). Health promotion: A linguistic analysis. *Advances in Nursing science*, 5 (3), 1–14.

Edelman, C. L., & Kudzma, E. C. (2013). *Health promotion throughout the life span*. E-book: Elsevier Health Sciences.

Hubley, J., Copeman, J., & Woodall, J. (2021). *Practical health promotion*. John Wiley & Sons. URL: <https://bit.ly/3stT3L3>.

Naidoo, J., & Wills, J. (2009). *Foundations for Health Promotion*. E-Book: Elsevier Health Sciences.

Nutbeam, D., & Kickbusch, I. (1998). Health promotion glossary. *Health promotion international*, 13 (4), 349–364.

World Health Organization (2022). *Health Promotion*. URL: https://www.who.int/health-topics/health-promotion#tab=tab_1.

References

Boyko, O. V., Lytvynenko, E. S., & Strashko, S. V. (Compil.). (2009). *Development of motivation for a healthy lifestyle: Informational and methodical guide for officers and sergeants* [Rozvytok motywatsii do zdrowoho sposobu zhyttia: Informatsiino-metodychnyi posibnyk dlya ofitseriv ta serzhantiv]. Kyiv: United Nations Development Program. (in Ukrainian)

Brubaker, B. H. (1983). Health promotion: A linguistic analysis. *Advances in Nursing science*, 5 (3), 1–14. (in English)

Edelman, C. L., & Kudzma, E. C. (2013). *Health promotion throughout the life span*. E-book: Elsevier Health Sciences. (in English)

Hubley, J., Copeman, J., & Woodall, J. (2021). *Practical health promotion*. John Wiley & Sons. URL: <https://bit.ly/3stT3L3> (in English)

Naidoo, J., & Wills, J. (2009). *Foundations for Health Promotion*. E-Book: Elsevier Health Sciences. (in English)

Nutbeam, D., & Kickbusch, I. (1998). Health promotion glossary. *Health promotion international*, 13 (4), 349–364. (in English)

World Health Organization (2022). *Health Promotion*. URL: https://www.who.int/health-topics/health-promotion#tab=tab_1 (in English).

Діброва Валерія Анатоліївна

аспірант лабораторії соціальної психології особистості,
науковий співробітник лабораторії психології мас та спільнот,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-5707-9798
valerie.dibrova@gmail.com

ОСОБИСТІСНЕ МАЙБУТНЄ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ: СТРАТЕГІЇ КОНСТРУЮВАННЯ

Актуальність. Проблема вимушеного переселення є актуальною в умовах сьогодення. Ще від початку війни у 2014 році кількість внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні становила близько 1,5 млн осіб, нині ж через повномасштабне вторгнення ця цифра невпинно збільшується. Психологічна травматизація переселенців і вимушений характер переселення привертають увагу дослідників та психологів до проблем надання психологічної допомоги внутрішньо переміщеним особам та адаптації їх до життя на новому місці. Оскільки переміщення та побудова подальшого життя спрямовані в часовий період майбутнього, доцільно розглядати характеристики майбутнього ВПО і стратегії, які вони використовують для його конструювання.

Метою статті є визначення характеристик особистісного майбутнього ВПО і стратегій, які вони застосовують для його конструювання.

Методологія: порівняльний аналіз письмових наративів про майбутнє ВПО і місцевих мешканців.

За результатами проведеного дослідження наративів внутрішньо переміщених осіб виявлено емоційну валентність їхнього ставлення до майбутнього, комплексність бачення ними особистісного майбутнього та рівень досяжності майбутнього, описаного в авторських історіях. Визначено стратегії конструювання особистісного майбутнього, до яких вдаються ВПО, та специфіку їх використання.

Висновки та перспективи подальших досліджень. З'ясовано, що історіям про майбутнє ВПО більшою мірою притаманна негативна емоційна валентність порівняно з історіями осіб, які не мають досвіду вимушеного переселення. Бачення майбутнього ВПО є порівняно менш комплексним, у своїх історіях вони частіше описують абстрактне майбутнє. Різниця у використанні стратегій конструювання майбутнього внутрішньо переміщеними особами і місцевими мешканцями полягає в більшій поширеності в наративах ВПО стратегії уникання майбутнього. Також для ВПО більш характерний варіант соціального конструювання майбутнього з наголосом на піклуванні про значущих інших.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи; стратегії конструювання майбутнього; психологічний час; психологія вимушеного переселення; футурологічний наратив.

Dibrova Valeriia A.

Postgraduate student,
Researcher at the Laboratory of Mass and Communities Psychology,
Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-5707-9798
valerie.dibrova@gmail.com

PERSONAL FUTURE OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS: CONSTRUCTING STRATEGIES

Relevance. The problem of forced displacement is relevant today. Since the beginning of the war in 2014, the number of internally displaced persons (IDPs) in Ukraine has been about 1.5 million, and now, due to the full-scale invasion, amount of them is constantly increasing. The psychological traumatization of IDPs and the forced nature of resettlement has drawn the researchers' and psychologists' attention to the problems of psychological assistance providing to IDPs and their adaptation to life in a new place. Since resettlement and further building of life of IDPs are directed to the future, it is advisable to consider the characteristics of this future and some strategies used by IDPs for its' constructing.

The article **aims** to identify the characteristics of IDPs' future and strategies they use to construct it. The research **methodology** is based on a comparative analysis of written narratives about the future of

IDPs and local residents.

The **results** of the study of IDPs' narratives revealed the emotional valence of their attitude to the future, the complexity of vision of the future and the level of attainability of the future described in the authors' stories. The strategies of personal future construction, which IDPs resort to and the specifics of their usage are determined.

Conclusions and prospects for further research. It was found that the IDPs' stories about the future have a greater negative emotional valence compared to the stories of persons who have no experience of forced resettlement. IDPs' vision of future is relatively less complex, they often describe an abstract future in their stories. The difference in the future construction strategies' usage by internally displaced persons and local residents lies in the greater prevalence of future avoidance strategies in IDP narratives. Also, for IDPs, a variant of social construction of the future with an emphasis on caring for significant others is more characteristic.

Key words: internally displaced persons; strategies of constructing the future; psychological time; psychology of forced displacement; futurological narrative.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення Російської Федерації на територію України, розпочате 24 лютого 2022 року, є продовженням війни в нашій країні, яка триває з 2014 року. Довготривала війна породила величезну кількість економічних, соціальних та психологічних проблем. Ще на її початку окупація АР Крим та окремих районів Донецької і Луганської областей змусила велику кількість населення змінити місце проживання та отримати статус внутрішньо переміщених осіб.

Попри очевидну вимушеність переїзду, пов'язану з війною, слід звернути увагу на його подвійний характер. Якщо розуміти вимушене переселення як свідоме рішення змінити власне життя і переїхати на нове місце проживання, навіть якщо це рішення було прийняте швидко і під впливом обставин, його можна розцінювати як прояв свободи волі і вибір, зроблений самостійно (Bartram, 2015). Такий підхід до сутності переселення враховує його екстернальну вимушеність та інтернальну добровільність, що зберігає авторську позицію ВПО в будівництві власного життя і майбутнього.

Наразі проблеми психологічного супроводу та адаптації ВПО набувають ще більшої актуальності в суспільстві, адже кількість вимушених переселенців у країні і за її межами невпинно зростає. Результати дослідження стратегій конструювання майбутнього ВПО з участю переселенців з Донбасу і Криму, які за ці роки набули досвіду в пристосуванні до життя на новому місці, поглиблюють розуміння фахівцями психологічних проблем ВПО та стануть допоміжними в практичній роботі з переселенцями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчаючи міграції, увагу слід зосереджувати на трьох часових періодах: минулому, теперішньому і майбутньому (Collins, 2017), адже вони нерозривно пов'язані в цілісній історії життя особистості. Проте різниця між цілком добровільною міграцією і такою, що спричинена військовим конфліктом, полягає в емоційній валентності ставлення до часових періодів теперішнього і майбутнього. У контексті добровільної міграції минуле і момент прийняття рішення про переселення мають негативне емоційне забарвлення, оскільки вони зазвичай містять досвід соціальних та економічних труднощів. Минуле вимушених переселенців, яке було до початку війни та окупації рідних міст ВПО, навпаки, у більшості випадків містить позитивне забарвлення. Досить часто ВПО навіть порівнюють ці два часові періоди свого життя на користь минулого. Адже, незважаючи на те, що зміна місця проживання здебільшого є вибором кращого майбутнього, побутові, економічні та соціальні складнощі після переселення негативно впливають на бачення ВПО свого подальшого життя. Як зазначає М. Eastmond (2007) у наративному дослідженні вимушеної міграції, «минулий досвід завжди згадується та інтерпретується крізь призму теперішнього... так само уявляється й майбутнє».

Проте в дослідженнях психологічного часу вимушених мігрантів зазвичай наголошується на негативному впливі на психічне здоров'я переважання часової орієнтації на минуле (Zimbardo, & Boyd, 2008). Переважання орієнтації на минуле посилює часову дезінтеграцію та підвищує дистрес, навіть через тривалий час після травматизації (Holman, & Silver, 1998). А в поєднанні з фаталістичним теперішнім спрямованість на минуле пов'язана з виникненням ПТСР (Papastamatelou, 2020) і погіршує психологічну адаптацію мігрантів (Marczak, 2020). Дослідники (Beiser, & HUMAN, 1997) навіть пропонують розділення часових перспектив на минуле, теперішнє і майбутнє після травматичних подій.

За такої умови минуле відокремлюється, знижується емоційне навантаження на нього, що розглядають як адаптивну стратегію зниження ризику депресії після травматизації. Потрібно зважати на те, що такі негативні обставини, як географічне переміщення та війна, обмежують суб'єктивний час майбутнього (Carstensen, 2006). Це ускладнює проявлення активності і творчого потенціалу ВПО в його вибудовуванні.

Неспроможність контролювати своє майбутнє, планувати та приймати рішення щодо нього завдає шкоди психічному здоров'ю та благополуччю. Вимушені мігранти вважають, що бачення майбутнього має ключове значення для почуття власної гідності (Jannesari, Molyneaux, & Lawrence, 2022). Нездатність уявити своє майбутнє асоціювалася у мігрантів з почуттям відсутності власної значущості у світі (Chase, 2013).

Вибір на користь кращого майбутнього, високе значення майбутнього для почуття власної значущості та гідності надають переселенню інтенції до майбутнього. Це порушує питання того, як саме бачать внутрішньо переміщені особи власне майбутнє, як до нього ставляться і які стратегії використовують для його конструювання.

Мета статті – на основі порівняльного аналізу наративів ВПО та осіб, які не мають досвіду вимушеного переселення, виявити характеристики особистісного майбутнього внутрішньо переміщених осіб і стратегії, які вони застосовують для його конструювання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для досягнення мети дослідження обрано метод письмового наративу, який дає респондентам змогу більш вільно виражати власні думки і своє ставлення до майбутнього. Крім свободи розповіді, наратив також передбачає краще структурування власного досвіду, підвищує комплексність бачення ситуації, ніж кількісні дослідження, що особливо важливо, коли йдеться про дослідження наслідків психологічної травматизації (Zięba, 2019). Вимушене переміщення і події, які йому передували, мають травматичний характер і змінюють весь життєвий шлях ВПО. У звичайному плині життя один часовий період зазвичай плавно перетікає в інший, зв'язок між ними є непорушним і зрозумілим для самої людини. Вимушена міграція внаслідок бойових дій порушує життєву неперервність, унаслідок чого минуле, теперішнє і майбутнє починають сприйматись окремо одне від одного. Розповідь про себе дає людині змогу відновити цей зруйнований зв'язок, наново поєднуючи розрізнені травматичними подіями часові періоди в цілісну історію буття. Таким чином розповідь про себе відновлює часову неперервність шляхом інтеграції минулого, теперішнього та очікуваного майбутнього в цілісну історію (Habermas, & Bluck, 2000; McLean, 2008).

Фокусом нашого дослідження є майбутнє ВПО. Проте неможливо уявити, що, створюючи історію про те, яким вони бачать своє майбутнє, респонденти повністю відмовляться від наявного в них минулого досвіду та розуміння власного теперішнього. Більше того, саме різниця в досвіді, спричинена вимушеним переселенням, зумовлює відмінності в конструюванні майбутнього ВПО та особами, які не мають досвіду вимушеного переселення.

Важливо зазначити, що збирання даних дослідження було завершено в січні 2022 року, тобто до початку повномасштабної війни на території України. Це виключає перебування в умовах імовірної загрози життю через бойові дії та вплив хронічного стресу, викликаного війною, у респондентів з вибірки «місцеві мешканці». Отже, між основною і контрольною вибірками збережено відмінності в попередньому досвіді, завдяки чому порівняльний аналіз є коректним.

Основну вибірку дослідження склали 60 внутрішньо переміщених осіб з Донецької і Луганської областей та АР Крим, з яких 36 жінок і 24 чоловіки. Контрольну вибірку сформовано з людей, які постійно проживають на одному місці і не мають досвіду вимушеного переселення, у кількості 60 осіб, з яких 36 жінок і 24 чоловіки. Ключовими факторами, за якими було проведено процедуру вирівнювання вибірок, стали: стать, вік та рівень освіти респондентів.

Респондентам було запропоновано написати історію, спираючись на рекомендовану схему наративу «Моє майбутнє».

Схема наративу містила такі пункти:

- Яким Ви бачите своє майбутнє?
- Які емоції воно у Вас викликає?

- З яких сфер життя складається Ваше майбутнє?

- Як Ви плануєте досягати запланованого?

Проте в інструкції було зауважено, що дотримання запропонованої схеми не є обов'язковим. Таке уточнення зроблено задля того, щоб респонденти могли виражати свої думки більш вільно і невимушено.

На першому етапі аналізу отримані історії багаторазово перечитувалися для визначення їхньої структури, основних характеристик ставлення учасників дослідження до власного майбутнього та наявності поведінкових проявів стратегій конструювання особистісного майбутнього. На цьому етапі певну частину зібраних наративів було вилучено із загальної кількості через їх порівняно невеликий обсяг. Відтак матеріалом для подальшого аналізу стали 42 історії про майбутнє ВПО та 41 історія за авторством осіб, які не мали досвіду вимушеного переселення.

Другий етап аналізу присвячено інтерпретації змістів авторських розповідей про майбутнє. Він дав змогу визначити емоційну валентність ставлення респондентів до майбутнього, комплексність бачення ними майбутнього та рівень його досяжності. Також на цьому етапі виокремлено проявлені в наративах стратегії конструювання майбутнього і розкрито відмінності їх використання респондентами двох вибірок.

Визначення *емоційної валентності ставлення респондентів до майбутнього* (Тутаренко, 2020) стало першим кроком цього етапу аналізу.

Дослідницьке питання було таке: «Як респонденти сприймають власне майбутнє і які емоції воно в них викликає?». У результаті визначено чотири типи емоційної валентності ставлення респондентів до майбутнього: позитивна, негативна, нейтральна та амбівалентна.

Позитивне емоційне ставлення до власного майбутнього характеризується оптимістичним, життєствердним його баченням; розповідаючи про нього, автор проявляє ентузіазм щодо подій майбутнього життя. Цьому типу ставлення також притаманні використання лексики, що має виражене позитивне забарвлення, більш детальний опис подій та сфер майбутнього життя.

Негативне ставлення проявляється в песимістичних поглядах на майбутнє, у порівнянні його з минулим на користь останнього, у небаченні перспектив та небажанні будувати плани, тривозі щодо майбутнього. Негативно забарвлені тексти є більш емоційними, з більшим наданням пояснень щодо власних почуттів. Для прикладу наведемо уривок з розповіді: «Я б хотіла бачити своє майбутнє зрозумілим, стабільним і хоча б непоганим. На жаль, я розумію, що моє щасливе майбутнє невіддільне від дому, сім'ї та друзів, їхнього благополуччя. Що неможливо в умовах війни...якщо я не можу поки що бути в безпеці, бути щасливою і впевненою в завтрашньому дні...».

Нейтральним вважається бачення майбутнього без переважання позитивних або негативних настроїв, у якому наявні реалістичні плани та цілі на майбутнє. У самих текстах немає виражених емоцій або очікування здійснення запланованого. Розповіді спокійні і розважливі, у них автори розмірковують про власне майбутнє та висловлюють побажання, як у цьому прикладі: «Хотілося б, щоб моє майбутнє подарувало мені спокійну, комфортну старість (з огляду на мій вік), відносно нормальний стан здоров'я, можливість хоча б зрідка здійснювати подорожі, екскурсії, культурні заходи».

Амбівалентне ставлення до майбутнього поєднує в собі як позитивні сподівання, так і страхи й тривоги щодо власного майбутнього. В історіях з вираженим амбівалентним забарвленням майбутнє представлене мінливим і невизначеним, таким, що залежить від обставин, як ілюструють такі приклади: «Я розумію, що життя постійно змінюється, отже, і мої плани та цілі можуть помінятися» і «(майбутнє) залежить від ситуації в країні».

Результати аналізу емоційної валентності ставлення до майбутнього ВПО і місцевих мешканців графічно представлені у вигляді діаграми (рис. 1).

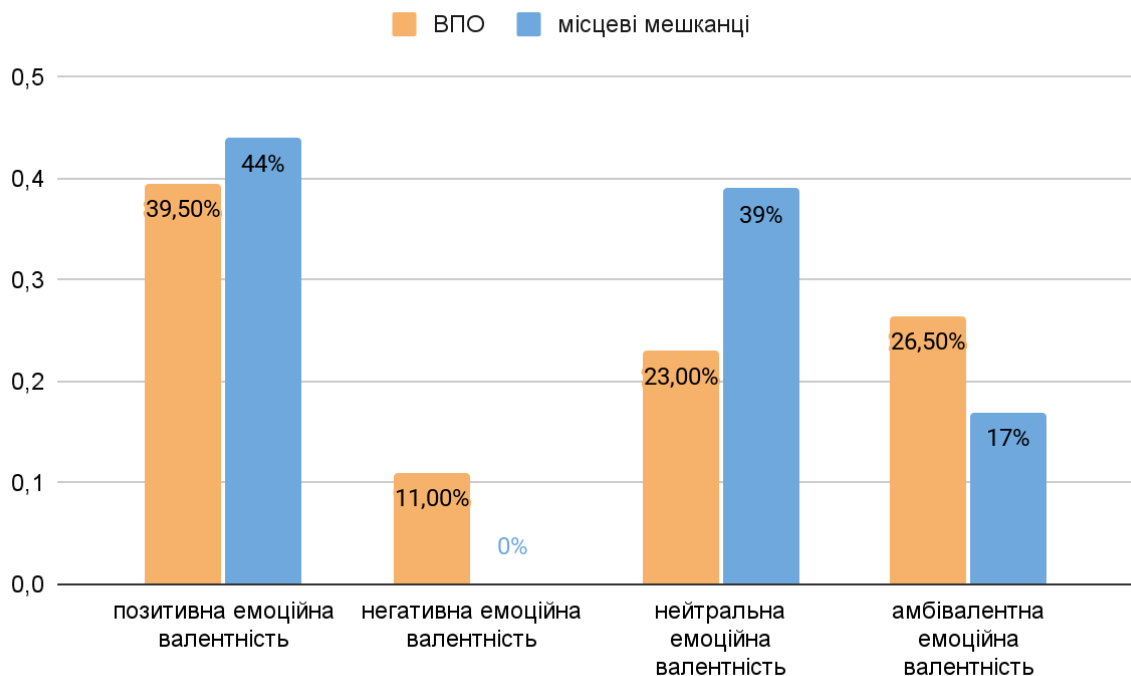

Рис. 1. Емоційна валентність ставлення до майбутнього ВПО і місцевих мешканців

Попри переважання позитивної емоційної валентності ставлення до майбутнього в історіях респондентів обох вибірок, усе ж проглядаються суттєві відмінності між двома групами в ставленні до майбутнього.

Отримані результати демонструють більш проявлену негативну емоційну валентність у ставленні до майбутнього ВПО – 11% наративів, тоді як в історіях респондентів контрольної вибірки її не виявлено взагалі. Окрім цього, більш помітно (на 10%) виражена амбівалентна валентність розповідей ВПО. Слід пам'ятати, що такі розповіді поєднують у собі позитивні сподівання на майбутнє з негативними хвилюваннями і тривогою щодо нього. Отже, загальний обсяг негативного бачення майбутнього в розповідях ВПО буде вищий за рахунок більшої кількості наративів з амбівалентним ставленням до майбутнього.

Очевидним є те, що наявність негативного ставлення до майбутнього в історіях ВПО пов'язана з минулим досвідом, самим фактом вимушеного переселення і його впливом на життя респондентів. Зважаючи на несподіваний і вимушений характер переїзду, слід розуміти, що переселенці починають будувати життя на новому місці майже з нуля та з обмеженою кількістю ресурсів. Останнє також впливає на бачення ними перспектив на майбутнє, оскільки наявних у багатьох із них ресурсів вистачає лише на вирішення поточних проблем. Отже, подальші плани здаються ВПО складними в реалізації. Водночас для тих, хто не має досвіду вимушеного переселення, майбутнє стає логічним продовженням минулого і теперішнього. Вони сприймають його більш спокійно та впевнено, що знаходить відображення в історіях про майбутнє, адже майже вдвічі більша кількість наративів місцевих мешканців має нейтральну емоційну валентність.

Крім визначення емоційної валентності ставлення до майбутнього, потрібно також звернути увагу на ключові теми в історіях ВПО, які характеризуються очевидним емоційним навантаженням. Такими темами стали: значущі інші, нові домівки, минуле, війна та окупація рідних міст респондентів. Емоційне ставлення до цих тем дуже різниться, а іноді є діаметрально протилежним.

Тема близьких і друзів викликає живий емоційний відгук у більшості історій респондентів обох вибірок. Більш детально ми розглянемо її, коли аналізуватимемо стратегії конструювання майбутнього, оскільки вона є важливою для розуміння однієї зі стратегій.

Інші ж теми є характерними саме для історій ВПО та поглиблюють уявлення про

бачення ними майбутнього.

Так, розповідаючи про нову оселю, респондентка передає свої позитивні емоції: «Я хочу закінчити ремонт у своїй квартирі і навести затишок, наповнити нову бібліотеку, щоб проводити час за читанням книг, і побудувати кухню, щоб запрошувати сім'ю і друзів у гості на обіди і вечери». У цьому уривку привертає до себе увагу не стільки опис місця, скільки нові змісти, які в нього вкладає авторка. Цими змістами стають проведення часу, спілкування з рідними. Протилежну картину можна побачити в іншому прикладі: «Я живу у своїй новій квартирі в новому місті. Я б хотіла бачити її іншою, але не змінюю нічого в ній. Я прийняла побут як він є». Авторка цієї історії тримається підкреслено відсторонено.

У розповідях респондентів з вибірки ВПО трапляються згадки про минуле. Іноді вони лише допомагають автору сформулювати свою розповідь, визначити початкову точку. В інших випадках респондент порівнює періоди власного життя: «Воно (майбутнє) прекрасне, як і Світле Минуле!». (У прикладі збережено авторське вживання великих літер, яке підкреслює поважне ставлення до минулого, його емоційну наповненість і змістову значущість.)

Переживання, пов'язані з війною та окупацією рідних міст респондентів, накладають відбиток на емоційні переживання теперішнього і забарвлення майбутнього, як видно з такого прикладу: «Мое особисте майбутнє, безперечно, складається благополучно, і тільки війна та окупація моєї малої батьківщини привносять у моє життя сум».

Емоційно навантажені теми в авторських історіях логічно підводять до питання, яке стало фокусом аналізу наративів на наступному кроці, а саме: «З яких сфер життя складається передбачуване майбутнє ВПО і місцевих мешканців?».

Завдяки аналізу сфер майбутнього життя, які були представлені в письмових розповідях, стає можливим визначити, наскільки повно або комплексно описують своє майбутнє респонденти. Частина авторських історій містить детальні описи бажаних подій майбутнього життя і планів респондентів у різних його сферах. Інша ж складається лише із загальних сподівань та уявлень про майбутнє. Відповідно, частина історій передає більш чітке та комплексне бачення майбутнього, аніж інша. Характеристика, яка відповідає наявності опису сфер майбутнього життя, дістала назву *комплексність бачення особистого майбутнього* респондентами.

За кількістю згадуваних в описах майбутнього сфер життя виокремлено три рівні комплексності бачення особистісного майбутнього.

На *першому* рівні (невираженої комплексності бачення майбутнього) історія не містить розповіді про окремі сфери життя, є лише опис загального бачення майбутнього або лише однієї його сфери. Розповідь про майбутнє *другого* рівня (помірної комплексності бачення майбутнього) уже можна розділити на дві-три окремих сфери, у яких респондент проявляє власний творчий потенціал у конструюванні свого подальшого життя. І на останньому, *третьому*, рівні (вираженої комплексності бачення майбутнього) історія про майбутнє розкладається більше ніж на три окремих сфери, є детальний опис власних бажань, планів та сподівань щодо кожної з них.

Співвідношення рівнів комплексності бачення особистісного майбутнього респондентами обох вибірок представлено у вигляді діаграми (рис. 2).

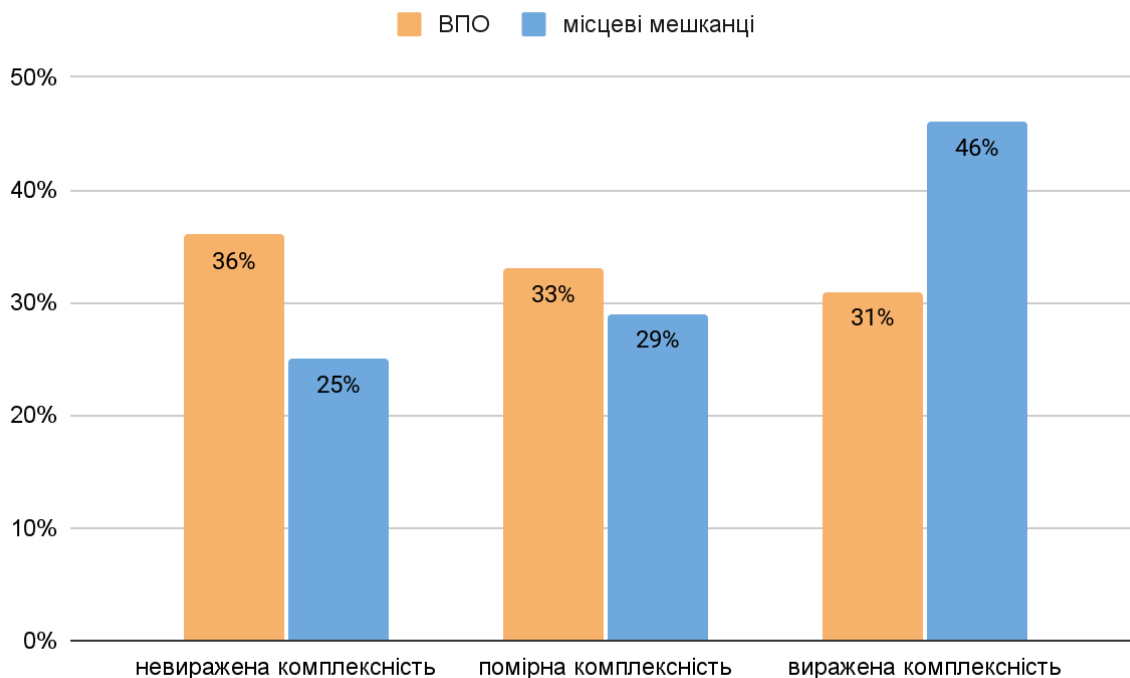

Рис. 2. Рівні комплексності бачення майбутнього ВПО та місцевими мешканцями

Якщо помірна комплексність бачення майбутнього майже однаково притаманна респондентам обох груп, то відмінності в більш полярних рівнях комплексності – невираженій і вираженій – є значними.

Розподілу на окремі сфери життя в частині розповідей про майбутнє переселенців (10%) не виявлено, і, відповідно, комплексність його бачення є невираженою. Водночас серед наративів місцевих мешканців більш поширеною є саме виражена комплексність бачення майбутнього, яка передбачає наявність опису щонайменше трьох сфер майбутнього життя. Це свідчить про загалом менш чітке бачення майбутнього ВПО.

Наступним кроком другого етапу аналізу авторських історій стало визначення *рівня досяжності майбутнього*. Рівень досяжності майбутнього співвідноситься з питанням: «Чи має респондент бачення, як він або вона буде досягати запланованого?».

Було складено перелік ключових показників, за якими визначалася досяжність зображеного в авторських історіях майбутнього. До нього увійшли:

- предмет, на якому зосереджується респондент: на загальній картині бажаного життя або на окремих цілях та планах різного масштабу;
- наявність опису проміжних етапів;
- врахування автором історії необхідних ресурсів та моделювання ним шляхів досягнення бажаного;
- реалістичність бажаних результатів з огляду на обставини життя респондента в теперішньому і кроки, які було зроблено для досягнення бажаного результату.

Відповідно до сформованого переліку показників досяжності майбутнього в історіях респондентів можна виокремити *абстрактне* і *конкретизоване* майбутнє. Абстрактне майбутнє характерне для історій, в яких автор описує лише загальне бачення омріяного життя. Іноді автор таких історій навіть більше орієнтується на соціально бажані матеріальні цілі, а не власні цінності. Конкретизоване майбутнє, відповідно, проявляється в наративах, у яких детально описано етапи та способи досягнення майбутнього, заявлені цілі співвідносяться з наявними ресурсами та зусиллями авторів і відповідають цінностям, які простежуються в письмовій розповіді. Отримані результати свідчать про те, що історії ВПО вдвічі частіше присвячені саме абстрактному майбутньому (рис. 3), тоді як майбутнє, про яке йдеться в історіях місцевих мешканців, у більшості випадків є конкретизованим.

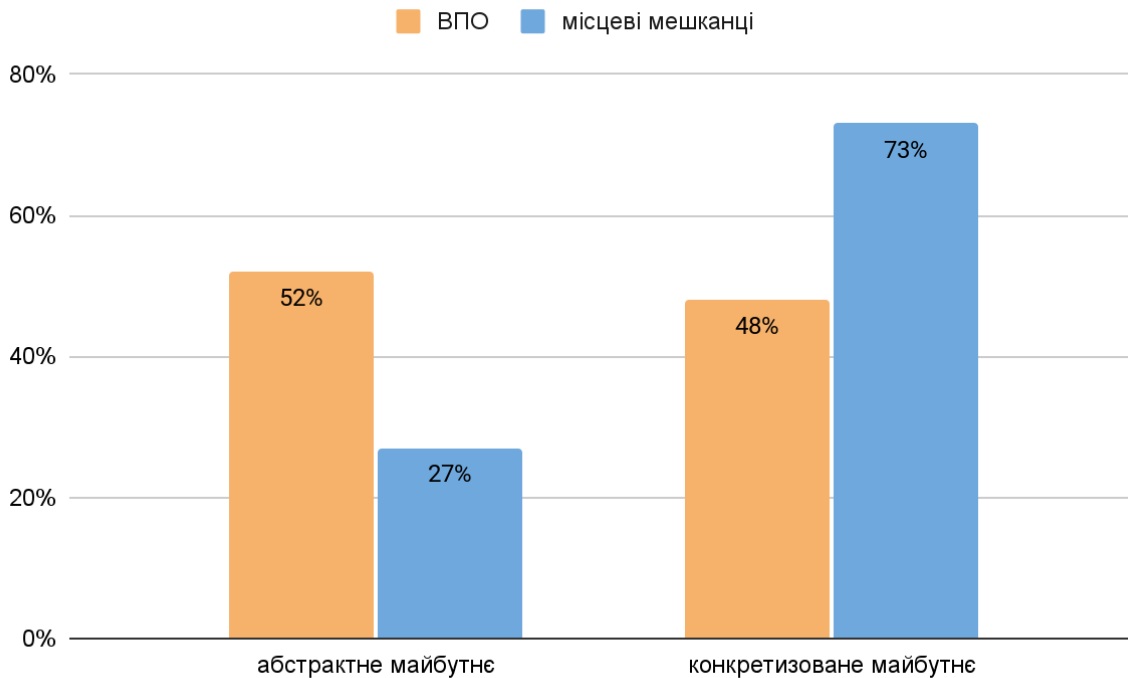

Рис. 3. Рівень досяжності майбутнього ВПО і місцевих мешканців

З огляду на результати аналізу комплексності бачення майбутнього можна стверджувати, що майбутнє в наративах осіб, які не мають досвіду вимушеного переселення, є більш детальним, із зазначенням різних його сфер та засобів досягнення бажаних результатів. Порівняно із цим майбутнє, яким його зображують у своїх історіях ВПО, є більш розмитим та абстрактним, у ньому містяться загальні сподівання, побажання або, навпаки, побоювання щодо прийдешніх подій. Пояснення наявної різниці полягає в різному досвіді минулого. Травматичні події до і під час переселення, складнощі в адаптації до життя на новому місці, раптове руйнування планів, які ВПО будували до переселення, накладають відбиток на сприйняття ними майбутнього, його передбачуваності. Також зазначене може впливати на бажання його конструювати, навіть знецінювати значення цього процесу. Окрім цього, наявність ресурсів у теперішньому у респондентів двох вибірок може різнитись. Особи, які не мають досвіду переселення, у своїх планах на майбутнє можуть розраховувати на ресурси, накопичені ними впродовж усього минулого життя. Водночас ВПО, у багатьох випадках, зазнали через переселення значних майнових втрат, змінили соціальний статус тощо. Наявні в них ресурси більшою мірою використані для вирішення поточних і побутових задач теперішнього. Відповідно, переселенцям складніше деталізувати свою розповідь про майбутнє, оскільки в них немає впевненості у наявності ресурсів для реалізації своїх задумів.

Важливим кроком аналізу наративів було виявлення *стратегій конструювання майбутнього*, серед яких: стратегія планування особистісного майбутнього, стратегія уникання майбутнього, стратегія закладання майбутнього в теперішньому, стратегія індивідуального або соціального конструювання майбутнього, стратегія пристосування до обставин. Оскільки феномен конструювання власного майбутнього доцільно вивчати опосередковано, через поведінкові прояви, складено перелік таких характерних для кожної стратегії поведінкових проявів. За цим переліком і було визначено наявність або відсутність тієї чи іншої стратегії конструювання майбутнього в кожній авторській історії.

Зазначимо, що складність стратегічного набору респондентів або кількість задіяних в історіях стратегій конструювання майбутнього може бути різною. В наших вибірках кількість стратегій варіюється від 1 до 4 в одній розповіді.

Різниця є найбільш помітною в разі використання більшої кількості стратегій. Так, у

12% наративів місцевих мешканців містяться поведінкові прояви 3-х стратегій конструювання майбутнього, а 4-х стратегій – у 10%. Водночас у наративах ВПО вони проявлені в 9,5% і 2% відповідно. Тож можна зробити висновок, що стратегічний набір осіб, які не мають досвіду вимушеного переселення, є більш складним.

Кількість наративів, у яких спостерігаються поведінкові прояви однієї стратегії конструювання майбутнього, майже однакова для двох вибірок – 48% в історіях ВПО і 44% місцевих мешканців. Але в цьому випадку важливим є те, яку саме стратегію респонденти частіше використовують ізольовано. У більшості наративів ВПО єдиною проявленою стратегією виявилася стратегія уникання майбутнього. Натомість в історіях місцевих мешканців її місце посідають стратегія планування майбутнього або стратегія закладання майбутнього в теперішньому, майже в рівній кількості. Поведінкові прояви 2-х стратегій конструювання майбутнього виявлено в 40,5% наративів ВПО і в 34% історій місцевих мешканців.

Перейдімо до більш детального розгляду стратегій конструювання майбутнього в авторських історіях та відмінностей в їх використанні респондентами двох вибірок (рис. 4).

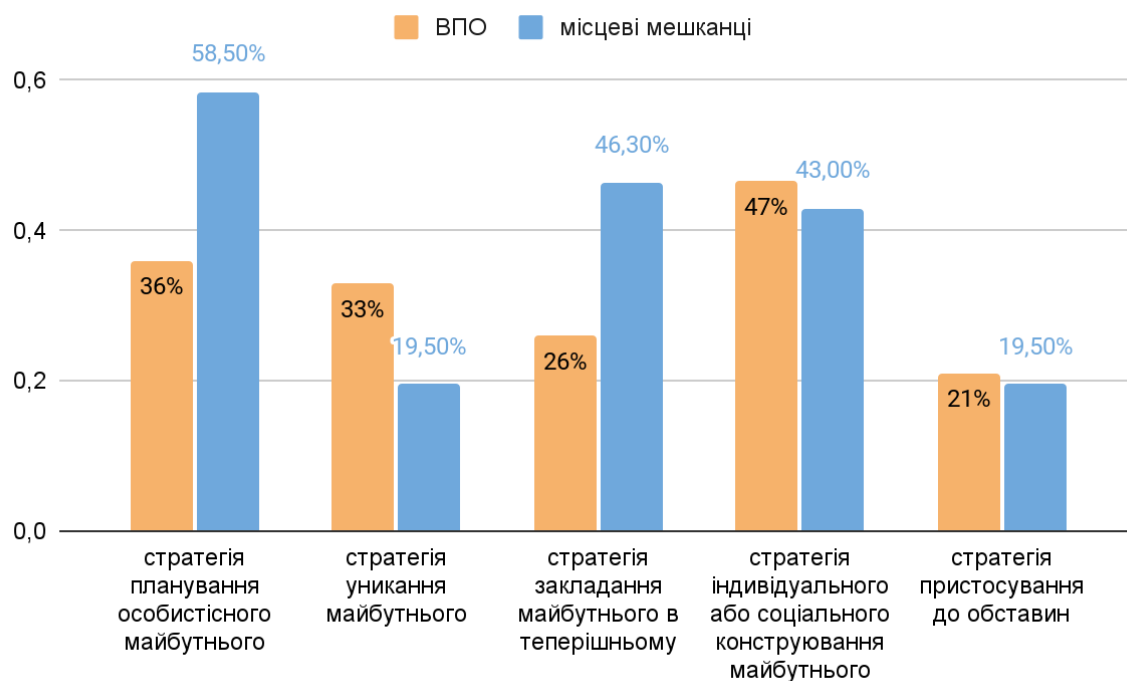

Рис. 4. Стратегії конструювання особистісного майбутнього в наративах ВПО і місцевих мешканців

Отримані результати цілком співвідносяться з попереднім висновком: найбільша різниця спостерігається у використанні респондентами стратегії планування особистісного майбутнього, стратегії закладання майбутнього в теперішньому та стратегії уникання майбутнього.

Особі, які не мають досвіду вимушеного переселення, значно частіше (більше ніж на 20%) використовують продуктивніші стратегії планування та закладання майбутнього в теперішньому.

На поведінковому рівні планування майбутнього проявляється в уявленні образу бажаного майбутнього та співвіднесенні його з власними цінностями і смислами, міркуванні про шляхи та засоби досягнення цілей різного масштабу. Стратегія підготовки до майбутнього в теперішньому відрізняється тим, що особа вже зараз витрачає частину наявних у неї ресурсів для успіху або благополуччя в майбутньому. Ресурси можуть бути як матеріальні (наприклад, кошти, вкладені в нерухомість і на банківські рахунки), так і нематеріальні (такі, як час, що приділяється здобуттю освіти або турботі про власне здоров'я).

Ці стратегії передбачають упевненість у майбутньому, можливість його передбачити та продумати заздалегідь. Саме цим пояснюється порівняно менше використання цих стратегій переселенцями, адже в їхньому минулому вже є досвід несподіваної і різкої зміни обставин. Більшою мірою цей досвід впливає на готовність задіяти наявні ресурси для досягнення майбутніх цілей. Адже ті з них, хто використовував таку стратегію в минулому, так і не досягли бажаних результатів і марно витратили ресурси через зовнішні обставини. Також має значення й сама наявність цих ресурсів, оскільки ВПО доводиться починати життя спочатку і на новому місці, тоді як у місцевих мешканців майбутнє є продовженням звичного й сталого плину життя. Як пише у своїй розповіді респондент, який не має досвіду вимушеного переселення: «...(Моє) майбутнє цілком прогнозоване і спокійне. Воно є продовженням того, що є сьогодні». Респонденти цієї вибірки часто використовують схожі характеристики майбутнього: чітке, спокійне, зрозуміле, прогнозоване. Таке ставлення до майбутнього полегшує його планування та підготовку до нього в теперішньому.

Цілком очікуваним є те, що ВПО частіше (майже на 15%) вдаються до стратегії уникання майбутнього, характерною рисою якої є несформованість уявлення про власне майбутнє, а головне, небажання таке уявлення формувати. Людина, у якої в процесі конструювання майбутнього домінує ця стратегія, намагається уникати розмов про майбутнє і не може описати власні цілі та прагнення. Слід зазначити, що вербальні прояви уникання майбутнього можуть мати різні емоційні забарвлення. Від негативного і нейтрального емоційних забарвлень, виражених, наприклад, у таких фразах: «Мені неприємно думати про майбутнє» або «Не знаю, яким буде майбутнє» – до наче позитивного емоційного забарвлення у твердженнях «Усе буде добре» або «Моє майбутнє буде прекрасним». Проте для всіх цих відповідей характерним є те, що вони не містять жодної конкретики або виражених уявлень та побажань щодо майбутнього, і це те спільне, що свідчить про уникання теми майбутнього.

Стратегія індивідуального або соціального конструювання майбутнього пов'язана перш за все із самостійністю прийняття рішень щодо власного майбутнього та очікуваннями зовнішньої допомоги в його конструюванні. Тією чи іншою мірою її полюси, індивідуальність та соціальність, завжди представлені в конструюванні майбутнього особистості.

У дослідженні ми спиралися на наявність або відсутність поведінкових проявів стратегій для виявлення їх у наративах. Тож, незважаючи на передбачення імпліцитної присутності стратегії індивідуального або соціального конструювання майбутнього у всіх розповідях, остаточне рішення приймалося згідно з фактично наявними ознаками. За наявністю поведінкових проявів використання стратегії індивідуального або соціального конструювання майбутнього більш поширене серед ВПО, але різниця в кількості є не такою значною, як різниця у варіантах її використання.

Респонденти обох вибірок рідко підкреслювали саме індивідуальне конструювання майбутнього, здебільшого у своїх розповідях вони розглядали різні варіанти соціального конструювання. Увага зосереджувалася саме на ролі значущих інших у житті авторів та їхньому майбутньому. В історіях ВПО необхідність та бажання піклуватися про інших простежується майже вдвічі частіше, а саме в 14% випадків. Для деяких історій ВПО навіть характерна зосередженість оповідача на благополуччі інших як на основному сенсі життя після переселення: «Я можу боротися лише за здоров'я близьких і їхнє життя. На себе або емоції і почуття у мене нічого не залишилося. Те, що є я бережу для сім'ї. В іншому просто механічна робота...». У місцевих мешканців піклування про благополуччя інших простежується у 8% наративів. Проте в 14,5% їхніх розповідей відмічається як позитивний вплив інших на своє майбутнє, у вигляді підтримки або допомоги, так і негативний, який проявляється в зменшенні особистих ресурсів через витрачання на інших. Тобто різним є сам напрям соціальної стратегії. ВПО більше зосереджуються на тому, щоб надавати допомогу значущим іншим, тоді як особи, які не мають досвіду вимушеного переселення, частіше розраховують на допомогу від інших у майбутньому.

Найбільш гнучким підходом до конструювання майбутнього є стратегія пристосування до обставин. Її застосування передбачає врахування зміни обставин та коригування своїх планів під ці зміни. Кількість респондентів, які використовують цю

стратегію в конструюванні власного майбутнього, є майже рівною у двох вибірках.

Обмеження дослідження. Завершення збирання емпіричних даних до початку повномасштабної війни на території України зробило можливим проведення порівняльного дослідження наративів ВПО і місцевих мешканців – через збереження відмінностей у попередньому досвіді респондентів двох вибірок. Для подальшого вивчення особливостей і стратегій конструювання майбутнього ВПО доцільним видається збирання та аналіз наративів осіб, які отримали юридичний та фактичний статус ВПО вже після 24 лютого 2022 року.

Практична/соціальна значущість дослідження. Упровадження отриманих результатів у консультативну та психотерапевтичну практику розширює розуміння фахівцями ставлення ВПО до особистісного майбутнього, їхнє бажання та спроможність його конструювати. Також їх використання доцільне в роботі соціальних та волонтерських служб з надання допомоги ВПО, під час розроблення тренінгових програм з реабілітації та адаптації внутрішньо переміщених осіб.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Незважаючи на переважання позитивної емоційної валентності ставлення до майбутнього ВПО, їхнім історіям про майбутнє притаманне більш негативне емоційне забарвлення, ніж історіям осіб, які не мають досвіду вимушеного переселення. Ключові теми наративів ВПО, які характеризуються вираженим емоційним забарвленням, це ставлення до близьких і друзів, нові домівки, минуле, війна та окупація рідних міст респондентів. У всіх текстах, у яких простежуються ці теми, вони є емоційно навантаженими, проте це навантаження має різну валентність. Бачення майбутнього ВПО є порівняно менш комплексним, адже в їхніх історіях про майбутнє менша кількість детальних описів різних сфер життя, аніж у місцевих мешканців. Також ВПО у своїх наративах набагато частіше описують абстрактне майбутнє.

У конструюванні майбутнього ВПО більш поширеною є стратегія уникання майбутнього, тоді як стратегії планування майбутнього та закладання майбутнього в теперішньому є помітно менш поширеними. Вагома різниця простежується у використанні стратегії індивідуального або соціального конструювання майбутнього. На відміну від осіб, які не мають досвіду вимушеного переселення, ВПО більш схильні до варіанта соціального конструювання з фокусом на піклуванні про значущих інших.

Список використаних джерел

Bartram, D. (2015). Forced Migration and «Rejected Alternatives»: A Conceptual Refinement. *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, 13(4), 439–456. doi: 10.1080/15562948.2015.1030489

Beiser, M., & Hyman, I. (1997). Refugees time perspective and mental health. *American Journal of Psychiatry*, 154(7), 996–1002. doi:10.1176/ajp.154.7.996

Carstensen, L. L. (2006). The Influence of a Sense of Time on Human Development. *Science*, 312(5782), 1913–1915. doi:10.1126/science.1127488

Chase, E. (2013). Security and subjective wellbeing: the experiences of unaccompanied young people seeking asylum in the UK. *Sociol Health Illn*, 35(6), 858–872. doi: 10.1111/j.1467-9566.2012.01541.x

Collins, F. L. (2017). Desire as a theory for migration studies: temporality, assemblage and becoming in the narratives of migrants. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 44(6), 964–980. doi: 10.1080/1369183X.2017.1384147

Eastmond, M. (2007). Stories as lived experience: narratives in forced migration research. *Journal of Refugee Studies*, 20(2), 248–264. doi:10.1093/jrs/fem007

Habermas, T., & Bluck, S. (2000). Getting a life: The development of the life story in adolescence. *Psychological Bulletin*, 126, 748–769. doi: 10.1037/0033-2909.126.5.748

Holman, E. A., & Silver, R. C. (1998). Getting "stuck" in the past: Temporal orientation and coping with trauma. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74(5), 1146–1163. doi:10.1037/0022-3514.74.5.1146

Jannesari S., Molyneaux E., & Lawrence V. (2022). What affects the mental health of people seeking asylum in the UK? A narrative analysis of migration stories. *Qualitative Research in Psychology*, 19(2), 295–315. doi:10.1080/14780887.2019.1581311

Marczak, M., Sorokowski, P., & Sobol, M. (2020). Balanced time perspective as a facilitator of immigrants' psychological adaptation: A study among Ukrainian immigrants in Poland. *Transcultural Psychiatry*, 136346152094967. doi:10.1177/1363461520949673

McLean, K. C. (2008). The Emergence of Narrative Identity. *Social and Personality Psychology Compass*, 2(4), 1685–1702. doi: 10.1111/j.1751-9004.2008.00124.x

Papastamatelou, J., Unger, A., & Zachariadis, A. (2020). Time Perspectives and Proneness to PTSD Among Syrian Refugees in Greece. *Journal of Loss and Trauma*, 1–14. doi:10.1080/15325024.2020.1793552

Tytarenko, T. (2020). Person's life changing after trauma: a narrative analysis. In N. P. Hapon, S. L. Hrabovska, N. V. Hrebin et al., *Personality in society: psychological mechanisms of activity*. Lviv-Toruń: Liha-Pres, pp. 139–154.

Zięba, M., Wiecheć, K., Biegańska-Banaś, J., & Mieleśczenko-Kowszewicz, W. (2019). Coexistence of post-traumatic growth and post-traumatic depreciation in the aftermath of trauma: Qualitative and quantitative narrative analysis. *Frontiers in Psychology*, 10, Article 687. doi: 10.3389/fpsyg.2019.00687

Zimbardo, P., & Boyd, J. (2008). *The time paradox: The new psychology of time that will change your life*. Free Press.

References

Bartram, D. (2015). Forced Migration and «Rejected Alternatives»: A Conceptual Refinement. *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, 13(4), 439–456. doi: 10.1080/15562948.2015.1030489 (in English)

Beiser, M., & Hyman, I. (1997). Refugees time perspective and mental health. *American Journal of Psychiatry*, 154(7), 996-1002. doi:10.1176/ajp.154.7.996 (in English)

Carstensen, L. L. (2006). The Influence of a Sense of Time on Human Development. *Science*, 312(5782), 1913-1915. doi:10.1126/science.1127488 (in English)

Chase, E. (2013). Security and subjective wellbeing: the experiences of unaccompanied young people seeking asylum in the UK. *Sociol Health Illn*, 35(6), 858–872. doi: 10.1111/j.1467-9566.2012.01541.x (in English)

Collins, F. L. (2017). Desire as a theory for migration studies: temporality, assemblage and becoming in the narratives of migrants. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 44(6), 964–980. doi: 10.1080/1369183X.2017.1384147 (in English)

Eastmond, M. (2007). Stories as lived experience: narratives in forced migration research. *Journal of Refugee Studies*, 20(2), 248–264. doi:10.1093/jrs/fem007 (in English)

Habermas, T., & Bluck, S. (2000). Getting a life: The development of the life story in adolescence. *Psychological Bulletin*, 126, 748–769. doi: 10.1037/0033-2909.126.5.748 (in English)

Holman, E. A., & Silver, R. C. (1998). Getting "stuck" in the past: Temporal orientation and coping with trauma. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74(5), 1146–1163. doi:10.1037/0022-3514.74.5.1146 (in English)

Jannesari S., Molyneaux E., & Lawrence V. (2022). What affects the mental health of people seeking asylum in the UK? A narrative analysis of migration stories. *Qualitative Research in Psychology*, 19(2), 295–315. doi:10.1080/14780887.2019.1581311 (in English)

Marczak, M., Sorokowski, P., & Sobol, M. (2020). Balanced time perspective as a facilitator of immigrants' psychological adaptation: A study among Ukrainian immigrants in Poland. *Transcultural Psychiatry*, 136346152094967. doi:10.1177/1363461520949673 (in English)

McLean, K. C. (2008). The Emergence of Narrative Identity. *Social and Personality Psychology Compass*, 2(4), 1685–1702. doi: 10.1111/j.1751-9004.2008.00124.x (in English)

Papastamatelou, J., Unger, A., & Zachariadis, A. (2020). Time Perspectives and Proneness to PTSD Among Syrian Refugees in Greece. *Journal of Loss and Trauma*, 1–14. doi:10.1080/15325024.2020.1793552 (in English)

Tytarenko, T. (2020). Person's life changing after trauma: a narrative analysis. In N. P. Hapon, S. L. Hrabovska, N. V. Hrebin et al., *Personality in society: psychological mechanisms of activity*. Lviv-Toruń: Liha-Pres, pp. 139–154. (in English)

Zięba, M., Wiecheć, K., Biegańska-Banaś, J., & Mieleśczenko-Kowszewicz, W. (2019). Coexistence of post-traumatic growth and post-traumatic depreciation in the aftermath of trauma: Qualitative and quantitative narrative analysis. *Frontiers in Psychology*, 10, Article 687. doi: 10.3389/fpsyg.2019.00687 (in English)

Zimbardo, P., & Boyd, J. (2008). *The time paradox: The new psychology of time that will change your life*. Free Press. (in English)

Духневич Віталій Миколайович

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник лабораторії психології політико-правових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0003-0115-5517
greyed76@gmail.com

**ГОТОВНІСТЬ ДО НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ:
ФОРМУЄМО БЕЗПЕЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ**

Актуальність публікації зумовлена недостатньою кількістю психологічних розробок щодо супроводу процесів формування і функціонування безпечного простору. Розкрито особливості психологічного забезпечення процесів формування готовності до надзвичайних ситуацій.

Мета статті полягає в презентації розробок лабораторії психології політико-правових відносин ІСПП НАПН України щодо створення безпечного середовища.

Результати. Обстоюється думка про необхідність розроблення та впровадження технологій і методик роботи з різними суб'єктами та залучення відповідних фахівців до формування безпечного простору життєдіяльності. Стверджується, що розроблення нормативних документів, як і відповідне психологічне забезпечення процесів формування готовності, має охоплювати чотири блоки питань: 1) мотивування; 2) добір та підготовка осіб, формування команд; 3) організація взаємодії та інформування про НС; 4) фіксація, зберігання та передавання інформації про постраждалих. Наведено рекомендації щодо розроблення мотиваційного меню для осіб, що можуть залучатися до подолання наслідків НС. Розглянуто приклад завдання для формування цільових команд на основі принципів першої психологічної допомоги. Обстоюється ідея, що авторські напрацювання лабораторії психології політико-правових відносин ІСПП (трирівнева система першої психологічної допомоги, технологія «Шість кроків до безпеки» і технологія розвитку готовності громадян до конструктивної поведінки в надзвичайній ситуації) можуть бути покладені в основу розроблення тренінгових програм для відповідної підготовки команд і фахівців. Сформульовано питання для оцінювання готовності до комунікації в надзвичайній ситуації. Наводиться перелік інструментів (протоколів, бланків, методик) для фіксації, зберігання та передавання інформації про постраждалих. Представлено модифікацію Методики шкалової самооцінки психофізіологічного стану (О. Кокун). Зроблено висновок про те, що робота з проектування і створення безпечного середовища не припиняється навіть після досягнення певного результату. Дотримання безпеки та постійне піклування про неї – це безперервний процес реагування на нові виклики життя, пошуку нових можливостей, ресурсів, генерування нових ідей і правил.

Ключові слова: безпечне середовище; мотиваційне меню; формування команд; надзвичайна ситуація; методики діагностики постраждалих.

Dukhnevych Vitalii M.

Ph. D. in Psychology, Senior Researcher,
Head of the Laboratory of Psychology of Politico-Legal Relationships,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0003-0115-5517
greyed76@gmail.com

**EMERGENCY PREPAREDNESS:
CREATING A SAFE ENVIRONMENT**

Urgency. The relevance of the study is determined by the lack of psychological works that relates to the support of formation and functioning of safe environment to live. The article describes the features of psychological assistance for processes of formation of people's readiness for emergency situations.

The **purpose** of the article is to present developments of the laboratory of psychology of political and legal relations that helps to create a safe environment.

Results. The main idea is to prove the need for development and implementation of technologies and methods of formation of safe environment to live. It also proves the importance to include different specialists in solving these problems. The formation of safe environment to live requires development of regulatory documents in order to provide permanent psychological assistance. This process consists of four components: 1) motivation, 2) people training and team formation, 3) organization of interaction among participants and organization of an emergency information system, 4) fixation, storage and transmission of information about affected people. The article gives recommendations on how to develop a motivational menu for people who can participate in the aftermath of an emergency.

The formation of target teams based on the principles of psychological first aid is described in detail. It is argued that the achievements of the laboratory of psychology of political and legal relations of the ISPP NAES can be used in order to form the system of training for professionals. The authors present a three-level system of psychological first aid, the "Six Steps to Safety" technology, and the technology for developing people's readiness for constructive behavior in an emergency. Pool of questions that can be used for assessing readiness for communication are proposed. A list of tools (protocols, forms, methods) for recording, storing and transmitting information about victims is also presented. Modification of Self-assessment Scale of Psychophysiological State (O. Kokun) is described. It is argued that the process of forming a safe environment to live is continued even after a certain result. It is concluded that ensuring security is continuous process of responding rapidly to new challenges, searching for new opportunities, resources, ideas and rules.

Key words: safe environment to live; motivational menu; team building; emergency situation; diagnostic tests and procedures for victims.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення РФ на територію нашої країни поставило чимало завдань перед психологами. Це і суто психологічна допомога військовим та особам, що постраждали внаслідок воєнних дій або які є комбатантами чи переселенцями; і психотерапевтична робота, зокрема і з тими, чия психіка є найбільш вразливою до дії різноманітних чинників та факторів, особливо травматичних; і робота з розроблення та реалізації різноманітних проєктів, що мають психологічний зміст, і т. ін.

Знеструмлення і блек-аути, руйнування будівель та споруд, вибухонебезпечні предмети, підтоплення, аварії на підприємствах (останнього року все більше внаслідок обстрілів), обіг та використання зброї в побутових конфліктах та багато іншого – усе це має свої прояви у психологічній площині людського буття. Неправильно було б сказати, що цих викликів не було раніше, але саме воєнні дії піднесли їх на новий рівень актуальності.

Саме тому затребуваними є наукові і прикладні розробки, що дають змогу громадянам в умовах війни відновлювати свій психічний стан і психологічний потенціал, створювати й підтримувати на належному рівні безпечний простір життєдіяльності, а щодо дітей – безпечне освітнє середовище. І має йтися не лише про фізичну, а й про психологічну безпеку як індивідуальних суб'єктів, так і групових.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Психологічна безпека є інтегративною категорією, оскільки її розглядають у декількох площинах: як процес, як стан, як характеристики особистості; а також на декількох рівнях: на рівні суспільства, на рівні локального середовища перебування людини, на рівні особистості. Питання психологічної безпеки у своїх роботах ґрунтовно висвітлюють І. Баєва, О. Бондарчук, О. Дроздов, А. Журавльов, Л. Карамушка, О. Ліщинська, А. Скок, М. Слюсаревський та ін.

Питання формування безпечного середовища завжди були у фокусі уваги фахівців. Дослідники визначають критерії та показники безпечності середовища (Мосійчук, & Крапива, 2018; Цюман, & Бойчук, 2018). У жовтні 2022 р. презентовано проєкт Національної концепції «Безпечна громада», хоча питання безпеки громади були предметом уваги і раніше (зокрема, такі розробки представлено на сайті «Безпека у громаді»). Методичні рекомендації щодо формування кодексу безпечного освітнього середовища підготували 2018 р. Т. Цюман і Н. Бойчук. З початком повномасштабного вторгнення професійна спільнота психологів запропонувала суспільству низку прикладних розробок. Зокрема, ідеться про матеріали, розміщені на сайті МОН і Державної служби якості освіти України (Безпечне освітнє середовище: нові..., 2022; Безпечне освітнє середовище: підготовка..., 2022).

Проте, незважаючи на появу значної кількості актуальних практичних матеріалів, усе ж психологічних розробок щодо супроводу процесів формування і функціонування безпечного простору наразі ще недостатньо. Очевидно, що засобів і способів його формування так само багато, як і галузей практики: безпеку простору можна розглядати, скажімо, у юридичній площині, або з погляду архітектури простору життєдіяльності, або ж з позиції фізичної чи психологічної безпеки, безпеки в освітньому, політичному чи іншому просторі і т. ін.

Нас цікавить формування безпечного простору у зв'язку з готовністю громади до реагування на виклики, пов'язані з надзвичайними (у широкому значенні) подіями та

ситуаціями. У попередніх наших роботах ми вже визначили зміст готовності до НС, розкрили організаційний і психологічний виміри готовності та означили пріоритетні завдання в контексті формування безпечного простору (Духневич, 2021). Тепер спробуємо окреслити проблематику, що стосується психологічного забезпечення процесів формування готовності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Створення і творення безпечного простору життєдіяльності, очевидно, не є простим процесом. Крім вирішення організаційних та нормативних завдань, що передбачає унормування процесів формування такого простору, є й інша група завдань. Ідеться про суто психологічний блок, пов'язаний з розробленням та упровадженням окремих технологій і методик роботи з різними суб'єктами та залученням відповідних фахівців до формування безпечного простору.

Науковці лабораторії психології політико-правових відносин ІСПП ці питання частково вже вивчали. Зокрема, Н. Довгань запропонувала трирівневу систему першої психологічної допомоги, яка передбачає: 1) проведення дебрифінгу (одно- чи багаторазової слабоструктурованої бесіди), 2) реалізацію практик психологічної допомоги, 3) диференціацію психологічних проблем і психічних розладів та організацію відповідної психологічної роботи (Довгань, & Поліщук, 2023). Серед іншого, створено низку психологічних методик і бланків для діагностування стану постраждалих у НС та описано модель кризового психологічного консультування постраждалих.

Співробітники лабораторії запропонували також дві технології. Перша – технологія зі створення безпечного освітнього середовища «Шість кроків до безпеки» (Духневич, 2022) – базується на ідеї про необхідність розроблення проєктів та програм безпечного освітнього середовища в трьох площинах: 1) профілактична (попереджувальна) робота, 2) дії (алгоритми дій) під час виникнення надзвичайної ситуації чи надзвичайної події, 3) робота з наслідками. Технологія містить відповідні етапи розроблення безпекових проєктів та програм, а також систему принципів, що дадуть змогу оптимізувати процес напрацювання відповідних креативних розробок.

Друга технологія – розвитку готовності громадян до конструктивної поведінки в НС – є теоретично і практично обґрунтованою системою дій, які забезпечують поетапну зміну способів реагування на стресори завдяки збагаченню знань та операціоналізації навичок подолання стресу. Технологію можна використовувати в індивідуальній і груповій роботі як у профілактичних цілях запобігання дистресу НС, так і в контексті надання психологічної допомоги особам у стресовому стані. Технологія охоплює три етапи. Як перший етап – етап превентивного впливу – запропоновано діагностичний комплекс вивчення психофізичних і поведінкових показників, тривожності й індивідуальної реактивності людини на стресори. Для другого етапу – інюкуляційного впливу – адаптовано форму психологічного втручання «Щеплення стресу» (автор – Д. Міхенбаум). На третьому етапі – постфактум-впливу – уточнюються психологічні корекційні процедури й психологічні засоби опанування життєвих ускладнень.

Згадані вище розробки вже готові до впровадження і не потребують спеціальних нормативних документів. Проте в деяких випадках формування безпечного середовища все ж вимагає певної регламентації. Якщо в умовах повномасштабних воєнних дій, що тривають нині в Україні, питання творення та забезпечення функціонування безпечного середовища можуть частково вирішуватися завдяки мобілізації (зокрема психологічній) та волонтерству, то очевидно, що в умовах мирного життя потрібно добирати та готувати фахівців, здатних швидко долучатися до виконання різного роду завдань. Саме тому ми говоримо про необхідність розпоряджень, указів, наказів, регламентів і т. ін., які, напевно, має бути ухвалено на рівні Кабінету Міністрів чи органів законодавчої чи виконавчої влади, а інколи і на місцевому рівні. Таке унормування, як і відповідне психологічне забезпечення процесів формування готовності, має охоплювати чотири блоки питань: 1) мотивування, 2) добір та підготовка осіб і формування команд, 3) організація взаємодії та інформування про НС, 4) фіксація, зберігання та передавання інформації про постраждалих.

Блок 1. Формування мотивації у суб'єктів, що можуть мобілізуватися на виконання окремих завдань чи дій. Почасти без відповідних управлінських рішень зрушити цей процес буде вкрай важко, адже ніхто не хоче виконувати більше за ту ж саму заробітну плату. В

ідеалі відповідні розробки нормативних документів мають передбачати і фінансування на їх реалізацію, яке може здійснюватися з державного або місцевого бюджету. Саме тому змістове наповнення таких документів може відбуватися і шляхом залучення експертних думок чи опитування відповідних фахівців. Одну з можливих схем таких розробок представлено нижче.

Очевидно, що залучення лише за рахунок якогось одного мотиватора – скажімо, «гривні» чи «почуття обов'язку» – не найкращий варіант. Тому мають бути «мотиваційні меню» для осіб, що можуть долучатися до профілактики та подолання наслідків НС. І особа, що долучається, зможе вибрати окремі пункти з цього меню, які для неї є найбільш прийнятними та цікавими.

Розроблення будь-якого мотиваційного меню слід починати з відповідей на цілу низку питань та їх аналізу: 1) Які завдання мають бути вирішені за допомогою цього «меню»? 2) Які є альтернативні варіанти досягнення цілей? 3) Хто цільова аудиторія мотиваційного меню? 4) Чому цій аудиторії буде цікаво взяти участь у програмах профілактики та подолання наслідків НС? 5) З якими проблемами можна зіткнутися під час запровадження такої системи залучення та мотивування (можливо, є попередній досвід)? 6) Яких показників буде досягнуто? Як їх виміряти?

Опрацювання цих питань дасть змогу посадовим особам, які ухвалюють рішення або які можуть вплинути на ухвалення рішення про розроблення та зміст безпекових проектів і програм, предметно оцінити та відрефлексувати необхідні ресурси щодо управління мотивацією залучених осіб. Відповіді сформулюють контур мотиваційної програми та допоможуть сформулювати дорожню карту. Спочатку відповідь на питання «навіщо?» і «чому?», а згодом – «що саме?». Отримавши відповіді на ці питання, можна запускати власне розроблення мотиваційного меню. Мотиваційне меню може наповнюватися та забезпечуватися фінансуванням з боку держави або з бюджету ОТГ. Обидва варіанти мають право на життя.

Формат роботи зі створення мотиваційного меню: групова дискусія. Учасники: і профільні спеціалісти, яких планують залучити (наприклад, психологи і соціальні працівники системи освіти окремої ОТГ (області), психологи громадських чи волонтерських організацій), посадові особи ОТГ. Кількість учасників: від 10 до 30 осіб. Оснащення: диктофон чи відеокамера, фліпчарт, маркери.

Загальні питання, які виносять на обговорення, можуть бути такі: 1) На яких умовах має відбуватися залучення спеціалістів (психологів) до подолання наслідків НС? 2) Що може спонукати цих фахівців (психологів) до участі в проектах чи програмах профілактики та подолання наслідків НС? 3) У разі залучення (мобілізації) фахівців (психологів), що мешкають на території громади, до профілактики та подолання наслідків НС, які форми заохочення мають бути запропоновані на рівні громади, а які – гарантовані державою?

Функції ведучого – модерація, забезпечення фіксації результатів обговорення, створення рівних можливостей для всіх учасників роботи, поділ на підгрупи в разі потреби та забезпечення цілісного результату роботи різних підгруп, інструментальна підтримка осіб, які цього потребують.

За результатами обговорення має з'явитися перелік мотиваційних стимулів, кожен з яких в ідеалі може отримати відповідні вагові коефіцієнти. Важливо пам'ятати, що для когось провідними будуть матеріальні стимули, а для когось – визнання чи можливість нарощування професійних компетентностей тощо. Адже участь у таких безпекових проектах та програмах передбачає серед іншого і необхідність навчання та відповідальне ставлення до своїх нових обов'язків. Адже громада чи держава, якщо вони вкладуть кошти і час у підготовку фахівців, мають право розраховувати на них. І йдеться не тільки про можливу матеріальну компенсацію за відмову від участі в безпековій програмі.

Ще одним результатом можуть стати пропозиції щодо інформування відповідних професійних груп (в нашому випадку психологів та соціальних працівників) про можливість участі в проектах, спрямованих на забезпечення безпеки громади та подолання наслідків можливих НС. Проте цей результат може бути предметом спеціального креативного опрацювання.

І ще одна ремарка щодо мотиваційного меню. Воно не може бути сталим, незмінним, а

його потрібно переглядати з певною періодичністю і відповідно до потреб тих, хто може ним скористатися, та можливостей державних (а за певних умов – і бізнесових) структур забезпечувати виконання цього меню. Мотивація престижу, додаткового доходу, кар'єрного зростання, інтерес до нового, умови діяльності, отримання додаткових можливостей і т. ін. – усе це слід брати до уваги, розробляючи відповідні мотиваційні програми та гнучко вбудовуватися у відповідні меню. Це дасть змогу, зокрема, уникнути і можливих помилок у процесі подальшого добору та підготовки: 1) вибір може бути несвоєчасним (потрібен час на осмислення можливості своєї участі); 2) особа, яку планують залучати, може не мати потреби в такій професійній активності та професійному зростанні; 3) особа може хотіти досягнення якихось парціальних особистих цілей і не бути вмотивованою на повноцінну участь; 4) переоцінка власних можливостей та ресурсів з боку потенційних учасників проекту; 5) прийняття рішення під тиском і т. ін.

Блок 2. Добір та підготовка осіб, що можуть долучатися до процесів ліквідації наслідків дії руйнівних факторів, а також підготовка відповідних фахівців та цільових команд. Про вимоги і добір фахівців для виконання тих чи інших завдань є безліч публікацій. Зокрема щодо необхідних якостей психолога. Тож ми не будемо спеціально приділяти цьому увагу. Звернемо увагу читача на питання підготовки осіб та цільових команд.

Очевидно, що найкращий варіант підготовки – це спеціальні тренінгові сесії чи моделювальні навчання, в ідеалі – із залученням фахівців психологічної служби ДСНС. Зміст та наповнення цих сесій мають стосуватися питань надання першої психологічної допомоги (ППД), а також взаємодії різних фахівців (зокрема психологів громади із психологами ДСНС) та інших форм підтримки осіб, що постраждали внаслідок дії тих чи інших руйнівних факторів та чинників. І про змістове наповнення таких тренінгових сесій. Вище я вже згадував про трирівневу систему першої психологічної допомоги і дві технології, запропоновані лабораторією психології політико-правових відносин. Фактично ці три розробки можуть бути покладені в основу відповідних тренінгових програм підготовки як окремих фахівців, так і команд.

Дві важливі ремарки. 1. Підготовка осіб має здійснюватися відповідно до потреб розвитку тих чи інших навичок надання допомоги чи управління власним психічним станом. Мікронавички, що потребують розвитку, мають об'єднуватися в більш складні системи навичок та формувати в осіб, що проходять навчання, цілісний образ можливих дій особи в умовах НС та управління власним психічним і психологічним станом та станом інших (постраждалих). 2. Команда – це не тільки спрацьованість у виконанні тих чи інших спільних завдань. Команда – це рефлексія власних сильних сторін, можливостей та ресурсів і рефлексія сильних сторін, можливостей та ресурсів партнерів. Адекватне уявлення про це дає змогу мінімізувати ризики невдач чи неефективних дій.

Що ж до підготовки команди, то для формування уявлення про власні можливості та обмеження в наданні першої психологічної допомоги (ППД) можна запропонувати учасникам тренінгової сесії обговорити принципи дії ППД: дивитися, слухати, спрямовувати. Проте тут варто дещо змістити акценти. Зокрема, доцільно поставити такі питання:

- *принцип «дивитися»:* 1) Як саме я буду аналізувати стан безпеки? На що буду звертати увагу в цій ситуації? Які індикатори того, що ситуація безпечна або небезпечна? 2) Якими будуть мої дії, щоб виявити осіб з очевидними нагальними базовими потребами? На що я буду звертати увагу?
- *принцип «слухати»:* 1) Що означає «слухати» людину, яка пережила надзвичайну подію? 2) Які обрати стратегії спілкування з особами, яким, можливо, потрібна підтримка?
- *принцип «спрямовувати»:* 1) Як я буду диференціювати людей за їхніми потребами? 2) Кому мені буде простіше допомогти і чому? Які мої сильні і слабкі сторони в наданні ППД? 3) На яких осіб я попрошу звернути увагу інших? Чому?

Узагальнення можна робити у форматі групової роботи, коли кожен учасник по колу відповідає на питання: «На що особисто мені слід звернути увагу під час надання ППД? Які мої сильні і слабкі сторони як особи, що надає ППД?»

Блок 3. Організація процесів взаємодії та інформування про НС. Організація взаємодії – складний процес, особливо в умовах НС, коли різні суб'єкти мають різні цілі. Когось цікавить інформація про постраждалих і розміри лиха, оскільки могли постраждати їхні рідні і близькі чи домівки. А хтось у погоні за сенсацією публікує матеріали, що можуть завдати шкоди. Саме тому йдеться про впровадження принципів та правил взаємодії осіб, що надають допомогу постраждалим, з різними суб'єктами (ЗМІ, населенням, що не постраждало, і т. ін.).

Щоб оцінити готовність до комунікації в НС, пропонуємо учасникам відповісти на такі запитання:

1. З якими найбільшими труднощами Ви стикаєтеся, коли до мешканців громади (населення області, регіону) потрібно донести інформацію про ризики, пов'язані з можливими НС?
2. Як планується та організовується комунікація на рівні громади (місцевості, області, регіону, держави) у разі НС? Можливо, такий досвід був у минулому? Який це досвід? Що потрібно врахувати і скоригувати?
3. Наскільки, на Вашу думку, мешканці довіряють місцевій владі (за шкалою від 1 до 10, де 1 – «повністю не довіряє», а 10 – «повністю довіряє»)? Чому?
4. Які джерела інформації викликають довіру в основних груп населення?
5. Які заходи Ви можете запропонувати для підвищення ефективності комунікації?
6. Які спільні дії і з ким саме в галузі комунікації потрібні в надзвичайній ситуації?
7. Яким чином Ви готуєте спікерів і переговорників для взаємодії зі ЗМІ та населенням?
8. Хто є лідерами неформального впливу в громаді? Які технічні комунікаційні засоби і платформи вони використовують? Чи створено з ними «партнерську мережу» для інформування населення в разі НС?
9. Наскільки актуальні списки контактних даних партнерів (інших установ, організацій, фахівців з комунікації, працівників психологічних і соціальних служб та організацій громади (області) тощо), до яких можна звернутися в разі НС?
10. Чи чітко визначені та розподілені обов'язки та функції щодо комунікації в разі НС?
11. З якою періодичністю оновлюються списки контактів партнерів та відповідальних осіб про інформування в разі НС?

Розробляючи стратегії комунікації про НС на рівні громади або вище (області, регіону), ці запитання можна взяти за основу

Блок 4. Фіксація, зберігання та передавання інформації про постраждалих.

Загальноприйнятою є умова, коли екстрена психологічна допомога надається тільки в тому разі, якщо реакції людини можна описати як «нормальні реакції на ненормальну ситуацію». Інакше кажучи, екстрена психологічна допомога не може надаватися тим людям, чий реакції виходять за межі психічної норми. У тому разі, коли реакції людини виходять за межі норми, потрібна допомога лікаря-психіатра. У низці випадків це передбачає застосування методів психологічної діагностики.

Очевидно, що в ситуації, коли ще продовжують діяти чинники, які провокують надзвичайні, екстремальні чи катастрофічні умови життєдіяльності, психологічні тести чи проєктивні методики не завжди можуть допомогти. Тут на перший план виходять «королівські» методи психології – спостереження, візуальна діагностика та бесіда. Природно, що через брак досвіду або під дією тих-таки чинників надзвичайності застосування цих методів може мати певні діагностичні похибки. Проте саме вони дають змогу зібрати потрібну інформацію і вчасно залучити на допомогу постраждалому фахівців суміжних професій.

Науковці лабораторії, детально розглянувши ці питання, запропонували блок інструментарію для протоколювання обстеження постраждалих від НС:

- Тематичні питання щодо першочергових потреб і проблем постраждалих;
- «Форма сортування: кризове втручання» (Rick Alan Myer, Nese Alkan);
- Шкали для оцінювання впливу подій на різні сфери особистості (емоційну, когнітивну, поведінкову);
- «Коротка шкала тривожності, депресії і ПТСР» (В. Hart);
- «Шкала самооцінки тривожності» (О. Чабан, О. Хаустова);

- Чотиривимірний опитувальник симптомів (4DSQ);
- Госпітальна шкала тривожності і депресії (Hospital Anxiety and Depression Scale – HADS);
- Шкала тривожності Гамільтона (HAM-A);
- Методика діагностики рівнів емоційної саморегуляції (С. Поліщук).

Зазначені методики дають змогу охопити значну частину інформації про постраждалих, виконуючи завдання фіксації та передавання інформації про них задля кваліфікованої психологічної допомоги в подальшому.

Для дослідження психофізіологічного стану осіб, залучених до подолання наслідків НС, ми пропонуємо використовувати модифікацію Методики шкалової самооцінки психофізіологічного стану (О. Кокун), наведену в додатку. Експрес-характер методики, її універсальність та інформативність дають змогу завдяки наочності швидко й досить точно оцінювати різні складники психофізіологічного стану. А зважаючи на те, що методика призначена насамперед для багаторазової фіксації та порівняння індивідуальних для кожного досліджуваного показників, а не для порівняння показників, отриманих різними особами, це дає змогу спостерігати динаміку психофізіологічного стану тих, хто надає допомогу.

Крім того, науковці лабораторії підготували матеріали, які можуть використовувати практичні психологи для роботи з постраждалими від НС: 1) психологічні поради для постраждалих щодо подолання негативних впливів надзвичайної ситуації; 2) психологічні уроки конструктивної поведінки в загрозових для життя і здоров'я людини ситуаціях; 3) схема структурованого інтерв'ю для психологічного обстеження стану постраждалого в НС з відповідними протоколами тощо. З цими та іншими нашими матеріалами щодо готовності до НС та формування безпечного середовища можна ознайомитися в публікаціях співробітників лабораторії на сайті <http://psy-lpr.at.ua/>.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Запропоновано загальні рамки творення безпечного середовища життєдіяльності і формування готовності колективних та індивідуальних суб'єктів до НС. У нашій роботі ми не торкнулися лише питання критеріїв та показників безпечності середовища, і зробили це свідомо. Безпека – складне явище, що є предметом дослідження багатьох дисциплін та сфер суспільної практики. Не применшуючи ролі цих розробок, зазначимо, що критерії та показники фізичної, психологічної, соціальної, інформаційної, правової та інших аспектів безпеки частково регламентуються у відповідних нормативних документах. І мають братися до уваги, коли йдеться про формування безпечного середовища. А те, що не регламентовано, має бути «допрацьовано» на рівні окремих громад чи закладів (насамперед освітніх) членами творчих груп відповідно до потреб та запитів їхніх членів. Очевидно, що робота з проектування і творення безпечного середовища не припиняється навіть після досягнення певного результату. Дотримання безпеки і постійне піклування про неї – це безперервний процес реагування на нові виклики життя, пошуку нових можливостей, ресурсів, генерування нових ідей і правил.

В умовах повномасштабного вторгнення та воєнних дій в Україні наші розробки можна застосовувати окремо і відповідно до конкретних запитів практики. І, в будь-якому разі, проект, програма чи система заходів, розроблені та впроваджені процедури, якщо це буде потрібно, можуть і повинні піддаватися коригуванню.

Список використаних джерел

- Безпека в громаді* (б. д.). Сайт. URL: <https://cop.org.ua/ua/>.
- Безпечне освітнє середовище: нові виміри безпеки* (2022). Державна служба якості освіти України. URL: <https://sqe.gov.ua/bezpechne-osvitnie-seredovishhe-novi-vim/>
- Безпечне освітнє середовище: підготовка закладів освіти до нового навчального року* (2022). Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/bezpechne-osvitnye-seredovishe-pidgotovka-zakladiv-osviti-do-novogo-navchalnogo-roku>
- Довгань, Н. О., & Поліщук, С. А. (2023). *Надання першої психологічної допомоги у надзвичайних ситуаціях*, Методичні рекомендації. Київ: ІСПІ НАПН України.
- Духневич, В. (2021). Готовність громади до викликів надзвичайної ситуації: психологічний ракурс. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 47(50), 151–

159. [https://doi.org/10.33120/ssj.vi47\(50\).219](https://doi.org/10.33120/ssj.vi47(50).219)

Духневич, В. (2022). Створення безпечного освітнього середовища: «Шість кроків до безпеки». *Проблеми політичної психології*, 26 (1). URL: <https://politpsy.org/index.php/popp/article/view/105>.

Духневич, В. М., & Сіверс, З. Ф. (2023). *Забезпечення психологічної безпеки учасників освітнього процесу*, Методичні рекомендації. Київ: ІСПП НАПН України.

Мосійчук, Т. Є., & Крапива, І. В. (2018). Особливості розробки системи емпіричних показників рівня соціальної безпеки освітнього середовища. *Габітус*, (6), 77–84. URL: <http://habitus.od.ua/journals/2018/6-2018/15.pdf>.

Національна концепція «Безпечна громада» (2022). Документ. URL: <https://cutt.ly/4BoI5dS>.

Цюман, Т. П., & Бойчук, Н. І. (2018). *Кодекс безпечного освітнього середовища*, Методичний посібник. Київ: Український фонд «Благополуччя дітей».

References

Bezpechne osvितnie seredovishche: novi vymiry bezpeky (2022). Derzhavna sluzhba yakosti osvity Ukrainy [State Education Quality Service of Ukraine]. URL: <https://sqe.gov.ua/bezpechne-osvितnie-seredovishhe-novi-vim/> (in Ukrainian)

Bezpechne osvितnie seredovishche: pidgotovka zakladiv osvity do novoho navchalnogo roku (2022). Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy [Ministry of Education and Science of Ukraine]. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/bezpechne-osvितnye-seredovishhe-pidgotovka-zakladiv-osviti-do-novogo-navchalnogo-roku> (in Ukrainian)

Bezpeka v hromadi [Safety in the community] (n. d.). Site. URL: <https://cop.org.ua/ua/>. (in Ukrainian)

Dovgan N. O., & Polishchuk, S. A. (2023). *Nadannia pershoi psykholohichnoi dopomohy u nadzvychainykh sytuatsiakh: metodychni rekomendatsii* [Provision of psychological first aid in emergency situations: methodical recommendations.]. Kyiv: ISPP NAPN Ukrainy. (in Ukrainian)

Dukhnevych, V. (2021). Hotovnist hromady do vyklykiv nadzvychainoi sytuatsii: psykholohichni rakurs [Community readiness for emergency challenges: psychological perspective]. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, 47(50), 151–159. URL: [https://doi.org/10.33120/ssj.vi47\(50\).219](https://doi.org/10.33120/ssj.vi47(50).219) (in Ukrainian)

Dukhnevych, V. (2022). Stvorennia bezpechnoho osvितnogo seredovishcha: «Shist krokiv do bezpeky» [Creating a safe educational environment: «six steps to safety»]. *Problems of Political Psychology*, 26 (1). URL: <https://politpsy.org/index.php/popp/article/view/105> (in Ukrainian)

Dukhnevych, V. M., & Sivers, Z. F. (2023). *Zabezpechennia psykholohichnoi bezpeky uchashnykh osvितnogo protsesu: metodychni rekomendatsii* [Ensuring the psychological safety of participants in the educational process: methodical recommendations]. Kyiv: ISPP NAPN Ukrainy. (in Ukrainian)

Mosiichuk, T. Ye., & Krapyva, I. V. (2018). Osoblyvosti rozrobky systemy empirychnykh pokaznykiv rivnia sotsialnoi bezpeky osvितnogo seredovishch [Peculiarities of developing a system of empirical indicators of the level of social security of the educational environment]. *Habitus*, 6, 77–84. URL: <http://habitus.od.ua/journals/2018/6-2018/15.pdf> (in Ukrainian)

Naцionalna kontseptsiiia «Bezpechna hromada» [National concept «Safe community»] (2022). Document. URL: <https://cutt.ly/4BoI5dS> (in Ukrainian)

Tsiuman, T. P., & Boichuk, N. I. (2018). *Kodeks bezpechnoho osvितnogo seredovishcha* [Code of Safe Educational Environment]. Kyiv: Ukrainyskyi fond «Blahopoluchchia ditei». (in Ukrainian)

Модифікація методики шкалової самооцінки психофізіологічного стану (О. Коун)

Інструкція: За допомогою наведених нижче шкал оцініть, будь ласка, різні показники свого стану на цей момент, поставивши вертикальну риску у відповідному місці, враховуючи те, що ліва сторона шкали означає найгірший можливий для Вас показник стану, а права – найкращий.

Реєстраційний бланк

П. І. Б. (повністю) _____

Дата обстеження _____ Вік _____ Стать _____

найгірше	_____	найкраще
	САМОПОЧУТТЯ	
найнижча	_____	найвища
	АКТИВНІСТЬ	
найгірший	_____	найкращий
	НАСТРІЙ	
найнижча	_____	найвища
	ПРАЦЕЗДАТНІСТЬ	
найнижча	_____	найвища
	ЗАЦІКАВЛЕНІСТЬ БРАТИ УЧАСТЬ У ПОДОЛАННІ НАСЛІДКІВ НС	
найнижче	_____	найвище
	БАЖАННЯ ВИКОНУВАТИ ЗАВДАННЯ З ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ НС	
найнижча	_____	найвища
	УПЕВНЕНІСТЬ У СВОЇХ СИЛАХ	

Обробка результатів. За допомогою лінійки виміряйте відстань від лівого краю шкали для кожного показника. Довжина кожної шкали – 100 міліметрів. Можливі показники – від 1 до 100. Запишіть отриманий результат на бланку відповідей навпроти кожної шкали.

Ключ: від 1 до 20 – низький показник; від 21 до 40 – нижчий за середній; від 41 до 60 – середній; від 61 до 80 – вищий за середній; від 81 до 100 – високий.

Коробка Лариса Миколаївна

кандидат психологічних наук,

головний науковий співробітник лабораторії психології мас та спільнот,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0001-9306-0624

larisakorobka@gmail.com

ВИДИ СПІЛЬНОТНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ: ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ВЗАЄМОДІЇ В УМОВАХ ВІЙНИ

Актуальність проблеми. Новітні виклики, які постали внаслідок повномасштабної агресії Росії проти України, зумовлюють необхідність дослідження проблеми ідентичності, здійснення соціально-психологічної рефлексії щодо трансформації спільнотних ідентичностей та їхньої взаємодії в цих умовах.

Мета статті. На основі аналізу сучасного вітчизняного і зарубіжного досвіду вивчення проблеми ідентичності та її видів обґрунтувати теоретичні засади дослідження трансформації та взаємодії різних видів спільнотних ідентичностей в умовах воєнних дій.

Методологія. На основі загальнотеоретичних методів аналізу, систематизації, узагальнення, інтерпретації різних наукових підходів та емпіричних результатів визначено теоретичні засади дослідження взаємодії спільнотних ідентичностей та їх трансформації в умовах міждержавного воєнно-політичного протистояння. Це положення про те, що: ідентичність є призмою, крізь яку розглядають, оцінюють і вивчають важливі риси сучасного життя; ідентичність, як процес, умова буття чи становлення, постійно оновлюється, утверджується або видозмінюється як на рівні індивіда, так і на колективному рівні; внутрішньою, основною характеристикою ідентичності є гетерогенність, «множинність» сучасних ідентичностей; різні ідентичності залежно від контексту можуть доповнювати одні інших або конфліктувати між собою.

Результати. Здійснений аналіз проблеми ідентичності, трансформації та взаємозв'язку різних видів ідентичностей в умовах війни дав підстави для виокремлення соціально-психологічних та політико-психологічних аспектів дослідження спільнотних ідентичностей населення України у воєнний період – це те, що вони пов'язані водночас і з травматизацією, і з переосмисленням, трансформацією ідентичностей унаслідок війни. Оскільки предметом нашого дослідження є взаємодія спільнотних ідентичностей в умовах війни, то до загального переліку ідентифікаційних координат вважаємо за доцільне включити ті різновиди спільнотних ідентичностей, які, як можна припустити, можуть або конкурувати, або гармонійно співіснувати між собою. Відповідно, фокус уваги спрямовано на вивчення європейської, етнічної, етномовної, громадянської, регіональної, територіальної, локальної тощо спільнотних ідентичностей, та виявлення соціально-психологічних ефектів взаємодії між ними, що є **перспективою подальших досліджень**.

Ключові слова: спільнотна ідентичність; вплив війни на ідентичність; множинність ідентичностей; види ідентичностей; суперечливо-конфліктна та гармонійно-цілісна взаємодія.

Korobka Larisa M.

PhD in Psychology, Associate Professor, senior research associate,

Chief Researcher of the Laboratory of Masses and Communities Psychology

Institute for Social and Political Psychology

the National Academy of Educational Sciences of Ukraine

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0001-9306-0624

larisakorobka@gmail.com

TYPES OF COMMUNITY IDENTITIES: PROBLEMS OF TRANSFORMATION AND INTERACTION IN THE CONDITIONS OF WAR

The urgency of the problem. The recent challenges arising from Russia's large-scale aggression against Ukraine necessitate the research on the issue of identity and the social-psychological reflection on the transformation of collective identities and their interaction in these conditions.

The purpose of the paper. Based on the analysis of domestic and international research on the issue of identity and its types, this article aims to substantiate the theoretical foundations for studying the transformation and interaction of different types of collective identities in time of war.

Methodology: The theoretical foundations for studying the interaction of collective identities and their

transformation in the context of interstate military-political confrontation are determined through the general theoretical methods of analysis, systematization, generalization, and interpretation of various scientific approaches and empirical results. These include the understanding that identity is a prism through which important features of contemporary life are examined, evaluated, and studied; identity is a process, a condition of being or becoming that is constantly updated, affirmed, or modified at both individual and collective levels; the heterogeneity or "multiplicity" of contemporary identities is an intrinsic and fundamental characteristic of identity; and different identities can complement or conflict with each other depending on the context.

Research results. The carried-out analysis of the problem of identity, transformation, and interrelation of different types of identities in the conditions of war, there have been grounds for identifying social-psychological and political-psychological aspects of studying community identities of Ukrainian population in the conditions of war. This is because they are simultaneously associated with trauma and reevaluation, transformation of identities as a result of war. Since the subject of our research is the interaction of community identities in the conditions of war, we consider it appropriate to include in the general list of identification coordinates those types of community identities that may compete or coexist harmoniously with each other.

Prospects for the practical application of research results. The focus of attention will be directed to the study of European, ethnic, ethno-linguistic, civic, regional, territorial, local etc. identities and the identification of social-psychological effects of the interaction of community identities

Key words: community identity; war impact on identity; multiplicity of identities; types of identities; conflicting and harmonious interaction.

Постановка проблеми. Ідентичність та різноманітні кризи ідентичності відіграють ключову роль у сучасному суспільстві. Особливого значення проблема ідентичності набуває тоді, коли виникають граничні загрози самій ідентичності. Такою загрозою, найпотужнішою за травматичним впливом і наслідками для людей, є війна. Вплив війни, розв'язаної Росією проти України, та її наслідків на життєдіяльність людей ми розглядаємо як соціально травматичний, адже порушується нормальне, прогнозоване життя, виникає відчуття безпорадності, залежності, жаху, втрати суб'єктності. Війна ставить перед українцями нові виклики, що впливають на процеси трансформації як індивідуальної, так і колективної ідентичностей.

Новітні виклики, які постали внаслідок повномасштабної агресії Росії проти України, зумовлюють необхідність дослідження проблеми ідентичності, здійснення соціально-психологічної рефлексії щодо трансформації спільнотних ідентичностей та їх взаємодії в цих умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні проблему ідентичності різнобічно обговорюють у численних дослідженнях: *філософських*, у яких ідеться про можливі межі зміни ідентичностей особи, про можливість довільного обрання людиною власної ідентифікаційної належності, про засади колективної єдності в контексті соціально-культурних вимірів ідентичності тощо (Бистрицький, 2020; Рафальський, 2022; Вауман, 2011); *соціологічних*, які розглядають ідентичність як продукт складної взаємодії об'єктивного і суб'єктивного, зовнішнього і внутрішнього; підтверджують, що, формуючись у певному соціокультурному середовищі, ідентичність є як наслідком, так і елементом соціальної взаємодії (Кривицька, 2018; Пасісниченко, 2016; Арбеніна, & Сокурянська, 2012; Рябчук, 2018; Sterbling, 2019); *соціально-психологічних*, спрямованих на виявлення соціально-психологічних чинників і механізмів становлення, трансформації та конструювання ідентичності, зокрема в контексті закономірностей її впливу на політичну свідомість і поведінку мас та різних спільнот (Васютинський, 2018; Кухарук, 2020; Петровська, 2020) тощо.

Аналіз цих досліджень засвідчив, що ідентичність – це призма, крізь яку розглядають, оцінюють і вивчають важливі риси сучасного життя; складний соціокультурний феномен, який поєднує особистісні, соціальні та культурні аспекти. Ідентичність, як процес, умова буття чи становлення, постійно оновлюється, утверджується або видозмінюється як на рівні індивіда, так і на колективному рівні. Визначення ідентичності в соціально-психологічному контексті – це питання історичності буття спільноти, результатом якого є напрацювання цілого переліку алгоритмів як у сфері соціальної взаємодії всередині спільноти, так і у відносинах з навколишнім світом. З'ясовано також, що ідентичність слід розглядати не як монолітну цілісність, а як

гетерогенності, «множинності» сучасних ідентичностей, що є внутрішньою, основною характеристикою ідентичності.

У сучасних дослідженнях зарубіжних та українських науковців представлено також аналіз різних видів ідентичностей – *цивілізаційної* (Рафальський, & Калакура, 2022; McLaren, 2006), *європейської* (Пасісниченко, 2016; Рябчук, 2018; Citrin, & Sides, 2004), *національної* (Козловець, 2010; Рябчук, 2018; Співак, & Піонтковська, 2012; Kulyk, 2016; Wodak, 2009), *громадянської* (Петровська, 2020; Синельников, 2018), *етнічної* (Данилюк, 2010; Кухарук, 2020; Рафальський, & Самчук, 2018), *етномовної* (Кухарук, 2020), *регіональної, територіальної* (Андрущенко, 2019; Коржов, 2010; Ляшенко, 2016; [Brigevich, 2016](#)) *локальної (місцевої)* (Арбеніна, & Сокурянська, 2012; Ткачук, & Наталенко, 2020; Lewicka, 2018), їхньої сутності та особливостей.

Однією з проблем під час дослідження ідентичності є проблема взаємодії різних її видів, їхнього, як зазначають дослідники, «зіткнення, яке може проявлятися на різних рівнях, наприклад, як протистояння локального і глобального, самоідентифікації та глобалізації» (Ляшенко, 2016); «конфлікту ідентичностей», який стає основним видом сучасного конфлікту, у рамках якого різні групи реалізують свої соціокультурні цінності, ідентифікують себе і своє бачення світу в період утвердження «постмодерної» цивілізації (Ростецька, 2018). Слід зважати і на те, що протягом років незалежності разом із застарілими формами ідентичностей зберігалася множинність ідентифікацій та їх потенційна конфліктність, а під загрозою зовнішньої агресії з 2014 року і під натиском інформаційної війни відбувається інтеграція окремих сегментів на антиукраїнських чи проукраїнських засадах (Кривицька, 2018). Водночас незаперечним фактом є і те, що повномасштабна агресія Росії проти України стала відправною точкою мобілізації української ідентичності (Кривда, 2022).

В умовах війни, коли виникають граничні загрози самій ідентичності, увиразнюється екзистенційний сенс поняття ідентичності, про що свідчить рішучість відстоювання українцями власного культурного світу, або життєвого світу, навіть ціною власного життя, як зазначає Є. Бистрицький (2020); і самопожертва для захисту та збереження колективної ідентичності, «нашого» життєвого світу в критичних ситуаціях зіткнення світів вочевидь доводить її зобов'язувальну реальність, яка долає страх персонального небуття... І це одна з таких найбільших українських цінностей, яка яскраво проявляється останнім часом.

Вплив війни та її наслідків на життєдіяльність людей ми розглядаємо як соціально травматичний, адже порушується нормальне, прогнозоване життя, виникає відчуття безпорадності тощо. Метою війни, розв'язаної Росією проти України, є руйнування української ідентичності; вона поставила перед нами нові виклики, що впливають на процеси трансформації і становлення як індивідуальної, так і колективної ідентичностей.

Отже, аналізуючи проблеми спільнотних ідентичностей населення України, їхньої трансформації і взаємодії в умовах війни, слід зважати на соціально-психологічні та політико-психологічні аспекти, тобто на те, що вони пов'язані водночас і з травматизацією, і з переосмисленням, трансформацією різних ідентичностей унаслідок цих подій. Адже, як свідчать наші дослідження, травматичний досвід спричиняє не лише негативні наслідки, а й сприяє активізації відновлювальних зусиль, знаходженню нових цілей, приводить до позитивних зміни на рівні особистості, спільноти, соціуму (Коробка, 2019).

Попри травматичний вплив війна перетворилася на запоруку збереження державного суверенітету і майбутнього українців як нації та виступила в ролі найбільш виразного і дієвого подразника кристалізації національної свідомості та ідентичності, якого бракувало впродовж років незалежності.

Мета дослідження. На основі аналізу сучасного вітчизняного і зарубіжного досвіду вивчення проблеми ідентичності та її видів обґрунтувати теоретичні засади дослідження трансформації та взаємодії різних видів спільнотних ідентичностей в умовах воєнних дій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ідентичність та різноманітні кризи ідентичності відіграють ключову роль у сучасному суспільстві. Ідентичність, як процес, умова буття чи становлення, постійно оновлюється, утверджується або видозмінюється як

на рівні індивіда, так і на колективному рівні. Колективні ідентичності не можуть існувати поза чи окремо від індивідів. Водночас колективні ідентичності перебувають у процесі узгодження, утвердження або зміни завдяки індивідам, які ідентифікують себе з означеною групою, спільнотою і діють від її імені.

Поняття колективної ідентичності використовують для позначення ідентичності спільноти загалом. Згідно із психологічною теорією спільноти В. Васютинського (2010), ми розглядаємо *спільноту* «як відносно велику (численну) номінально-реальну соціальну групу, що виділяється за наявністю спільної ознаки, яка є для багатьох або більшості її носіїв суб'єктивно значущою, а кількість таких носіїв досягає достатнього критичного рівня» (с. 18).

Спільнотну ідентичність ми визначаємо як багаторівневий системний конструкт, що формується внаслідок осмислення особою своєї належності до певної спільноти та суб'єктивного ставлення до цієї належності на основі стійкого емоційного зв'язку, а також включення у свій внутрішній світ і сприйняття як власних, спільних норм і цінностей. Особа має стільки ідентичностей, скільки спільнот, до яких вона реально або номінально належить і які різняться за суб'єктивною важливістю. Різні ідентичності можуть змінюватися з часом, від ситуації до ситуації, вони можуть доповнювати одні інших або конфліктувати між собою.

Оскільки предметом нашого дослідження є взаємодія спільнотних ідентичностей в умовах війни, то до загального переліку ідентифікаційних координат можна додати ті різновиди спільнотних ідентичностей, які, як можна припустити, можуть *або конкурувати, або гармонійно співіснувати* між собою. До таких ідентичностей можна віднести цивілізаційну, європейську, етнічну, етномовну, національну, громадянську, регіональну, територіальну, локальну (місцеву) та ін.

Одним із найбільш усталених історичних видів соціальної ідентичності є *етнічна ідентичність*, яка, як наголошують дослідники, формується як результат пізнавально-емоційного процесу самовизначення індивіда (соціуму) в соціокультурному просторі і характеризується усвідомленням своєї належності до певної етнічної спільноти, а також розумінням, оцінюванням і переживанням свого членства в ній (Рафальський, 2018, с. 461).

У психологічних дослідженнях *етнічну ідентичність* розглядають як складник соціальної ідентичності особистості, що виявляється в усвідомленні та переживанні своєї належності до певної етнічної спільноти. Останню визначають як реальну, стійку у своєму існуванні групу людей, які усвідомлюють себе її членами на основі будь-яких ознак, що сприймаються як етнодиференціальні (Кухарук, 2020). Ця ідентичність відображає когнітивно-емоційне усвідомлення особистістю своєї належності до певної етнічної спільноти, що вирізняється такими ознаками, як-от: мова, цінності, норми, історична пам'ять, релігія, уявлення про рідну землю, міф про спільних предків, національний характер, народне і професійне мистецтво тощо – та розглядається як та частина Я-концепції індивіда, яка виникає внаслідок усвідомлення свого членства в етнічній групі (групах) разом із ціннісним та емоційним значенням, що надається цьому членству» (Данилюк, 2010, с. 292). Частиною етнічної ідентичності особистості є етномовна ідентичність, яка визначається як знання і переживання власної належності до етномовної групи (груп) (Кухарук, 2020).

Аналізуючи проблему ідентичності в умовах суспільних трансформацій унаслідок війни, розв'язаної Росією проти України, слід акцентувати на тому, що в її основі лежить цивілізаційний конфлікт – «конфлікт двох протилежних ідентичностей – «совкової» азійсько-російської і проєвропейської української ідентичностей та цивілізацій» (Рафальський, 2022, с. 361).

Цивілізаційна ідентичність українського народу, як свідчать дослідження, постає як історично сформована й усталена цілісність, вища форма етнічної, соціальної, культурної, громадянської, національної ідентичностей, що ґрунтується на усвідомленні цивілізаційності своїх національних цінностей, культурно-історичних, релігійних та ментальних рис, які характеризують Україну як регіональну цивілізацію, уподібнюють українців до народів європейської цивілізації. Вона базується на загальнолюдських

цінностях, які є підґрунтям пріоритетних складників української регіональної цивілізації. Її фундамент становлять загальнолюдські цінності і насамперед – цінність людини і необхідність створення для неї комфортного середовища життя. Цивілізаційна ідентичність українського народу тісно переплітається з європейською ідентичністю, підводячи кожную людину, кожную суспільну групу, націю загалом до глибшого усвідомлення значення європейського вибору України, загальнолюдських цінностей, свого історичного покликання і місії в сучасному світі (Рафальський, 2022, с. 23).

Концепт *європейської ідентичності* постає як «множинна, інклюзивна, наднаціональна соціальна ідентичність, яка є насамперед продуктом розвитку інституцій ЄС як нової Європи (EUrope), що перебуває в діалектичних, а не дихотомічних стосунках з образом старої Європи (Europе), який фокусується на європейській культурній спадщині» (Пасісниченко, 2016, с. 7). Слід зазначити, що наявність європейської ідентичності не послаблює національну чи локальну ідентичність, оскільки за сучасних умов конструювання європейської ідентичності відбувається паралельно з реконструюванням національних ідентичностей; це актуалізує розрізнення не між національною і європейською, а між ексклюзивною (єдиною, фіксованою) та інклюзивною (множинною, гнучкою) ідентичностями (Пасісниченко, 2016, с. 8). Відповідно, ідеться про те, що сильний смисл європейської ідентичності розкривається в аналізі дискурсивного поля, на якому відбувається обговорення реальних проблем європейської спільноти.

Дослідження *ідентичностей у контексті ставлення до європейської інтеграції* показують, що інклюзивні ідентичності (особи, які поєднують національну та європейську ідентичність у змінних пропорціях) менш ксенофобні і менш расистські. Так само вони більше підтримують інтеграцію і менше відчують, що імміграція, пов'язана з ЄС, загрожує їхній національній культурі. (Citrin, & Sides, 2004; McLaren, 2006). Люди, які успішно поєднують свою регіональну і національну ідентичність, як свідчать дослідження взаємозв'язку національної і регіональної ідентичностей, більш відкриті для сторонніх, а отже, з більшою ймовірністю підтримують інтеграцію (Brigevich, 2016).

Аналізуючи проблему *національної ідентичності*, дослідники висловлюють твердження, що «нації слід розуміти як ментальні конструкти, як уявні політичні спільноти», а «національні ідентичності – як специфічні форми соціальних ідентичностей, які «дискурсивно продукуються, репродукуються, трансформуються та руйнуються» (Wodak et al., 2009, p. 153). У психологічних дослідженнях національну ідентичність трактують як когнітивне й емоційне усвідомлення особистістю власної належності до певної нації, що має свою назву, спільну мову, територію, спільні міфи, історичну пам'ять, культуру, економіку, однакові для всіх її представників юридичні права та обов'язки. Національна ідентичність охоплює лише усвідомлені складники, етнічна – як усвідомлені, так і неусвідомлені (Співак, & Піонтковська, 2012).

Національну ідентичність розглядають як більш-менш стале сприйняття себе тотожним самому собі і тому набору цінностей, які людина вважає для себе важливими, ототожнення себе з певною нацією і – що важливо – уміння переробляти, «перепридумувати» себе відповідно до певних цінностей. Значна кількість людей в Україні «перепридумала», «переуявила» себе. І почала перетворювати своє життя, свою активність, свою діяльність відповідно до певного канону, принципів і цінностей, які ми вважаємо українськими (Кривда, 2022).

Отже, національна ідентичність, як і інші, перебуває в розвитку, а її формування зумовлюється дією історичних, ментальних, соціально-економічних, етнодемографічних і навіть регіональних чинників. Національна ідентичність, як наголошують дослідники, зазнає змін і є неперервним процесом формулювання компонентів національного буття, «перевизначення» національних засад, образу «ми». На її творення впливають і зовнішні, геополітичні, чинники, зокрема й наявність зовнішньої небезпеки (Козловець, 2010).

Російсько-українська війна, як зовнішня загроза суверенітету України, спрямована на руйнування нашої ідентичності; попри це, як бачимо, вона стала найбільш виразним і дієвим подразником кристалізації національної свідомості, творення та зміцнення національної ідентичності.

Аналіз проблеми ідентичності та її видів спонукає дослідників спрямувати свою

увагу на виявлення відмінностей між ними. Так, І. Петровська зазначає, що, *на відміну від національної, громадянська ідентичність* передбачає самовизначення як громадянина незалежно від етнічного коріння та національного походження. Громадян як членів організації (держави) об'єднують спільні організаційні цінності, а також спільність проблем, обмежень і можливостей конкретного організаційного середовища держави. Тому громадянська ідентичність є абстрагованою від етнічного походження і етнонаціональної культури (Петровська, 2020).

Громадянська ідентичність передбачає самовизначення як громадянина незалежно від етнічного коріння і національного походження (Петровська, 2020). Ідеться про індивідуальне переживання належності до конкретної держави як її громадянина і до спільноти громадян певної держави, що дає їй змогу бути колективним суб'єктом (Синельников, 2018). Отже, громадянська ідентичність виявляється в ототожненні не лише із спільнотою співгромадян, а і з державою як організацією, яка створює певні правила гри у вигляді правового, морального та економіко-фінансового поля, що може сприяти комфортному проживанню та реалізації громадянина, а може, навпаки, створювати перешкоди на шляху до такої реалізації.

Коли йдеться про *регіональну ідентичність*, то науковці визначають її як форму колективної ідентичності, за якої її носій виявляється здатним до просторово-часової ідентифікації, ціннісного, емоційного, регулятивного самовіднесення із зовнішнім світом (Андрущенко, 2019). Вважають, що це поняття поєднує в собі відчуття спільності території, усвідомлення загальних регіональних інтересів, а також є маркером самоідентифікації (зокрема групової) (Ляшенко, 2016).

Аналізуючи проблему регіональних ідентичностей, дослідники зазначають, що на порядку денному у світовому вимірі питання конструювання регіональних ідентичностей є актуальним, адже так чи інакше, але регіональні зв'язки спонукають людей конфліктувати зі своєю державою, належність до регіону може викликати почуття ідентичності, яке кидає виклик наративам про гегемонічну ідентичність (Ростецька, 2021).

Регіональна ідентичність, на думку дослідників, це також важливий складник конституювання регіонів, структуротвірний чинник регіоналізації. У сучасних українських реаліях також слід надавати особливої ваги тій обставині, що регіональна ідентичність може бути інструментом політичного процесу, а також ставати інтеграційним або дезінтеграційним чинником. Регіональна ідентичність здатна підживлювати зіткнення ідентичностей, яке може проявлятися на різних рівнях, – як протистояння локального і глобального, самоідентифікації і глобалізації (Ляшенко, 2016).

Дослідники висловлюють думку, що регіональна ідентичність може актуалізуватися і ставати фактором суспільного життя, як тільки відповідний їй ареал піддається тиску, а його цілісність – загрози. Тоді, цілком очевидно, латентне існування регіональної ідентичності може швидко змінитися активною фазою під дією історичних або глобалізаційних обставин, які можуть застати зненацька не тільки наших політиків, а й учених (Андрущенко, 2019).

Якщо говорити про *локальну/місцеву ідентичність*, то це відчуття зв'язку з певним «місцем» фізичного простору й ідентифікація з ним, що формується під впливом колективного й індивідуального досвіду, уявлень щодо місця та місцевої (локальної) спільноти. Локальна ідентичність пов'язана з тим, що є близьким людині. Якщо взяти систему координат із віссю «Близьке – Далеке», то, як вважають науковці, на першій будуть розташовані такі поняття, як сім'я, дім, сусіди, рідне місто/село, тоді як на другій – уявні спільноти (регіональні, національні тощо). Тобто локальність завжди відображає реальні, матеріальні або виражені фізично в просторі речі (близькі, сусіди, вулиці, будівлі, увічнені в архітектурі локусу міфологічні або історичні персоналії, що перетворюються у своєрідні бренди цього локусу) (Арбеніна, & Сокур'янська, 2012, с. 136).

Локальна ідентичність є однією з тих ідентичностей, яка за період глобальних трансформацій і світових зрушень *залишається однією з найважливіших*, оскільки надає індивідуові відчуття безпеки і є центром стабільних цінностей (Ткачук, 2020). Водночас, слід зазначити, що, з одного боку, вона є досить стійкою, але з другого – перебуває наразі на

етапі значних трансформацій. Значущість цієї ідентичності зумовлена її безпосереднім зв'язком з іншими різновидами соціальних ідентичностей.

Під час аналізу різних ідентичностей важливими для нас є ідеї множинності, гібридності і змінюваності ідентичності, представлені, зокрема, у дослідженнях глобалізації/індивідуалізації З. Баумана (Bauman, 2011). Участь у різних дискурсах і засвоєння різних рольових моделей поведінки зумовлюють формування множинних уявлень про себе. Ці уявлення взаємодіють між собою, утворюючи сукупність різних ідентифікацій, які актуалізуються залежно від контексту і потреби.

Так, індивід в умовах різних соціальних контекстів має змогу водночас відчувати себе громадянином, вірянином, представником тієї чи іншої професійної спільноти тощо. Можливість множинної ідентифікації дає змогу поєднувати на рівні особистості різні ідентичності. Поєднання багатьох ідентичностей свідчить про рівень соціальної залученості індивіда та його спроможність уявляти себе членом різних спільнот, сприймати їх на символічному рівні та поділяти їхні цінності.

Аналізуючи колективні ідентичності українців, науковці зазначають, що не кожна форма колективної ідентичності може стати спільною для більшості членів українського суспільства. Так, Т. Воропаєва (2016) зауважує, що етнічна, регіональна та релігійна ідентичності є колективними, але вони не будуть спільними для більшості громадян, тоді як такі форми колективної ідентичності, як громадянсько-політична ідентичність, європейська континентальна і європейська цивілізаційна ідентичності, можуть стати спільними для переважної більшості громадян України,

У фокусі уваги сучасних дослідників наразі також *проблема зв'язку і взаємодії різних ідентичностей*. Так, аналіз взаємодії різних видів ідентичностей дає дослідникам підстави говорити про такі типи їх співвідношення, як *інтерсекційна* ідентичність (коли різні види соціальних ідентичностей взаємодіють між собою на багатьох рівнях, формуючи певний, особливий, тип ідентичності, а ідентичність особистості складається із сукупності рольових ідентичностей); *домінантна* ідентичність (тип ідентичності, коли тільки один із видів ідентичності домінує над іншими і відповідно стає основою для оцінювання й формування всіх інших видів ідентичності); коли ж значущість ідентичностей змінюється залежно від контексту та об'єднаної ідентичності, коли особистість поєднує дві ідентичності, усвідомлюючи їхню структуру і важливість, тоді йдеться про варіанти *порівняльної* ідентичності. Дослідники вважають, що розуміння особистістю складної структури власної соціальної ідентичності впливає на те, як вона оцінює представників інших груп (Roccas, 2002).

Про взаємозв'язки між різними типами ідентичностей: локальною, національною, транснаціональною і непросторовою – ідеться в опитуванні, проведеному в Україні з 2013 по 2017 роки польською дослідницею María Lewicka. Щоб пояснити спостережувані відмінності в силі національних ідентифікацій в Україні, вона використала теорію незавершеної національної ідентичності в Східній Україні порівняно із Західною. Опитування показало, що слабша національна ідентичність на сході країни компенсується сильнішою місцевою, транснаціональною або непросторовою ідентичністю (гіпотеза компенсації), і підтвердило прогнозовану позитивну кореляцію між різними ідентичностями. Тобто загальну слабку ідентичність на сході і загальну сильну ідентичність на заході країни (гіпотеза синергії) (Lewicka, 2018).

Дослідники також звертають увагу на те, що протягом 30 років незалежності в Україні разом із застарілими формами ідентичностей зберігалися множинність ідентифікацій та їх потенційна конфліктність, які, власне, стали однією з причин бурхливого перебігу подій 2013–2014 років. Під загрозою зовнішньої агресії і під натиском інформаційної війни окремі сегменти інтегрувалися на проукраїнських або антиукраїнських засадах (Кривицька, 2018).

Результати дослідження, проведеного ще до повномасштабного вторгнення, показали, що, з одного боку, національна ідентичність стала більш помітною, ніж інші територіальні або нетериторіальні ідентичності, ніж це було до війни; а з другого боку, змінилося саме значення належності до української нації, і ця зміна найяскравіше

проявилася в посиленні відчуженості від Росії та більшому сприйнятті українського націоналізму як світогляду і, відповідно, як історичного нарративу (Kulyk, 2016). Повномасштабна війна, розв'язана Росією, показує, що ці тенденції набувають усе більшої сили, бо це війна, в основі якої лежить цивілізаційний конфлікт, війна за збереження українців як нації.

Коли йдеться про взаємодію спільнотних ідентичностей, можемо припустити, що вона може бути як *суперечливо-конфліктною*, так і *гармонійно-цілісною*. Основою гармонійно-цілісного співіснування різних ідентичностей та порозуміння в межах спільноти, як зазначають дослідники, є «спільність або подібність ціннісних орієнтацій більшості її членів» (Васютинський, 2018). А проблему конфліктів ідентичностей дослідники пов'язують з рефлексією ціннісно-світоглядних суперечностей, викликаних глибинними змінами сучасного глобалізованого суспільства, та зауважують, що концепція конфліктів ідентичностей ні в політичній науці, ні в конфліктології досі належним чином не розроблена, тоді як сам термін активно використовують у різних науках (Ростецька, 2018).

Отже, зіткнення ідентичностей може відбуватися на різних рівнях і проявлятися, зокрема, як протистояння локального і глобального. Вузькі ідентичності можуть конфліктувати із широкою, у яку вони включені. Між різними видами ідентичності спостерігаються складні і багатозначні зв'язки. Ці зв'язки, як зауважує О. Кухарук, формують кожен із видів ідентичності, а в сумі – соціальну ідентичність. Зміна в кожному з видів тягне за собою тією чи іншою мірою зміну всієї системи ідентичностей (Кухарук, 2020, с. 45). Тому, аналізуючи взаємозв'язок різних видів спільнотних ідентичностей, важливо брати до уваги складність, динамічність і мінливість цих зв'язків, а також ризики та загрози ідентичностям у сучасному трансформаційному світі через військово-політичне міждержавне протистояння.

Висновки та перспектива подальших досліджень. Ідентичність є призмою, крізь яку розглядають, оцінюють і вивчають важливі риси сучасного життя. Здійснений аналіз проблеми ідентичності в умовах війни дає підстави для виокремлення соціально-психологічних і політико-психологічних аспектів дослідження ідентичностей населення України у воєнний період. Ці аспекти пов'язані водночас і з травматизацією, і з переосмисленням, трансформацією ідентичностей унаслідок війни.

Ідентичності, як процес, умова буття чи становлення, постійно оновлюються, утверджуються або видозмінюються як на рівні індивіда, так і на колективному рівні. Ідентичність слід розглядати не як монолітну цілісність, а як гетерогенності, «множинності» сучасних ідентичностей, і така можливість множинної ідентифікації дає змогу поєднувати як на індивідуальному, так і на колективному, спільнотному, рівні різні ідентичності.

Аналіз проблеми зв'язку та взаємодії різних спільнотних ідентичностей дає підстави говорити про складність, динамічність і мінливість зв'язків (взаємозв'язків) різних видів як індивідуальних, так і колективних (спільнотних) ідентичностей та припустити, що їхня взаємодія може бути як *суперечливо-конфліктною*, так і *гармонійно-цілісною*. Оскільки предметом нашого дослідження є взаємодія спільнотних ідентичностей в умовах війни, то до загального переліку ідентифікаційних координат вважаємо за доцільне додати ті різновиди спільнотних ідентичностей, які, як можна припустити, можуть *або конкурувати, або гармонійно співіснувати* між собою. Відповідно, фокус уваги буде спрямовано на вивчення європейської, етнічної, етномовної, громадянської, регіональної, територіальної, локальної (місцевої) тощо спільнотних ідентичностей і виявлення соціально-психологічних ефектів їхньої взаємодії, що й має стати **перспективою наших подальших досліджень**.

Список використаних джерел

Андрущенко, Т. В. (2019). Регіональна ідентичність: зміст, типи та особливості формування. *Політикус*, 4, 93–97.

Арбеніна, В. Л., & Сокурянська Л. Г. (Ред.) (2012). *Українське студентство у пошуках ідентичності*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна.

Бистрицький, Є. (2020). Народження чужого з ідентичності спільноти. *Ideology and politics journal*, 2 (16), 42–61.

Васютинський, В. (2010). *Психологічні виміри спільноти*. Київ: Золоті ворота.

Васютинський, В. О. (2018). Зміст тренінгу вчителів як виразників ціннісного порозуміння в спільноті. *Психолого-педагогічні засади формування особистості в умовах глобальних освітніх трансформацій*. URL: https://www.academia.edu/38180279/%D0%97%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%82_%D1%82%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%96%D0%BD%D0%B3%D1%83_

Воропаєва, Т. (2016). Спільна ідентичність в контексті консолідації українства. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство*, 1(18), 11–14.

Данилюк, І. (2010). *Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір*. Київ: Самміткнига.

Козловець, М. (2010). Національна ідентичність у контексті глобалізації: соціально-філософський аналіз. (Автореферат дисертації д-ра філос. наук). Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ.

Коржов, Г. (2006). Регіональна ідентичність Донбасу: генеза і тенденції розвитку за умов суспільної трансформації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 38–51.

Коробка, Л. М. (2019). Адаптація спільноти до суспільних змін унаслідок воєнного конфлікту: від переживання травми до відновлювальних зусиль та розвитку. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*, 4, 176–182.

Кривда, Н. (2022). Про ціннісний розлам, війну ідентичностей і російську жорстокість. *Політика*, 9 травня 2022. URL: <https://kurs.if.ua/article/nataliya-kryvda-pro-czinnisnyj-rozlam-vijnu-identychnostej-i-rosijsku-zhorstokist/>

Кривицька, О. (2018). Спільна ідентичність в умовах дезінтеграції українського суспільства: особливості і шляхи формування. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 3-4, 124–141.

Кухарук, О. Ю. (2020). Соціально-психологічні особливості етнічної ідентичності представників різних етномовних груп українського студентства. (Дисертація канд. психол. наук). Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ.

Ляшенко, О. (2016). Деякі аспекти дослідження регіональної ідентичності. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 2(82), 271–283.

Пасісниченко, А. В. (2016). Європейська ідентичність як дискурсивний феномен: особливості конструювання. (Дисертація канд. соціол. наук). Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Харків.

Петровська, І. (2020). Трирівнева структура громадянської ідентичності особистості. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 46(49), 131–138.

Рафальський, О. (Кер.), & Калакура, Я. (Ред.) (2022). *Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Рафальський, О., & Самчук, З. (2018). *Цивілізаційні перехрестя сучасного суспільства*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Ростецька, С. І. (2018). Конфлікт ідентичностей як загроза безпеці сучасних держав. *Актуальні проблеми політики*, 61, 128–137.

Синельников, Р. Ю. (2018). Діагностика сформованості громадянської ідентичності української молоді. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 3(14), 87–96.

Співак, Л. М., & Піонтовська, Д. В. (2012). Проблема національної ідентичності у просторі вікової психології. *Психологія. Тематичний спецвипуск «Психологія особистості: теорія, досвід, практика»*, 6, 104–197.

Ткачук, А. Ф., & Наталенко, Н. В. (2020). *Місцева ідентичність. Для територіальних громад і не тільки*. Київ: Юстон.

Bauman, Z. (2011). Migration and Identities in the Globalized World. *Philosophy Social Criticism*, 37(4), 425–435.

Brigevich, A. (2016). Eurosceptic Regionalists: Flemish and Walloon Identities Compared. *L'Europe en Formation*, 1, 95–121.

Citrin, J., & Sides, J. (2004). More than Nationals: How Identity Choice Matters in the

New Europe. In Richard K. Herrmann (Eds.) et al., *Transnational Identities. Becoming European in the EU*. Lanham: Rowman and Littlefield, pp. 161–185.

Kulyk, V. (2016). National Identity in Ukraine: Impact of Euromaidan and the War, *Europe-Asia Studies*, 68:4, 588–608.

Lewicka, M., & Iwańczak, B. (2018). Uncompleted identity and its consequences: compensations and synergies in Ukrainian identifications. *Eurasian Geography and Economics*, 59(3-4), 496–528.

Mclaren, L. M. (2006). *Identity, Interests and Attitudes to European Integration. Series: Palgrave studies in European Union politics*, №1. Palgrave Macmillan: Basingstoke.

Roccas, S., & Brewer, M. B. (2002). Social identity complexity. *Personality and Social Psychology Review*, 6, 88–106.

Sterbling, A. (2019). *Collective Identities*. In Edited by W. Merkel, R. Kollmorgen, & H.-J. Wagener, *The Handbook of Political, Social, and Economic Transformation*. Oxford University Press, pp. 416–420.

Wodak, R. Cillia, R., Reisigl, M., & Liebhart, K. (2009). *The discursive construction of national identity*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

References

Andrushchenko, T. V. (2019). Rehionalna identychnist: zmist, typy ta osoblyvosti formuvannia [Regional identity: content, types and peculiarities of formation]. *Politykus*, 4, 93–97. (in Ukrainian)

Arbyenina, V. L., & Sokurianska L. H. (Ed.) (2012). *Ukrainske studentstvo u poshukakh identychnosti* [Ukrainian studentship in search of identity: monograph]. Kharkiv: KHNU imeni V. N. Karazina. (in Ukrainian)

Bauman, Z. (2011). Migration and Identities in the Globalized World. *Philosophy Social Criticism*, 37(4), 425–435. (in English)

Brigevich, A. (2016). Eurosceptic Regionalists: Flemish and Walloon Identities Compared. *L'Europe en Formation*. 1, 95–121. (in English)

Bystrytskyi, Ye. (2020). Narodzhennia chuzhoho z identychnosti spilnoty [The birth of the stranger from the identity of the community]. *Ideoloho-politychnyi zhurnal* [Ideology and politics journal], 2 (16), 42–61. (in Ukrainian)

Citrin, J., & Sides, J. (2004). More than Nationals: How Identity Choice Matters in the New Europe. In R. K. Herrmann (Eds.) et al., *Transnational Identities. Becoming European in the EU*. Lanham: Rowman and Littlefield, pp. 161–185. (in English)

Danyliuk, I. (2010). *Etnichna psyholohiia yak haluz naukovooho znannia: istoryko-teoretychnyi vymir* [Ethnic psychology as a field of scientific knowledge: historical and theoretical dimension]. Kyiv: Sammitknyha. (in Ukrainian)

Korobka, L. M. (2019). Adaptatsiia spilnoty do suspilnykh zmin unaslidok viiskovoho konfliktu: vid perezhyvannia travmy do vidnovliuvalnykh zusyul ta rozvytku [Community adaptation to social change resulting from military conflict: from trauma to recovery and development]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Serii: Psyholohichni nauky* [Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Psychological Sciences], 4, 176–182. (in Ukrainian)

Korzhov, H. (2006). Rehionalna identychnist Donbasu: geneza i tendentsii rozvytku za umov suspilnoi transformatsii [Regional identity of Donbas: genesis and development trends under the conditions of social transformation]. *Sotsiologiia: teoriia, metody, marketynh* [Sociology: theory, methods, marketin], 4, 38–51. (in Ukrainian)

Kozlovets, M. (2010). Natsionalna identychnist u konteksti hlobalizatsii: sotsialno-filosofskyi analiz [National identity in the context of globalization: socio-philosophical analysis]. (Master's thesis). Kyiv national University named after Taras Shevchenko. (in Ukrainian)

Kryvda, N. (2022). Pro tsinnisnyi rozlam, viinu identychnosti i rosiisku zhorstokist [About the value split, the war of identities and Russian brutality]. *Polityka*. [Policy]. 09.05.2022. URL: <https://kurs.if.ua/article/nataliya-kryvda-pro-czinnisnyj-rozlam-vijnu-identychnostej-i-rosijsku-zhorstokist/> (in Ukrainian)

Kryvytska, O. (2018). Spilna identychnist v umovakh dezintehratsii ukrainskoho suspilstva: osoblyvosti i shliakhy formuvannia [Shared identity in the conditions of disintegration of Ukrainian society: features and ways of formation]. *Naukovi zapysky IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy* [Scientific notes of IPIEND named after I.F. Kurasa of the National Academy of Sciences of Ukraine], 3-4, 124–141. (in Ukrainian)

Kukharuk, O. Yu. (2020). Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti etnichnoi identychnosti predstavnykiv riznykh etnomovnykh hrup ukrayinskoho studentstva [Socio-psychological features of ethnic identity of representatives of different ethno-linguistic groups of Ukrainian students] (Master's thesis). Institute of Social and Political Psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv. (in Ukrainian)

Kulyk, V. (2016) National Identity in Ukraine: Impact of Euromaidan and the War, *Europe-Asia Studies*, 68:4, 588–608. (in English)

Lewicka, M., & Iwańczak, B. (2018). Uncompleted identity and its consequences: compensations and synergies in Ukrainian identifications. *Eurasian Geography and Economics*, 59(3-4), 496–528. (in English)

Lyashenko, O. (2016). Deiaki aspekty doslidzhennia rehionalnoi identychnosti [Some aspects of regional identity research] *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy* [Scientific notes of the Institute of Aviation and ethnonation. research named after I.F. Kurasa of the National Academy of Sciences of Ukraine], 2(82), 271–283. (in Ukrainian)

Mclaren, L. M. (2006). *Identity, Interests and Attitudes to European Integration*. Series: *Palgrave studies in European Union politics*. №1. Palgrave Macmillan: Basingstoke. (in English)

Pasisnichenko, A. V. (2016). Yevropeiska identychnist yak dyskursyvnyi fenomen: osoblyvosti konstruiuvannia [European identity as a discursive phenomenon: peculiarities of construction]. (Master's thesis). Kharkiv. national University named after V. N. Karazin, Kharkiv. (in Ukrainian)

Petrovska, I. (2020). Tryrivneva struktura hromadyanskoï identychnosti osobystosti [The three-level structure of a person's civic identity]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studies in social and political psychology], 46 (49), 131–138. (in Ukrainian)

Rafalskyi, O., & Kalakura, Ya. (Ed.) (2022). *Tsyvilizatsiina identychnist ukrainstva: istoriia i suchasnist* [Civilizational identity of Ukrainians: history and modernity]. Kyiv: IPIEND named after I. F. Kuras NAS of Ukraine. (in Ukrainian)

Rafalskyi O., & Samchuk Z. (2018). *Tsyvilizatsiini perekhrestia suchasnoho suspilstva* [Civilizational crossroads of modern society]. Kyiv: IPIEND named after I. F. Kuras NAS of Ukraine. (in Ukrainian)

Roccas, S., & Brewer, M. B. (2002). Social identity complexity. *Personality and Social Psychology Review*, 6, 88–106. (in English)

Rostetska, S. I. (2018). Konflikt identychnosti yak zahroza bezpetsi suchasnoi derzhavy [The conflict of identities as a threat to the security of modern states.]. *Aktualni problemy polityky* [Actual problems of politics], 61, 128–137. (in Ukrainian)

Spivak, L. M., & Piontkovska, D. V. (2012). Problema natsionalnoi identychnosti u prostori vikovoi psykholohii [The problem of national identity in the space of age psychology]. *Psykhologiia. Tematychnyi spetsvypusk «Psykhologiia osobystosti: teoriia, dosvid, praktyka»* [Psychology. Thematic special issue «Personality psychology: theory, experience, practice»], 6, 104–197. (in Ukrainian)

Synelnykov, R. Yu. (2018). Diahnostyka sformovanosti hromadianskoï identychnosti ukrainskoï molodi [Diagnostics of the formation of the civic identity of Ukrainian youth.]. *Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia* [Organizational psychology. Economic psychology], 3(14), 87–96. (in Ukrainian)

Tkachuk, A. F., & Natalenko, N. V. (2020). *Mistseva identychnist. Dlia terytorialnykh hromad i ne tilky*. [Local identity. For territorial communities and not only]. Kyiv: Yuston Publishing House LLC. (in Ukrainian)

Sterbling, A. (2019). *Collective Identities*. In Edited by W. Merkel, R. Kollmorgen, & H.-

J. Wagener, *The Handbook of Political, Social, and Economic Transformation*. Oxford University Press, pp. 416–420. (in English)

Vasiutynskyi V. (2010). *Psykhologichni vymiry spilnoty: monohrafiia* [Psychological dimensions of the community]. Kyiv: Zoloti vorota. (in Ukrainian)

Vasiutynskyi, V. O. (2018). Zmist treninhu vchyteliv yak vyraznykiv tsinnisnoho porozuminnia v spilnoti [Zmist training vchyteliv yak vraznykiv tsinnisnogo razuminnya spilnoti]. *Psykhologo-pedahohichni zasady formuvannya osobystosti v umovakh hlobalnykh osvitnikh transformatsii* [Psychological and pedagogical ambush the formation of special features in the minds of global enlightened transformations]. URL: https://www.academia.edu/38180279/%D0%97%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%82_%D1%82%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%96%D0%BD%D0%B3%D1%83 (in Ukrainian)

Voropaieva, T. (2016). Spilna identychnist v konteksti konsolidatsii ukrainstva [Common identity in the context of the consolidation of Ukrainianness]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Ukrayinoznavstvo* [Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. Ukrainian Studies], 1(18), 11–14. (in Ukrainian)

Wodak, R., Cillia, R., Reisigl, M., & Liebhart, K. (2009). *The discursive construction of national identity*. Edinburgh: Edinburgh University Press. (in English)

Cabaj Agnieszka

University of Warsaw, Poland

ORCID 0009-0002-6202-9565

BIBLIOTHERAPY OF CHILDREN AFFECTED BY WAR BY MEANS OF FANTASY LITERATURE

The **aim** of this study is to highlight the aspect of bibliotherapy in helping children and young people affected by war. The study consists of an analysis of selected texts, extracted from fantasy literature, which are helpful in trauma overcoming. The author briefly analyses *The Lion, the Witch and the Wardrobe* (1950) by Clive Staples Lewis, *Harry Potter* (1997-2007) by Joanne Kathleen Rowling, *The Witcher* (1992-1999) by Andrzej Sapkowski. *The Hunger Games* (2008-2010) by Suzanne Collins and *Shadow and Bone* (2012) by Leigh Bardugo. It is assumed the use of reading books to regenerate the nervous system and psyche of a traumatized person.

The research **method** is content analysis and modeling working with the text. The author draws attention not only to the implication of fantasy literature in helping to unravel one's own moral problems, but also to experience and cope with the difficult emotions that accompany reading. Additionally, she to take notice of such ways to work with text as: the possibility of understanding one's situation, gaining distance from difficult affairs, working through the problem, changing one's way of thinking and gaining hope for a better future.

Results. The author is particularly attentive to the young reader's identification with the main character, experiencing emotions and ultimately experiencing catharsis, which symbolises the shedding of emotional tension. All this leads to insight, full understanding and acceptance of a difficult situation.

Conclusions of the study are intended to confirm that fantasy literature is able to stimulate reflection, help people understand and accept the difficult situations associated with war. Although the world created by the writers is a fantasy place, there are mechanisms familiar to our world such as violence, pain, suffering and the contest between good and evil. The young reader can be equipped with tools to help win over traumas.

Keywords: bibliotherapy; fantasy literature; children; help with traumas; analysis texts.

Цабай Агнешка

Варшавський університет, Польща

ORCID 0009-0002-6202-9565

БІБЛІОТЕРАПІЯ ПОСТРАЖДАЛИХ ВІД ВІЙНИ ДІТЕЙ ЗА ДОПОМОГОЮ ФЕНТЕЗИ-ЛІТЕРАТУРИ

Метою цього дослідження є висвітлення методу бібліотерапії для надання допомоги дітям і молоді, які постраждали від війни. Дослідження складається з аналізу вибраних текстів, узятих з літератури фентезі, які допомагають у подоланні травми. Наводиться стислий аналіз творів «Лев, відьма і шафа» (1950) Клайва Стейплза Льюїса, «Гаррі Поттер» (1997–2007) Джоан Кетлін Роулінг, «Відьмак» (1992–1999) Анджея Сапковського, «Голодні ігри» (2008–2010) Сюзанни Коллінз, «Тінь і кістка» (2012) Лі Бардуго. Пропонується використовувати читання книг для регенерації нервової системи та психіки травмованої людини.

Метод дослідження – контент-аналіз та моделювальна робота з текстом. Авторка звертає увагу на те, що література фентезі допомагає не лише розібратися у власних моральних проблемах, а й пережити прочитане і впоратися зі складними емоціями, які супроводжують читання. Крім того, описуються такі способи роботи з текстом, як: можливість зрозуміти свою ситуацію, дистанціюватися від складних справ, пропрацювати проблему, змінити спосіб мислення та отримати надію на краще майбутнє.

Результати. Авторка особливо уважно ставиться до того, щоб юний читач ідентифікував себе з головним героєм, відчував відповідні емоції і врешті-решт пережив катарсис, який символізує скидання емоційного напруження. Усе це сприяє досягненню інсайту, повному розумінню прочитаного та прийняттю складної ситуації.

Висновки дослідження покликані підтвердити, що література фентезі здатна стимулювати рефлексію, допомагати людям зрозуміти і прийняти складні ситуації, пов'язані з війною. Хоча світ, створений письменниками, є фантастичним, у ньому діють ті ж самі механізми і сили, що й у нашому, реальному, світі, такі як насильство, біль, страждання, боротьба між добром і злом. Юний читач дістає відтак на озброєння інструменти, які допоможуть йому перемагати травми.

Ключові слова: бібліотерапія; література фентезі; діти; допомога з травмами; аналіз текстів.

Introduction. Nobel laureate Czesław Miłosz once said: "our relationship with reality is constantly shaped by literature" (Miłosz, 1987). The poet meant that due to literature we are able to understand the world around us. Furthermore, it is widely known that books can have a calming, therapeutic effect, alleviate suffering caused by illness (Szulc, 1984), and even trauma experienced during war. The significant influence of literature is particularly felt in the realm of fiction. It is an archive of human experiences, a deep source of knowledge about human beings, an arsenal of psychological fears (Gostyńska, 1977). It is through books that readers can understand and accept the world around them, and cope with trauma.

The topic that interests us is bibliotherapy. In 1966, the American Library Association created an official definition of bibliotherapy. It is "the use of selected reading materials as therapeutic aids in medicine and psychiatry; also counseling in the solution of personal problems through directed reading" (Rubin, 1978). In the process of bibliotherapy, conversation and discussion are also important in order to achieve a therapeutic effect. Sometimes psychodrama techniques are helpful, which help readers "take on a role" and distance themselves from personal experiences. This allows the participant to see themselves and their problems and also think about them without excessive, harmful emotions, which helps in working through the problem, drawing conclusions and establishing helpful rules of conduct for change (Borecka, 2001). Bruno Bettelheim's publication, *The Uses of Enchantment: The Meaning and Importance of Fairy Tales* from 1985 is well known. The author used fairy tales not only to shape children's attitudes and character but also to help young people find meaning in life. A modern variation on this theme is fantasy literature, which derives from the world of fairy tales.

Currently, there is interest in stories at the intersection of myth, fairy tale, knightly romance, adventure novels, and swashbuckling stories in popular culture. A syncretic creation of this type is fantasy literature (Trębicki, 2014). Stories about brave heroes, magical creatures, and many worlds have accompanied humans since the beginning of time. Originally, fantasy was aimed at young readers. However, contemporary postmodernist literature, due to its diversity, intertextuality, and changing conventions, can be targeted at both children and young adults (Kucharska 2010). For these reasons, over the centuries, the fantasy genre has continued to grow, resulting in new variations and subgenres. Through this process, it has correlated with other conventions unique to literature and has been susceptible to various cultural influences. Often, the content presented in books was a response to episode taking place in the real world. That is why fantasy literature is closest to the contemporary reader.

The **aim** of this work is to present selected subject matter from fantasy literature that can help in bibliotherapy for children and youth who have experienced trauma, with a particular focus on war situations.

Methods. The choice of appropriate literature has a significant impact on the success of therapy. Therefore, it is worth following the models of bibliotherapeutic procedures along with proposed fragments of literary texts. We analyze the most popular text worldwide known and still arouse the interest of young people for developing the illustrations for 4 stages of bibliotherapeutic using of the texts in the context of psycho trauma: identification, projection, catharsis, insight.

Results. Theoretical attitudes and stages of the bibliotherapeutic process come from psychological sciences. Caroline Shrodes (1978) considered that there were parallels between aesthetic experience and psychotherapy. Both fields seek a way back from dreamland to reality.

The proposed texts are very popular worldwide and still arouse the interest of young people, especially through numerous films adaptations. *The Lion, the Witch and the Wardrobe* (1950) by Clive Staples Lewis is a story about the four Pevensie siblings. The children pass through a magical wardrobe to a mysterious land and face the terrible White Witch. *Harry Potter* (1997–2007) is a series of books by Joanne Kathleen Rowling, telling the adventures of a young wizard. He experiences plenty of adventures and ultimately defeats the Lord Voldemort, the personification of true evil. These are obvious bestsellers; another well-known book series worldwide is *The Witcher* (1992–1999) by Andrzej Sapkowski. The Polish writer described the adventures of a monster slayer and his adopted daughter. The young girl is involved in the fate of her world as a successor to the throne and heir to magical power. Another series is *The Hunger*

Games (2008–2010) by Suzanne Collins. She wrote a story about a girl who fights for survival in a dystopian world. Last but not least is *Shadow and Bone* (2012) by Leigh Bardugo. The book is breaking popularity records and tells the story of a cartographer, orphan Alina Starkov. The girl also has magical powers that can help bring peace to her world. She is one of the elite magicians. Some people want an end to war, but there are also people who profit from discord between people. Young people can come across all these books every day. In Poland, for example, three of them: *The Lion, the Witch and the Wardrobe*, *Harry Potter and the Philosopher's Stone*, and a collection of short stories about the *Witcher Sword of Destiny* are optional books read in school for Polish language classes.

Identification

In models of bibliotherapy, the first step is often identified as identification with the main character. This involves expressing emotions towards the protagonist, agreeing or disagreeing with their opinions, concern for their fate, and a desire to be like them. By identifying with the hero, the reader is able to talk about their own feelings. In fantasy literature, there are many idols that young people can identify with, particularly those who have experienced war.

For example, the Pevensie siblings leave their home in London due to the bombing of the city during World War II, and seek refuge with their uncle in the countryside. Harry Potter becomes an orphan because his parents were killed by an evil wizard during the wizarding war. The princess Ciri, a character in *The Witcher*, also becomes an orphan at a young age and must cope with a cruel world ravaged by war. Katniss Everdeen, a teenage participant in *The Hunger Games*, must take care of her entire family, and while her world is at peace, it is a place full of social inequality, poverty, and totalitarianism. Finally, Alina Starkov in *Shadow and Bone* is also an orphan with a unique power that allows her to change the fate of her world.

Literary characters experience the same dilemmas as children affected by war in the real world. Not only can they escape danger, but they can also participate in a world full of brutal events and inequality. Experiencing vicariously raises the threshold of tolerance for frustration and allows one to experience suffering. Such an experience is not as costly as a real one, but it prepares a person for the worst. Even when the worst happens, it allows them to cope better. Young people do not have to face their problems alone, and they can see that other children have similar problems.

Projection

Another stage in the bibliotherapeutic process is projection, which occurs through the example of literary characters. This allows for the discovery of the patient's true irrational attitudes. The motives of the character's actions or the relationships between them are then interpreted. Patients can read the moral values conveyed by the author (Rubin, 1978b).

The literature mentioned conveys the values of good triumphing over evil. For example, Susan, Peter, Edmund, and Lucy ultimately triumph over the evil White Witch who brings eternal winter in Narnia. In each part of books, Harry Potter, the protagonist confronts the evil wizards known as Death Eaters and emerges from each battle with minor physical injuries. The protagonist of *The Witcher*, on the other hand, does not engage in a spectacular fight against evil but is instead forced to fend for herself during wartime. Ultimately, she uses her extraordinary power for her own purposes and escapes to another reality. From the Sapkowski universe to our world of the King Arthur tale. Similarly, Katniss isolates herself and embarks on a journey into her own emotions, trusting no one, while Alina only later realizes the extent of her power, having earlier trusted the wrong person who wanted to use its power for their own purpose. Through these stories, the patient can encounter many situations, feel hope for the triumph of good over evil, and attempt to accept the negative moments in human life or devise your own ways out of the situation.

Often, the relationships between the characters are a crucial element. The Pevensie siblings, who exploit Narnia, have each other, despite occasional disputes. Harry Potter attends a magical school where he meets loyal friends who, somehow, replace his family, as does Alina Starkov. It is different for Katniss Everdeen, who, as a suffering person, shuts out those around her by building a wall. Thus, young readers can encounter a range of different reactions to external suffering.

Each character copes differently with the evil surrounding them. The therapeutic effect of the discussed process is to replace the unconscious with the conscious. With the help of a therapist, the patient can discover their own abilities and regain true joy in life (Shrodes, 1978).

Catharsis

The concept of catharsis was introduced by Aristotle. He used it to describe the process of the impact of Greek tragedy on the audience, which involved eliciting feelings of pity and fear, and ultimately releasing the audience from these emotions. Today, the term catharsis is also often used to refer to the process of releasing tension and experiencing emotional release, but it applies to a broader range of emotions and even to pain and suffering in general (Grzesiuk, Suszek, 2011).

The next stage in bibliotherapy is releasing tension and experiencing catharsis. This may involve emotions, including negative ones towards the character or author (Shrodes, 1978). Ultimately, these are just fictional characters who make mistakes. Their behavior may not be liked by readers. For example, Ciri, who was once a delicate princess, becomes a bandit who can kill and manipulate other people. For Katniss, only her own family (her mother and sister) matters, and Alina seems too naive. She doesn't realize how important she is to her universe and how strong her power is. All of this takes place against the backdrop of war or circumstances that threaten the lives of the main characters, and they all share a sense of danger, constant fear, and terror. The patient may experience negative emotions, but later feel relief. They also see that it is possible to emerge victorious from any oppression.

Insight

The last stage is insight. Self-awareness and understanding of others, tolerance, and acceptance occur. This is an insight into the reader's inner world. By getting to know oneself, the reader becomes tolerant of their own and others' flaws (Gillies, 1988). Through literature, patients can be shown their embarrassing and complicated feelings. They are given permission to feel and think about what was previously unacceptable. Young protagonists in fantasy literature are similar to teenagers not only in age but also in their reactions to the external world. They experience the same emotions that the patient can later confront within themselves. Harry Potter, for example, often feels angry, he has temperamental personality. Katniss is distrustful, often replies sarcastically, afraid of getting hurt. These are often complicated and difficult emotions. They also live in difficult times that do not favor proper development. Literary characters can experience emotions and behave in ways that are not acceptable in the real world. Literature enriches experiences and teaches compassion. Additionally, it draws attention to the possibility of understanding one's situation, gaining distance from difficult events, working through problems, changing thinking patterns, and gaining hope for a better future, because a plenty of stories ends good.

Conclusion

G.D. Spache (1978) summed up the bibliotherapeutic process in an original way. According to him, the reader goes from thinking "He is like me" or "I am like him" to "I feel the same way as him" to "I can do it just like he did" or "I can do it too". The final step is "Look, I did it". Fantasy literature not only helps unravel one's own moral problems but also experience and cope with difficult emotions accompanying reading. This type of literature can help in understanding and accepting difficult situations related to war. Although the world created by writers is a fantastic place, it contains drastic mechanisms known from our world, such as violence, pain, suffering, and the struggle between good and evil. A young reader can be equipped with tools that will help them overcome traumas.

References

- Borecka, I. (2001). *Biblioterapia. Teoria i praktyka. Poradnik*. Warszawa: Wydawnictwo SBP. (in Polish)
- Gillies, C. (1988). Reading and insight, In J. M. Clarke, & E. Bostle (Eds.), *Reading*

- therapy. London: The Library Association, pp. 36-43. (in English)
- Gostyńska, D. (1977) Terapia czytelnicza, *Bibliotekarz*, 3, 65–71. (in Polish)
- Grzesiuk, L., & Suszek, H. (2011). *Psychoterapia. Szkoły i metody*. Warszawa: Wydawnictwo Eneteia. (in Polish)
- Kucharska, B. (2010). Gotyckie baśnie we współczesnej literaturze dla dzieci,[w:] *Przeobrażenia w kulturze i edukacji na przełomie XIX i XX wieku*, pod red. M. Karwatowskiej, A. Siwiec, PWSZ, Lublin . (in Polish)
- Miłosz, Cz. (1987). Wywiad dla «*Tygodnika Powszechnego*», *Tygodnik Powszechny*, 43. (in Polish)
- Rubin R. J. (1978). *Bibliotherapy sourcebook*. Oryx Press. (in English)
- Rubin, R. J. (1978). *Using bibliotherapy: A guide to theory and practice*. Phoenix, AZ: Oryx Press. (in English)
- Shrodes, C. (1978). Application of Dynamic Personality Theory to the Dynamics of Aesthetic Experience. In R. J. Rubin (Ed.), *Bibliotherapy Sourcebook* (pp. 77–95). Phoenix, AZ: The Oryx Press. (in English)
- Spache, G.D. (1978). Using books to help solve children's problems. In: R. J Rubin (Ed.), *Bibliotherapy sourcebook*. Oryx Press. (in English)
- Szulc, W. (1984). Człowiek chory i książka. *Bibliotekarz*, 51(9/10), 228–233. (in Polish)
- Trębicki, G. (2014). *Synkretyzm fantasy. Fantasy świata wtórnego: literatura, kultura, mit*. Kraków: Wydawnictwo Libron. (in Polish)

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВИКЛИКИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ТА РОЗВИТКУ ОСВІТИ

УДК 316.34-057.87(477):37.014

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol13-Year2023-131>

Остапенко Ірина Віталіївна

кандидат психологічних наук,
завідувач лабораторії психології політичної поведінки молоді,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0001-6710-5964
ostapenko.iryana.vit@gmail.com

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ МОЛОДІ В ПРОЄКТУВАННІ МАЙБУТНЬОГО: ПРОГРАМА ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Актуальність дослідження зумовлена потребою виявлення регіональних особливостей національної ідентифікації, що знайшли відображення в уявленнях молоді про майбутнє, зокрема у воєнний час. Розвиток національної ідентичності учнівської та студентської молоді є окремим напрямом державної освітньої політики в Україні.

Мета статті полягає у висвітленні концептуальних засад та програми емпіричного дослідження регіональних особливостей національної ідентифікації в уявленнях молоді про майбутнє.

Результати. У контексті дослідження національну ідентифікацію розглянуто як усвідомлення людиною своєї належності до політичної нації. Виокремлено показники національної ідентичності в образах майбутнього молоді (сприймання національних і культурних символів; усвідомлення своєї належності до держави; переживання, пов'язані з усвідомленням належності до української політичної нації; спільні цінності та очікування щодо майбутнього; ставлення до мови; уявлення про територіальні межі держави; розуміння історії; геополітичне спрямування; розуміння національної єдності). Визначено параметри оцінювання образу майбутнього молоді: ідеалістичний-реалістичний; суб'єктний-зовнішньозалежний; сутісний-поверховий; стереотипний-креативний; індивідуальний-колективний; еkleктичний-цілісний. У програмі емпіричного дослідження національної ідентифікації молоді в проєктуванні майбутнього передбачено три послідовні етапи та використання таких методів, як-от: глибинне інтерв'ю, метод колажів, психосемантичні методи, методи математичної статистики, сторітелінг, сценарні методи.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні регіональних особливостей національної ідентифікації молоді в проєктуванні майбутнього та визначенні можливих напрямів розвитку державної освітньої політики в контексті євроінтеграції.

Ключові слова: національна ідентифікація; проєктування майбутнього; регіональні особливості ідентифікації; війна; студентська молодь; євроінтеграція.

Ostapenko Iryna V.

PhD in Psychological Sciences
Head of Laboratory for Psychology of Youth Political Behavior,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0001-6710-5964
ostapenko.iryana.vit@gmail.com

REGIONAL FEATURES OF NATIONAL IDENTIFICATION IN YOUTH'S IDEAS ABOUT THE FUTURE : RESEARCH PROGRAM

The relevance of the study is caused by the need to identify regional features of national identification, which are reflected in young people's ideas about the future during wartime. Developing the national identity of pupils and students is a separate area of state educational policy in Ukraine.

The aim of the article is to highlight the conceptual foundations and the program of research of regional features of national identification in young people's ideas about the future.

The **results.** National identification is defined as the awareness of belonging to a political nation.

Indicators of national identity in the images of the future of youth are defined (perception of national and cultural symbols; awareness of belonging to the state; feelings related to awareness of belonging to the Ukrainian political nation; common values and expectations regarding the future; attitude to language; perception of the territorial boundaries of the state ; understanding of history; geopolitical direction; understanding of national unity). The parameters for evaluating the image of the future of youth are determined: idealistic-realistic; subject-externally dependent; essential- skin-deep; stereotypical-creative; individual-collective; eclectic-holistic. The program of empirical research on the national identification of youth in the design of the future includes 3 consecutive stages, using the following methods: in-depth interviews, the collage method, psychosemantic methods, methods of mathematical statistics, storytelling, scenario methods.

Prospects for further research consist in the study of regional features of the national identification of youth in projecting the future and determining possible directions for the development of state educational policy in the context of European integration.

Key words: national identification; planning the future; regional features of identification; war; student youth, European integration.

Постановка проблеми. Проблеми національної ідентифікації молоді були в центрі уваги науковців з моменту здобуття Україною незалежності. Але, мабуть, найбільшої актуальності вони набувають у період повномасштабного вторгнення в Україну загарбницької армії сусідньої держави, коли питання ідентичності стає питанням вибору свого майбутнього та навіть існування. Розвиток національної ідентичності учнівської та студентської молоді є окремим напрямом державної освітньої політики. Розроблення ефективних стратегій її реалізації має спиратися на регіональні особливості національної ідентифікації молоді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Вивчення особливостей національної ідентичності є важливим напрямом сучасних психологічних досліджень. Предметом уваги психологів стають різні аспекти цієї проблеми. Науковці виокремлюють певні типи і форми національної ідентичності, а також чинники їх розвитку (Хазратова, 2016; Castells, 2010); досліджують сприймання національних символів (Слюсаревський, 2021); зосереджують увагу на з'ясуванні співвідношення регіональної і національної ідентичностей (Нагорна, 2008; Arnett, 2002). Дослідники намагаються аналізувати динаміку розвитку національної ідентичності та визначати регіональні особливості її прояву (Воропаєва, 2016; Wodak, Cillia de, Reissigl, & Liebhart, 2009), вивчають вплив комунікативних практик на національну самоідентифікацію (Жадан, 2016; Соснюк, & Остапенко, 2017).

Однак поки що помітно бракує досліджень, присвячених вивченню регіональних особливостей національної ідентифікації молоді в період військових дій.

Мета статті полягає у висвітленні концептуальних засад та програми емпіричного дослідження регіональних особливостей національної ідентифікації в уявленнях молоді про майбутнє.

Виклад основного матеріалу дослідження. У контексті розуміння сутності національної ідентичності дослідники дискутують переважно питання її ознак. Більшість із них виокремлюють такі основні риси національної ідентичності: 1) усвідомлення своєї належності до держави; 2) історична територія; 3) спільна історична пам'ять та міфологія; 4) спільна масова, громадська культура; 5) національна ідея та символіка.

Національна ідентичність може формуватися як пасивно (коли держава формує всеохопний контекст нашого існування, створюючи соціальні інститути, засоби масової інформації, здійснюючи мовну політику), так і активно (коли впливові національні лідери, що є джерелом влади, цілеспрямовано впливають на націю). Водночас представники дискурсивно-історичного підходу вважають, що національна ідентичність характеризується динамічністю і непостійністю. «Національні ідентичності не є абсолютно стійкими, стабільними, незмінними. Навпаки, їх слід розуміти як сутності динамічні, «крихкі», схильні до змін і такі, що часто мають не пов'язані елементи», переконані дослідники (Wodak, Cillia de, Reissigl, & Liebhart, 2009).

Основоположник теорії комунікативної дії Ю. Габермас зазначає, що значення поняття «нація» змінювалося – аж до набуття нового змісту, що відіграє засадничу роль у визначенні політичної ідентичності громадянина за демократичного політичного устрою. Нація громадян виводить свою ідентичність не із спільних етнічних і культурних особливостей, а радше з практики громадян, які активно реалізують свої громадянські права (Хабермас, 1999). На думку Е. Голла, дискурсивне конструювання націй та національної ідентичності завжди йде нога в ногу з конструюванням комплексу відмітних, унікальних рис (Hall, 1990).

Досліджуючи регіональні особливості ідентичності, науковці звертають увагу на її гібридний характер. Так, Дж. Арнет вважає, що внаслідок глобалізації відбувається формування бікультуральних ідентичностей (коли одна частина ідентичності індивіда вкорінена в локальну, інша

– у глобальну ідентичність, результатом чого стає поява гібридних ідентичностей, і ця гібридність збільшується внаслідок того, що локальні культури змінюються під впливом глобалізації та поширення дифузної ідентичності (Arnett, 2002).

Отже, національну ідентифікацію можна визначити як усвідомлення людиною своєї належності до політичної нації.

Поступово набирають популярності дослідження, спрямовані на вивчення регіональних особливостей ідентичності (зокрема пов'язаних з освітнім середовищем). Науковці розглядають приклади інтеграції культурної регіональної ідентичності в національні освітні програми (Măduța, 2014), вивчають регіональну ідентичність мешканців окремих регіонів (Barkat, Ayad, & Elcherif, 2019; Shafik, & Alya, 2011; Гулай, 2017) та її збереження на тлі глобалізаційних процесів. Багато дослідників наголошують на необхідності формування регіональної ідентичності, поєднуючи зусилля інтеграції з урахуванням багатостітності, розбудови національної ідентичності та мультикультурних суспільств в часи глобалізації (на прикладі Південно-Східної Азії, Китаю, Єгипту, Румунії). Вони вважають, що без урахування регіональних особливостей ідентифікації, багатокультурності, інклюзивного та плюралістичного суспільства створення спільної національної ідентичності залишатиметься нездійсненим політичним проектом (Jönsson, 2010; Shao, 2014).

Вивчаючи регіональні відмінності ідентифікації, українські дослідники тривалий час зосереджували свою увагу на відмінностях в інтерпретації історичного минулого, геополітичній орієнтації (на Європу чи Росію), баченні владного режиму (демократичний, ліберальний чи авторитарний), ознаках політичної, економічної, культурної успішності держави. Саме ці регіонально вкорінені відмінності і стали основою протистояння заходу і сходу країни, яке часто артикулювали політики в електоральній боротьбі. Однак війна, анексія територій і, нарешті, повномасштабне вторгнення Росії 24 лютого 2022 р. змінили ці регіональні ідентифікації в бік більшої національної єдності з огляду на необхідність спільного протистояння агресору, водночас не нівелювавши їх повністю, а подекуди й надавши їм нового наповнення. Ці нові форми, а іноді й види регіональних відмінностей залежать від територіальних особливостей перебігу воєнних дій з моменту повномасштабного вторгнення РФ (зокрема від того, перебував чи не перебував регіон під окупацією, наскільки великий масштаб руйнувань, наскільки віддаленим/наближеним є цей регіон до зони бойових дій, від кількості переселенців з інших регіонів і т. ін.) (Остапенко, 2022).

Дослідники виокремлюють не тільки види, а й форми ідентичності. Так, М. Кастельс говорить про три можливі форми ідентичності: «легітимуюча ідентичність» (Legitimizing identity), «протидіюча ідентичність», або «ідентичність опору» (Resistance identity), і «проектувальна ідентичність», або «ідентичність, спрямована в майбутнє» (Project identity). «Легітимуюча ідентичність» формується аргументацією і смислами, які впроваджуються та пропагуються «владою» задля раціоналізації, відтворення і поширення чинних провладних наративів. «Протидіюча ідентичність» конструюється у відповідь на девальвацію і стигматизацію; соціальні актори будують «окопи опору» в опозиції до панівних норм. Це призводить до утворення «комун», або громад опору. Важливою ознакою цих спільнот є мінімальна включеність у структури традиційного громадянського суспільства та їхній, значною мірою, протестний характер. Проте в перспективі частина цих спільнот від опору зможе перейти до «ідентичності, спрямованої в майбутнє» і тим самим буде сприяти створенню нового типу суспільства і нової держави. «Проектувальна ідентичність» (спрямована в майбутнє) виявляється в конструюванні «нової ідентичності» суб'єктів, що переглянули свою позицію в суспільстві і, тим самим, домагаються трансформації всієї соціальної структури» (Castells, 2010).

Отже, йдеться про особливу роль конструювання майбутнього в розвитку ідентичності, потенціал цієї форми для суспільно значущих трансформацій та формування готовності різних верств населення (і особливо молоді) до їх здійснення. Варто зазначити, що проблема проектування майбутнього постійно перебуває у фокусі уваги дослідників. Завдяки їхнім зусиллям розроблено низку цікавих ідей та концептуальних положень. Зокрема, Т. Титаренко запропонувала модель самоконституювання особистості; О. Злобіна обґрунтувала положення про траєкторії індивідуального життєздійснення в соціальних координатах; К. Черемних проаналізувала моделі конструювання майбутнього; Л. Лепіхова визначила роль соціально-психологічних властивостей особистості в плануванні майбутнього та особливості впливу соціальної ситуації на перспективи планування майбутнього; О. Кляпець виокремили способи оптимізації самоздійснення особистості, Т. Ларіна окреслила перспективи оптимізації особистісного самоздійснення молоді через підвищення її життєстійкості (Титаренко, Злобіна, & Лепіхова, 2012). Значний внесок у розроблення проблеми проектування майбутнього зробили зарубіжні науковці (Abrams, Wetherell, Cochrane, Hogg, & Turner, 1990; McKenna, 1993; Stoner, 1968; Tonna, Hemrick, & Conrad, 2006).

Якщо охарактеризувати образ майбутнього молоді, то в ньому можна виокремити афективні,

когнітивні та поведінкові компоненти. До афективних компонентів відносять: 1) значущість власного майбутнього; 2) загальну позитивну чи негативну оцінку власного майбутнього; 3) оцінку окремих соціальних процесів та явищ, що впливають на власне майбутнє; 4) позитивну чи негативну оцінку власних зусиль щодо реалізації своїх цілей.

До когнітивних компонентів належать уявлення: 1) про власне майбутнє, 2) про соціальні процеси та явища, які можуть вплинути на власне майбутнє, 3) про силу і характер впливу майбутнього групи на її членів, 4) про передбачуваність власного майбутнього, 5) про керуваність майбутнього, здатність вплинути на своє майбутнє.

До поведінкових компонентів можна віднести: 1) готовність до конкретних дій задля втілення образу кращого майбутнього, для реалізації власних цілей та сподівань; 2) готовність обговорювати колективне майбутнє одне з одним і з представниками інших груп; 3) групові переваги щодо тих чи інших способів прогнозування колективного майбутнього; 4) способи впливу на своє майбутнє, яким надається перевага.

Крім компонентів образу майбутнього, можна виділити його змістові і динамічні характеристики. Змістові характеристики образу майбутнього – це: суб'єктність, тобто віра у здатність здійснити на нього вплив; міра оптимізму щодо майбутнього; відносна сформованість уявлення про майбутнє у сферах життя групи чи суспільства (наприклад, вимушена міграція в іншу країну, відносини між внутрішньо переміщеними особами і представниками нових для них територіальних громад, демографічна ситуація, рівень інфляції та ціни на товари і послуги, очікуваний рівень податків тощо).

До динамічних характеристик образу майбутнього належать: тривалість часової перспективи, тобто максимальна віддаленість майбутніх подій, що пов'язуються зі своєю групою; стійкість до змін, що відбуваються із соціальною групою в теперішньому часі; відносна багатоваріантність, тобто наявність у колективних уявленнях кількох сценаріїв розвитку ситуації. Як і в колективній пам'яті, у соціальних уявленнях про майбутнє є низка важливих соціальних функцій. Зокрема, ідентифікаційна функція соціальних уявлень про майбутнє виявляється в тому, що вони стають основою соціальної категоризації та порівняння. Незалежно від того, набувається спільність майбутнього через особистий вибір чи вона нав'язана обставинами, люди, об'єднані майбутнім, прагнуть знайти схожість між собою в минулому і теперішньому. Подібність чи відмінність передбачуваного майбутнього робить можливим і релевантним соціальне порівняння між групами. Виконуючи консолідаційну функцію, соціальні уявлення про майбутнє підвищують згуртованість групи, забезпечують її членів усвідомленням взаємозалежності в досягненні спільних цілей та почуттям спільності долі.

Соціальні уявлення про майбутнє виконують і ціннісно-мотиваційну функцію: колективні ідеали та мрії, які члени групи засвоюють у процесі первинної чи вторинної соціалізації, впливають на ціннісні орієнтації особистості. Уявлення про майбутнє можуть також виконувати функцію захисту позитивної ідентичності, коли позитивна самооцінка членів групи відновлюється завдяки віднесенню подій, що не реалізувалися, до найближчого або віддаленого майбутнього. Зрештою, соціальні уявлення про майбутнє виконують функцію адаптації до соціальних змін.

Спираючись на результати попереднього аналізу, ми визначили такі параметри оцінювання образу майбутнього молоді: ідеалістичний-реалістичний; суб'єктний-зовнішньозалежний; інтернальний-екстернальний; сутнісний-поверховий; стереотипний-креативний; індивідуальний-колективний; еkleктичний-цілісний. Також виокремили показники національної ідентичності в образах майбутнього молоді (сприймання національних і культурних символів; усвідомлення своєї належності до держави; переживання, пов'язані з усвідомленням належності до української політичної нації; спільні цінності та очікування щодо майбутнього; ставлення до мови; уявлення про територіальні межі держави; розуміння історії; геополітичне спрямування; розуміння національної єдності).

Розглянуті вище тенденції певним чином належить брати до уваги під час формування державної політики у сфері освіти, що знаходить своє відображення у відповідних правових та регулятивних документах.

А проте завдяки емпіричному дослідженню виявлено певні розбіжності між заявленими цілями освітньої політики і засобами їх досягнення. Найбільш дефіцитарними виявилися саме ті якості, здатності і готовності, завдання розвитку яких цілеспрямовано не ставиться і не контролюється в освітньому процесі. Зокрема, емпірично визначений компетентнісний профіль респондентів (здатності до рефлексії, до відповідальної участі, до соціальної взаємодії, до тактичної і стратегічної взаємодії під час вирішення суспільних проблем, до аналізу та оцінювання ситуації, до визначення і дотримання меж) може бути взято за основу визначення векторів освітніх впливів (Жадан, 2022). Частково подолати зазначені розбіжності можна завдяки використанню в освітньому

процесі сучасних засобів (соціальних медіа) та впровадженню активних форм навчання (кооперація та співпраця). Зазначений підхід відповідає актуальним трендам у сфері освіти, сприятиме поширенню найкращих освітніх практик та успішній євроінтеграції (Sosniuk, Ostapenko, & Klymenko, 2020).

Війна змінила погляд на уявлення багатьох українців про свій регіон та його жителів. Регіональні особливості ідентифікації стали більш акцентованими, значущими, з'явилися нові місцеві міфи та легенди, загострилося сприймання регіональних проблем. Багато територій є тимчасово окупованими або перебувають у зоні проведення бойових дій. З огляду на це перед науковцями-дослідниками постає проблема регіонального поділу України та визначення меж регіонів для проведення дослідження, оскільки загальноприйнятий поділ – Центр, Захід, Схід, Південь – втратив свою актуальність у сучасних умовах. Велика кількість молоді є внутрішньо переміщеними особами, і, можливо, ще більша кількість перебуває за кордоном; є й такі, що залишилися на окупованих територіях і не мають тепер змоги виїхати звідти. А проте всі ці молоді люди навчаються в українських вишах. Багато навчальних закладів – ЗВО, школи, училища – теж переміщені з окупованих регіонів, де ведуться бойові дії, у безпечніші регіони. Через це спектр проблем, пов'язаних з розвитком ідентичності особистості в освітньому просторі, постійно розширюється, що створює додаткові складності для проведення поточного дослідження. Саме тому вважаємо за доцільне регіональні особливості ідентифікації молоді в проектуванні майбутнього розглядати в контексті розвитку національної ідентичності молоді.

Програма емпіричного дослідження національної ідентифікації молоді в проектуванні майбутнього охоплює три етапи (рис.):

1 етап – глибинні інтерв'ю, мета яких – виявлення конструктів для шкал семантичних диференціалів; колажі, присвячені проектуванню молоддю власного майбутнього і майбутнього України, а також виявленню регіональних особливостей ідентифікації молоді.

2 етап – кількісний – семантичний диференціал для виявлення регіональних особливостей національної ідентифікації молоді в проектуванні майбутнього;

3 етап – якісний, проведення фокус-груп для виявлення типових життєвих сценаріїв та уточнення результатів кількісного етапу дослідження.

Рис. Програма емпіричного дослідження національної ідентифікації молоді в проектуванні майбутнього

Методи: глибинні інтерв'ю, метод колажів, психосемантичні методи, методи математичної статистики, сторітеллінг, сценарні методи.

Регіональне охоплення, вибірка: у дослідженні братиме участь учнівська і студентська молодь різних регіонів України.

Реалізація програми емпіричного дослідження дасть змогу визначити регіональні особливості національної ідентифікації в уявленнях молоді про майбутнє та окреслити можливі напрями розвитку державної освітньої політики в контексті євроінтеграції.

Висновки. Отже, результати здійсненого теоретико-методологічного аналізу та розроблення програми емпіричного дослідження регіональних особливостей національної ідентифікації в уявленнях молоді про майбутнє такі:

1. Виокремлено показники національної ідентичності в образах майбутнього молоді: сприймання національних і культурних символів; усвідомлення своєї належності до держави; переживання, пов'язані з усвідомленням належності до української політичної нації; спільні цінності та очікування щодо майбутнього; ставлення до мови; уявлення про територіальні межі держави; розуміння історії; геополітичне спрямування; розуміння національної єдності.

2. Визначено параметри оцінювання образу майбутнього молоді: ідеалістичний-реалістичний; суб'єктний-зовнішньозалежний; сутнісний-поверховий; стереотипний-креативний; індивідуальний-колективний; еклектичний-цілісний.

3. Програма емпіричного дослідження національної ідентифікації молоді в проектуванні майбутнього охоплює три послідовні етапи, а саме дослідження передбачає використання таких методів: глибинні інтерв'ю, метод колажів, психосемантичні методи, методи математичної статистики, сторітелінг, сценарні методи.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні регіональних особливостей національної ідентифікації молоді в проектуванні майбутнього і визначенні можливих напрямів розвитку державної освітньої політики в контексті євроінтеграції.

Декларація про конфлікт інтересів. Автор заявляє про відсутність потенційних конфліктів інтересів щодо дослідження, авторства та/або публікації цієї статті.

Фінансування. Дослідження проведено в межах науково-дослідної теми «Регіональні особливості ідентифікації учнівської та студентської молоді як чинник державної освітньої політики» (номер державної реєстрації: 0122U000669) лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

Список використаних джерел

Воропаєва, Т. (2016). Спільна ідентичність в контексті консолідації українства. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство*, 1, 11–14.

Гулай, В. (2017). Регіональна ідентичність мешканців Галичини та «галицький автономізм»: сучасні політико-культурні та інституційно-процедурні практики. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 1(87), 179–190.

Жадан, І. (2016). Комунікативні практики як чинник громадянської і національної самоідентифікації: теоретико-методологічні засади дослідження. *Проблеми політичної психології*, 3(17), 3–11.

Жадан, І. (2022). Освітня політика щодо розвитку громадянської компетентності молоді: здобутки і проблеми. *Проблеми політичної психології*, 11(25), 56–66. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol25-Year2022-94>

Нагорна, Л. П. (2008). *Регіональна ідентичність: український контекст*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. Київ.

Остапенко, І. В. (2022). Особливості прояву регіональної ідентифікації молоді в умовах військових дій. В А. Б. Коваленко, І. В. Остапенко (Ред.), *Проблеми розвитку ідентичності особистості в освітньому просторі: Матеріали круглого столу 20 жовтня 2022 року*, Збірник матеріалів. (м. Київ, 20 жовтня 2022 р.) (с. 35-42). Київ: Міленіум.

Слюсаревський, М. М. (2021). Зміст і динаміка уявлень українського суспільства про національні символи. *Проблеми політичної психології*, 10(24), 9–34. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-62>

Соснюк, О. П., & Остапенко, І. В. (2017). Психосемантичні особливості національної та громадянської ідентичності студентської молоді. *Український психологічний журнал*, 2(4), 164–176.

Титаренко, Т. М. (Ред.), Злобіна, О. Г., & Лепіхова, Л. А. (2012). *Як будувати власне майбутнє: життєві завдання особистості*. Кіровоград: Імекс-ЛТД.

Хабермас, Ю. (1999). *В пошуках національної ідентичності. Філософские и политические статьи*. Донецк: Донбасс.

Хазратова, Н. В. (2015). Громадянська ідентичність у структурі особистісних ідентичностей. *Проблеми політичної психології*, 2, 112–125.

Abrams, D., Wetherell, M., Cochrane, S., Hogg, M. A. & Turner, J. (1990). Knowing what to think by knowing who you are: self-categorization and the nature of norm formation, conformity and group polarization. *British Journal of Social Psychology*, 29, 97–119.

- Arnett, J. J. (2002). The Psychology of Globalization. *American Psychologist*, 57, 774–783.
- Barkat, I., Ayad, H., & Elcherif, I. (2019). Detecting the physical aspects of local identity using a hybrid qualitative and quantitative approach: The case of Souk Al-Khawajat district. *Alexandria Engineering Journal*, 58, 1339–1352.
- Castells, M. (2010). *The Power of Identity*. Malden MA: Blackwell.
- Hall, E. T. (1990). *Hidden Differences: Studies in International Communication*. Hamburg: Grunder & Jahr.
- Jönsson, K. (2010). Unity-in-Diversity? Regional Identity-building in Southeast Asia. *Journal of Current Southeast Asian Affairs*, 2, 41–72.
- Măduța, C. (2014). Education and national identity. The local cultural heritage and its effects upon present local educational policies in Arad county from Romania. *5th World Conference on Educational Sciences - WCES 2013. Procedia - Social and Behavioral Sciences* 116, 2847–2851.
- McKenna, F. P. (1993). It won't happen to me: Unrealistic optimism or illusion of control? *British Journal of Psychology*, 84, 39–50.
- Shafik, S., & Alya, A. (2011). Modernization and regionalism: Approaches for sustainable revival of local urban identity. *Procedia Engineering*, 21, 503–512.
- Shao, Y. (2014). *Local Identity Identification & Assessment. The Theory, Methodology and Practice of Discovering Local Identity in Yantai, China*. A Thesis for the Degree of Doctor of Philosophy. University of Sheffield. United Kingdom.
- Sosniuk O., Ostapenko I., & Klymenko I. (2020) Usage of digital tools and social media for cooperative and collaborative learning. *DisCo 2020: Papers of Special 15th international online conference: Education in the Age of Covid-19* (Prague, 22.06-23.06), 99–112.
- Stoner, J. A. F. (1968). Risky and cautious shifts in group decisions: The influence of widely held values. *Journal of Experimental Social Psychology*, 4, 442–459.
- Tonna, B., Hemrick, A., & Conrad, F. (2006). Cognitive representations of the future: Survey results. *Futures*, 38, 810–829.
- Wodak R., de Cillia, R., Reisigl, M., & Liebhart, K. (2009). *The Discursive Construction of National Identity*. Edinburgh: EUP.

References

- Abrams, D., Wetherell, M., Cochrane, S., Hogg, M. A., & Turner, J. (1990). Knowing what to think by knowing who you are: self-categorization and the nature of norm formation, conformity and group polarization. *British Journal of Social Psychology*, 29, 97–119. (in English)
- Arnett, J. J. (2002). The Psychology of Globalization. *American Psychologist*, 57, 774–783. (in English)
- Barkat, I., Ayad, H., & Elcherif, I. (2019). Detecting the physical aspects of local identity using a hybrid qualitative and quantitative approach: The case of Souk Al-Khawajat district. *Alexandria Engineering Journal*, 58, 1339–1352. (in English)
- Castells, M. (2010). *The Power of Identity*. Malden MA: Blackwell. (in English)
- Hall, E. T. (1990). *Hidden Differences: Studies in International Communication*. Hamburg: Grunder, & Jahr. (in English)
- Hulay, V. (2017). Rehionalna identychnist meshkantsiv Halychyny ta «halytskyy avtonomizm»: suchasni polityko-kulturni ta instytutsiyno-protsedurni praktyky. [The regional identity of the inhabitants of Galicia and «Galician autonomism»: modern political-cultural and institutional-procedural practices]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, 1(87), 179–190. (in Ukrainian)
- Jönsson, K. (2010). Unity-in-Diversity? Regional Identity-building in Southeast Asia. *Journal of Current Southeast Asian Affairs*, 2, 41–72. (in English)
- Khabermas, Yu. (1999). *V poiskakh natsionalnoy identichnosti. Filosofskiye i politicheskiye stati*. [In search of national identity. Philosophical and political articles]. Donetsk: Donbass. (in Russian)
- Khazratova, N. V. (2015). Hromadianska identychnist u strukturi osobystisnykh identychnostey [Civic identity in the structure of personal identities]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 2, 112–125. (in Ukrainian)

Măduța, C. (2014). Education and national identity. The local cultural heritage and its effects upon present local educational policies in Arad county from Romania. *5th World Conference on Educational Sciences - WCES 2013. Procedia - Social and Behavioral Sciences* 116, 2847–2851. (in English)

McKenna, F. P. (1993). It won't happen to me: Unrealistic optimism or illusion of control? *British Journal of Psychology*, 84, 39–50. (in English)

Nahorna, L. P. (2008). *Rehionalna identychnist: ukrainskyi kontekst* [Regional identity: the Ukrainian context]. Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy. Kyiv. (in Ukrainian)

Ostapenko, I. V. (2022). Osoblyvosti proiavu rehionalnoi identyfikatsii molodi v umovakh viiskovykh dii [Peculiarities of the manifestation of regional identification of youth in the conditions of military operations]. In A. B. Kovalenko, & I. V. Ostapenko (Ed.), *Problemy rozvytku identychnosti osobystosti v osvithnomu prostori: Materialy kruhloho stolu 20 zhovtnia 2022 roku, Zbirnyk materialiv. (m. Kyiv, 20 zhovtnia, 2022)* (pp. 35-42). Kyiv: Millenium. (in Ukrainian)

Shafik, S., & Alya, A. (2011). Modernization and regionalism: Approaches for sustainable revival of local urban identity. *Procedia Engineering*, 21, 503–512. (in English)

Shao, Y. (2014). *Local Identity Identification & Assessment. The Theory, Methodology and Practice of Discovering Local Identity in Yantai, China*. A Thesis for the Degree of Doctor of Philosophy. University of Sheffield. United Kingdom. (in English)

Slyusarevskyy, M. M. (2021). Zmist i dynamika uiavlennia ukrainskoho suspilstva pro natsionalni symvoly. [The content and dynamics of Ukrainian society's perceptions of national symbols]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 10(24), 9–34. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-62> (in Ukrainian)

Sosniuk, O. P., & Ostapenko, I. V. (2017). Psykhosemantychni osoblyvosti natsionalnoji ta ghromadjanskoji identychnosti studentskoji molodi. [Psychosemantic features of student youth's national and civic identity]. *Ukrayinskyi psykholohichnyi zhurnal*, 2 (4), 164–176. (in Ukrainian)

Sosniuk O., Ostapenko I., & Klymenko I. (2020) Usage of digital tools and social media for cooperative and collaborative learning. *DisCo 2020: Papers of Special 15th international online conference: Education in the Age of Covid-19* (Prague, 22.06-23.06), 99–112. (in English)

Stoner, J. A. F. (1968). Risky and cautious shifts in group decisions: The influence of widely held values. *J. Journal of Experimental Social Psychology*, 4, 442–459. (in English)

Tonna, B., Hemrick, A., & Conrad, F. (2006). Cognitive representations of the future: Survey results. *Futures*, 38, 810–829. (in English)

Tytarenko, T. M. (Ed.), Zlobina, O. H., & Lyepikhova, L. A. (2012). *Yak buduvaty vlasne maibutnie: zhyttievi zavdannia osobystosti* [How to build one's own future: life tasks of the individual]. Kirovohrad: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Voropaieva, T. (2016). Spilna identychnist v konteksti konsolidatsii ukrainstva. [Common identity in the context of the consolidation of Ukrainianness]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Ukrainoznavstvo*. 1, 11–14. (in Ukrainian)

Wodak R., Cillia de, R., Reisigl, M., & Liebhart, K. (2009). *The Discursive Construction of National Identity*. Edinburgh: EUP. (in English)

Zhadan, I. (2016). Komunikatyvni praktyky yak chynnyk hromadyanskoji i natsionalnoi samoidentyfikatsii: teoretyko-metodolohichni zasady doslidzhennia [Communicative practices as a factor of civic and national self-identification: theoretical and methodological foundations of the study]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 3(17), 3–11. (in Ukrainian)

Zhadan, I. (2022). Osvitnia polityka shchodo rozvytku hromadyanskoji kompetentnosti molodi: zdobutky i problemy [Educational policy on the development of civic competence of young people: achievements and problems]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 11(25), 56–66. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol25-Year2022-94> (in Ukrainian)

Чистяк Ольга Володимирівна

кандидат психологічних наук, доцент,

старший науковий співробітник лабораторії психології спілкування,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0003-4583-4933

cholga1204@gmail.com

МОДЕЛЬ ВЗАЄМОРОЗУМІННЯ В БАТЬКІВСЬКО-ДИТЯЧИХ СТОСУНКАХ: ОСВІТНІЙ КОНТЕКСТ

Актуальність дослідження пов'язана з тим, що батьки учнів прагнуть, щоб їхні діти здобули гарну освіту і, відповідно, використовують різні стилі виховання. Стили комунікації батьків з дітьми, зокрема і щодо освіти дітей, визначено як стилі виховання. Взаєморозуміння характеризується як узгодженість та досягнення освітніх здобутків, зважаючи на погляди, позиції, можливості одне одного та розуміння іншого як особистості з її потребами, інтересами, настановленнями, переживаннями, досягненнями і поразками. Взаєморозуміння розглянуто у зв'язку з емпатією, що передбачає емоційну грамотність батьків – аналіз та розуміння емоцій.

Мета дослідження – висвітлити логіку авторського трактування моделі взаєморозуміння батьків і дітей у контексті освітнього процесу.

Методологія. Для дослідження використано низку методів наукового пізнання, а саме: аналіз наукової літератури, індукцію, дедукцію, синтез, узагальнення, порівняння.

Результати. Запропоновано авторську модель, в основі якої лежить батьківство – інтегральна категорія, якою позначають залучення матері і батька до процесу виховання дитини, реалізацію ними батьківських функцій: виховної, соціально-економічної, доглядової, комунікативної, рекреативної, психологічного захисту тощо. У моделі середній сектор ґрунтується на екологічності процесу взаєморозуміння і врахуванні поглядів, інтересів, настановлень, потреб, переживань на емпатійному рівні. Встановлено, що в ситуації переривчастих зв'язків між батьками і дитиною взаєморозуміння досягається за рахунок ситуативних чинників, які є ключовими для подальшого розвитку подій; діти в такій ситуації навчаються розуміти стани батьків і використовувати їх задля своєї вигоди. З'ясовано, що в ситуації непередбачуваності поведінки батьків поведінка дітей стає реактивною і проявляється в акціях протесту, пасивності, ігноруванні освітнього процесу; взаєморозуміння в цьому секторі досягається завдяки врахуванню ситуативних чинників і конкретного моменту, тому тут немає показників стабільності, як це спостерігається в середньому і правому секторах моделі.

Ключові слова: модель; взаєморозуміння; батьки; діти; реформування; супровід; компоненти моделі.

Chistyak Olga V.

PhD, associate professor;

senior researcher at the Laboratory of psychology of communication,

Institute for Social and Political Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0003-4583-4933

cholga1204@gmail.com

A MODEL OF MUTUAL UNDERSTANDING IN PARENT-CHILD RELATIONSHIPS: EDUCATIONAL CONTEXT

Introduction. Parents of students strive for their children to achieve educational achievements and, accordingly, use different parenting styles. Communication styles of parents with children, including regarding children's education, have been recorded in scientific studies as parenting styles. Mutual understanding is characterized as consistency and achievement of educational achievements, taking into account the views, positions, capabilities of each other and understanding the other as a person with his needs, interests, attitudes, experiences, achievements and defeats. Mutual understanding is based on empathy, which implies emotional literacy of parents - analysis and understanding of emotions.

The **purpose** of the scientific research: to highlight the logic of the interpretation of the author's model of mutual understanding between parents and children. Methodology: to achieve the goal of the article, a number of methods of scientific knowledge were used, namely: analysis of scientific literature, induction, deduction, synthesis, generalization, comparison.

The **results.** The basis of the author's model is parenthood - an integral category that denotes the involvement of the mother and father in the process of raising a child, their implementation of parental functions: educational, socio-economic, caring, communicative, recreational, psychological protection, etc. In the model, the middle sector is based on the ecological nature of the process of mutual understanding and is based on taking into account views, interests, attitudes, needs, and experiences at the empathic level. In the situation of actualization of specific educational tasks, such as DPA, external examination, obtaining a certificate, mutual understanding is based on everyone's position.

Conclusions. It is obvious that in a situation of interrupted relations between parents and a child, mutual understanding is achieved due to situational factors, which are key for the further development of events. Children in such a situation learn to understand their parents' situations and use them for their own benefit. In the situation of impossibility to prejudge the behavior of parents, the behavior of children becomes reactive and manifests itself in protest actions, passivity, non-inclusion in educational protest. In this sector, understanding is achieved on the basis of taking into account situational factors and is characterized by a certain moment and there are no indicators of stability, as we observed in the middle and right sector.

Key words: model; mutual understanding; parents; children; reformation; accompaniment; model components.

Постановка проблеми. Навчання дітей у школі в цей тривожний час – час повномасштабного російського вторгнення та бойових дій на значній частині території України – особливо гостро ставить питання взаєморозуміння між батьками і дітьми, що за певних умов може стати одним із чинників збереження життя кожного. Водночас в Україні розпочався другий етап освітньої реформи, що має підготувати дітей і їхніх батьків до вибору профільного навчання в старшій школі (Нова українська школа, 2016). Цей аспект також передбачає створення між батьками і дітьми місточка взаєморозуміння, що має слугувати пошуку того напрямку освітнього розвитку, який відкриє дитині горизонти профільного навчання в контексті майбутнього професійного вибору. Тож важливим завданням є з'ясувати зміст конструкта «батьківсько-дитяче взаєморозуміння» і його прикладне значення в умовах освітнього процесу.

Аналіз останніх досліджень. Аналіз підходів до трактування поняття «взаєморозуміння» спрямовує нас до поняття «розуміння». У Психологічному словнику за редакцією В. Войтка (1982) поняття «розуміння» трактується як мислительний процес, що ґрунтується на аналітико-синтетичній діяльності мозку, спрямований на виявлення властивостей, зв'язків, істотних рис предметів, явищ, подій. Особливістю розуміння в системі «людина-людина» є те, що в цей процес включається суб'єктивний компонент, який базується на емпатії та визначає характер стосунків між батьками і дітьми. Провівши теоретичний аналіз цього питання, ми з'ясували, що «взаєморозуміння»

стосується сфери людських взаємин, у якій тісно переплітаються пізнавальні процеси, що спираються на розвиток мислення та розуміння своїх і чужих емоцій (емоційна грамотність), а також соціально-психологічних правил та етичних норм поведінки. Проблема взаєморозуміння батьків і дітей перебуває у фокусі постійної уваги науковців, дослідження яких паралельно стосуються і дотичних питань, як-от: батьківсько-дитячі ставлення, взаємодія, стосунки та їх коригування. Зокрема, Ю. Акименко (2003) дослідила ставлення батьків до дітей молодшого шкільного віку та звернула увагу на специфіку його коригування; Т. Алексеєнко (2001) розробила класифікацію батьківсько-дитячих стосунків в умовах сучасної сім'ї; І. Бех (2016) ставить в основу взаєморозуміння «принципи цілісного розвитку особистості». Узагальнення теоретичних здобутків психологічних досліджень щодо вивчення дитячо-батьківських стосунків зробили О. Булгакіна та А. Азаркіна, тоді як О. Вознесенська і М. Сидоркіна (2007) спрямували свої дослідження на вивчення питання гуманізації стосунків між поколіннями в контексті досвіду сімейної артмайстерні. Поняттєво-категорійне поле і наукові підходи в психології щодо поняття «взаємодія» висвітлено в доробку А. Гірняка (2017). Своєю чергою К. Кравченко (2015) дослідила ставлення батьків до дитини в українських сім'ях; І. Крупник (2017) описала батьківську модель родини в аспекті її впливу на формування уявлень про майбутнє сімейне життя; Л. Повалій узагальнив специфіку батьківсько-дитячих взаємин у сучасній сім'ї (2012). Однак, незважаючи на такий посиленний інтерес науковців до питань батьківсько-дитячих стосунків та взаєморозуміння між батьками і дітьми, у наукових розвідках сучасних авторів залишається поза увагою освітній контекст цієї проблеми, що й стало предметом уваги цієї статті.

Мета статті: висвітлити логіку авторського трактування моделі взаєморозуміння батьків і дітей у контексті освітнього процесу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Переважно в наукових дослідженнях батьківсько-дитячих стосунків науковці звертаються до трикомпонентної їх структури. Ідеться про: *когнітивний/пізнавальний* (знання, цінності, норми, взаємини, позиції батьків і дітей), *емоційний/оцінний* (ставлення до світу, що відображається у свідомості батьків і дитини крізь призму цінностей і виражається через співпереживання, співчуття та моральні почуття), *поведінковий* (реакції, стиль спілкування, вчинки тощо) компоненти. Цілком згодні з позицією О. Булгакової та О. Азаркіної, які наголошують, що спрямування батьків до налагодження взаєморозуміння з дітьми перебуває в площині найбільш істотних характеристик батьківсько-дитячих стосунків. Автори у своїх дослідженнях більшою мірою спираються на *розкриття когнітивного та емоційного компонентів* батьківсько-дитячих стосунків, зміст яких проявляється через такі характеристики: 1) задоволення базових потреб дитини в системі дитячо-батьківських стосунків: потреба в безпеці та емоційній близькості з іншими людьми; задоволення потреб, що виникають у процесі дитячо-батьківської взаємодії: прийняття та визнання індивідуальності дитини, збереження «Я» дитини як її автономної реальності; 2) усвідомлення батьками індивідуальних особливостей дитини та розуміння їхньої психофізіологічної, психологічної та соціально-психологічної природи; 3) свідомо і відповідальна організація батьками конструктивного стилю взаємодії з дитиною адекватно індивідуальним особливостям її розвитку. Усі ці якісні характеристики дитячо-батьківських стосунків визначають зміст взаємодії батьків і дитини (Булгакова, & Азаркіна, 2021, с. 102). Реалізація поведінкового компонента як багатопланового і складного процесу розвитку взаємин між батьками і дітьми, що здійснюється протягом усього життя, зумовлюється перш за все потребами дитини, що розвиваються в процесі її зростання та коригуються структурно-функціональними і рольовими аспектами сімейної системи. Кожний віковий період у розвитку дитини створює передумови для переходу на якісно новий етап партнерської взаємодії. Вирішення вікових завдань розвитку дітей і налагодження взаєморозуміння зумовлює трансформацію їхніх стосунків з батьками. Пріоритетним напрямом розвитку взаєморозуміння батьків і дітей стають принципи паритетності як основа діалогу і суб'єкт-суб'єктної взаємодії, засновані на рівноправності позицій у спілкуванні між учасниками діалогу, довірчому ставленні до позиції співрозмовника, саморозкритті в комунікації. Продуктивність розвитку батьківсько-

дитячих стосунків буде залежати від вирішення таких завдань: 1) психологічної сепарації за умови збереження водночас близьких і довірчих зв'язків одне з одним; 2) здобуття особистісної суверенності та автономії; 3) формування ідентичності; 4) надання безпечного простору для особистісного самовизначення. У процесі дорослішання дитини та її сепарації одним із вагомих чинників є образ батька як соціалізувальної постаті, що має пройти процес трансформації від ідеального до реального. Для батька цей процес характеризується поступовою відмовою від батьківського контролю і набуттям автентичних переживань у стосунках із зростаючою дитиною. У вітчизняній і зарубіжній психології специфіка суб'єкта-суб'єктної взаємодії розглядається з позиції гуманістичної парадигми, що спирається на концептуальні положення діалогічного підходу і на взаємозв'язок категорій ставлення та спілкування (Лялюк, 2020). Особливу роль у розвитку діалогічності відіграють стосунки дитини і «референтного» дорослого, де знову ми наголосимо на особливій ролі батька. У процесі діалогічного спілкування виникає особисте розуміння співрозмовників, відбувається розширення, збагачення та просторове узгодження їхніх емоційного і когнітивного контекстів, адже розуміння між людьми виникає в умовах взаємно створюваного і взаємно поділюваного контексту їхніх переживань. Отже, розвиток стосунків між батьками і дітьми на засадах партнерства розгортається як процес якісних взаємних змін, що відбуваються в системі міжособистісної сімейної взаємодії.

Наукові джерела і практика засвідчують, що традиційно батьки учнів прагнуть, щоб їхні діти досягли освітніх успіхів і, відповідно, вдаються до різних стилів виховання, як-от: авторитетний, авторитарний, ліберальний, байдужий (індиферентний). Уперше ці стилі виокремила в 1960 році Даян Баумрінд, використавши для цього систему координат «прийняття-відторгнення» і «автономія-контроль». Натомість останні дослідження показують, що поведінка батьків щодо дітей не є сталою, як зафіксовано у концепції стилів виховання Даян Баумрінд: батьківська поведінка щодо дітей постійно змінюється відповідно до ситуації – власної, сімейної, соціальної, суспільної, а також у контексті пропозицій освіти, її рівня і загалом освітньої політики в країні. Для нашого дослідження виявилися важливими здобутки авторки вищезгаданої концепції, яка зафіксувала дві важливі якості батьківства, котрі проявляються в їхній поведінці щодо дітей, – це «чуйність» і «вимогливість». Д. Баумрінд трактує *чуйність* як «ступінь залученості батьків у процес підтримки розвитку індивідуальності, саморегуляції та самоствердження дитини через налаштованість, підтримку та розуміння особливих потреб і вимог дітей. Поняттям *вимогливість* дослідниця пояснює спрямування батьками дітей до сімейної і соціальної інтеграції та опанування якостей зрілості через нагляд, дисциплінарні зусилля і засоби протистояння дитині, якщо вона їх не слухається (Баумрінд, 1991). З огляду на вищеназвані параметри слід зауважити, що співвідношення цих якостей буде визначати, з одного боку, вибір пріоритетного напрямку взаємодії та окреслювати межі відповідальності як батьків, так і дітей, а з другого боку – визначати налаштованість батьків розуміти дитину, чути і враховувати її потреби та узгоджувати їх із вимогами соціального оточення і суспільства загалом. Неузгодженість таких вимог, тобто непослідовність поведінки батьків щодо дитини, дістала в психології назву «дисконтинуального виховання», що означає непостійність і переривчастість зв'язків дитини із значущою особою (матір'ю), їх непостійність і непередбачуваність. Цей стиль описала Мері Ейнсворт ще 1963 року в процесі дослідження психічної депривації у дітей, щоб розмежувати деприваційні порушення і ті порушення, які викликані переривчастими зв'язками між матір'ю і дитиною і які авторка назвала дисконтинуальним вихованням. У подальшому ці дослідження продовжив Карл Хайнц Бріш, а отримані ним результати знайшли відображення в програмі навчання батьків створення емоційно міцних батьківсько-дитячих стосунків.

Відтак можемо зробити висновок, що концепція «стилів виховання», досить однозначно трактуючи поведінку батьків згідно з характеристиками певного стилю, є досить жорстким конструктом. Тому, щоб засвідчити певну модифікацію стильової поведінки батьків, дослідники вдаються переважно до комбінування стилів. На нашу думку, варто переглянути конструкт стилів поведінки як такий, що не розкриває всієї варіативності поведінкових змін у батьківсько-дитячих стосунках і не передає динаміки їхніх змін. Однак

у концепції Даяни Баумрінг закладено такі батьківські якості, що видаються нам особливо важливими. Це якості «чуйності» і «вимогливості», визначені дослідницею як система координат у батьківсько-дитячих стосунках: на нашу думку, вони можуть стати основою динамічної моделі розбудови батьківсько-дитячих стосунків у контексті освітнього процесу.

Тож ми знову повертаємося до розуміння батьками себе і дитини, а також розуміння дитиною самої себе. Тому вважаємо за доцільне глибше розкрити поняття «взаєморозуміння» в контексті освітнього розвитку дитини. Отже, взаєморозуміння ми розглядаємо як узгодженість та досягнення освітніх здобутків, враховуючи погляди, позиції, можливості одне одного і за умови розуміння іншого як особистості з її потребами, інтересами, настановленнями, переживаннями, досягненнями і поразками. Ми вже зазначали, що взаєморозуміння спирається на емпатію, яка передбачає емоційну грамотність батьків, аналіз та розуміння емоцій дітей. Однак на практиці батьки використовують зазвичай інші форми емоційного залучення в життя дитини, такі як співпереживання, співчуття, що ґрунтуються на процесах емоційного зараження, проєкції і меншою мірою апелюють до мисленнєвого аналізу емоційного стану себе та іншої людини (як це характерно для стану емпатії). За таких умов зчитування власного стану і стану іншої людини буде відбуватися в зміненій реальності емоційного зараження, що перешкоджатиме адекватному узгодженню їхньої взаємодії згідно з автентичними потребами, інтересами і завданнями кожного. Натомість, розвиваючи емпатію та емоційну грамотність, можна посилити здатність батьків і дітей краще розуміти свої стани і керуватися ними в міжособистісному спілкуванні для досягнення взаєморозуміння (Кротенко, 2001; Штайнер, 2016).

Іншою стороною нашого трактування батьківсько-дитячого взаєморозуміння є сімейні цінності, що ґрунтуються на знанні соціальних норм та етики поведінки в суспільстві, спрямованих на розуміння себе і партнера по спілкуванню. Тут емпатія теж відіграє важливу роль, оскільки посилює адекватність вибору оптимальної поведінки, яка б сприяла емоційному зближенню партнерів по комунікації. Екологічність цього процесу буде забезпечувати той аспект, що батьки в процесі комунікації з дітьми як учнями (у контексті освітнього процесу) будуть враховувати погляди дитини, ставитися з розумінням до її настановлень, потреб, інтересів, переживань та будувати стосунки на основі емпатії.

У процесі пошуку візуалізації нашого бачення щодо взаєморозуміння батьків і дітей в освітньому процесі ми реалізували два кроки: перший – для уточнення складників моделі (табл.), другий – для розроблення конфігурації її динамічних аспектів (рис.). Координатами, що формують складники моделі, стали три типи поведінкової відповіді: реактивна поведінка, проактивна поведінка і когерентна поведінка (див. табл.). Останній тип свідчить про дотримання екологічності процесу батьківсько-дитячої взаємодії, де взаєморозуміння досягається завдяки балансу з дотриманням принципу когерентності. За такої умови взаєморозуміння ґрунтується на екологічному підході, коли потреби, інтереси кожного враховуються та узгоджуються.

Правий стовпчик таблиці вказує на досягнення взаєморозуміння з урахуванням відмінностей позиції кожного батька-дитини, наставника-учня. За таких умов посилюється стратегія досягнення успіху. Такі стосунки будуть базуватися на домовленості, що формує у дитини свідомо спрямовану проактивну поведінку (як негативну, так і позитивну). У такій комунікації батьки керуються власною позицією щодо дитини і можуть використовувати різні стратегії для досягнення бажаної поведінки дитини, як-от: стратегію «батого і пряника», а також підкуп, маніпулювання тощо. За таких умов взаєморозуміння теж буде досягнуто, але на основі домовленостей і відповідно до зайнятої рольової позиції кожного.

Складники взаєморозуміння батьків і дітей

Формується реактивна поведінка	Формується когерентність	Формується проактивна поведінка
Дисконтинуальне виховання	Настановлення Переживання Інтереси Погляди Потреби Емпатія	Поразки Досягнення освітніх успіхів Можливості Позиції
Перервність	Враховуючи і розуміючи	

Лівий сектор на рисунку описує реактивну поведінку дитини, що ініціюється в ситуації непередбачуваності, непостійності зв'язків між батьками і дитиною, що часто перериваються і є непевними (дисконтинуальне виховання). У разі дисконтинуального виховання зв'язок між батьками і дитиною переривчастий, вимоги з боку дорослого – не передбачувані, а вимоги – не чіткі, тому формується реактивна поведінка дитини і вона чинить з вигодою для себе, оскільки не має певних орієнтирів. Можна зробити висновок, що переривчастий характер батьківсько-дитячих зв'язків, непередбачуваність ситуацій і батьківських вимог провокують дитину постійно бути «насторожі» через змінюваність ситуації, що тримає її в стані перенапруження, і якщо батьки поведуться агресивно, то така ситуація стає особливо загрозливою для дитини. Формуються ситуативно зумовлені стосунки, які можуть різко змінюватися, а ситуація постійного емоційного перенапруження, як стресогенна, обмежує здатність мислити і передбачити ситуацію, спрогнозувати її. Тут можна спиратися лише на «сканування ситуації» і її загроз та швидко реагувати, щоб зберегти свій «статус-кво» задля простого виживання (Порджес, 2020 с. 102–111). У таких ситуаціях емоційне реагування домінує над мисленням, що заважає відшукати найбільш прийнятний варіант поведінки: спонтанність, різка зміна поведінки, імпульсивність, інтуїція стають реактивною відповіддю на непередбачувану і саме тому загрозливу ситуацію. У разі повторюваності таких ситуацій у батьківсько-дитячих стосунках у дітей увиразнюється потреба запобігти повторному стресовому напруженню, що формує в подальшому поведінку упередження, підлаштовування та провокацій задля зміни ситуації на свою користь. За таких умов розуміння одне одного формується на інших засадах, воно спирається на трактування ймовірності сили загроз певного моменту і, відповідно, пошук прийняттого виходу із ситуації з позиції власної «вигоди». Поведінка дитини формується на принципах виживання, де все підлаштовується під прагнення зберегти «статус-кво» – почуття самоповаги навіть через викривлення загрозливої реальності.

Розгляньмо відтак за допомогою моделі (див. рис.) взаємодію між трьома виділеними нами секторами процесу взаєморозуміння на основі екологічності згідно з рольовими позиціями і переривчастістю батьківсько-дитячих зв'язків як дисконтинуального виховання.

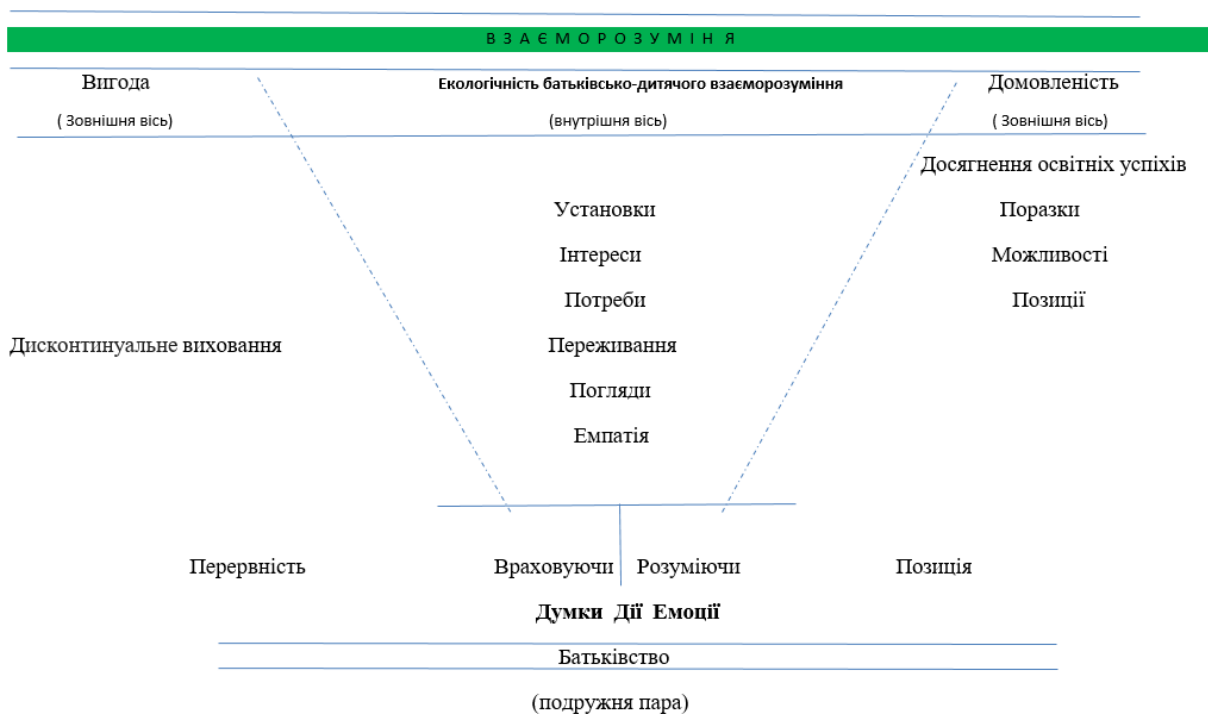

Рис. Модель взаєморозуміння батьків і дітей у контексті освітніх досягнень дитини

У процесі побудови моделі ми брали до уваги низку вихідних даних: концепцію атитуду як схильності реагувати сприятливим або несприятливим чином на якийсь об'єкт, що передбачає трискладову структуру (емоції, думки, поведінка); концепції, що розкривають процеси взаємних обмінів (емоційних, інформаційних тощо); послідовність і непослідовність як ключові показники виховних впливів на дитину та стосунки підпорядкування чи урівноваження. В основі цієї моделі лежить явище «батьківства», яке зароджується зі створення подружньої пари і досвіду проживання у власній сім'ї. Велика українська енциклопедія трактує батьківство як інтегральну категорію, якою позначають залучення матері в батька до процесу виховання дитини, реалізацію ними батьківських функцій: виховної, соціально-економічної, доглядової, комунікативної, рекреативної, психологічного захисту тощо (Вілкова, 2017). У контексті освітнього процесу дитини батьки постають як наставники на шляху здобуття дитиною освіти. Натомість батьківська пара має власний досвід здобуття освіти. Це може призвести до конфлікту між сучасними вимогами освіти і настановленнями власного досвіду, носіями яких є батьки. Середній сектор нашої моделі (див. рис.) відображає екологічність процесу взаєморозуміння і базується на врахуванні батьками поглядів, інтересів, настановлень, потреб, переживань дитини на емпатійному рівні. Однак у процесі дорослішання та актуалізації конкретних завдань освіти, як-от: державна підсумкова атестація (ДПА), загальне незалежне оцінювання, отримання атестата – у процесі взаєморозуміння актуалізується особистісна позиція кожного учасника освітнього процесу, що ініціює апелювання до позиції кожного. За таких умов посилюються мотивація до освітніх досягнень дитини і її проактивна позиція. Однак надмірність вимог може призвести до неуспіху, розчарування та запуску захисних механізмів задля узгодженості позицій – власної і батьківської. Тоді взаєморозуміння можна досягнути на основі узгодження позицій кожного: батьків щодо їхніх вимог до освітніх досягнень дитини і дитини, яка згоджується їх досягнути заради «спокою батьків». Результат такої узгодженості може мати соціально схвалювані результати, які через деякий час дитина зможе усвідомити як важливі з погляду побудови її майбутнього життя. Натомість шлях їх досягнення було прокладено на основі свідомих домовленостей та узгодження дій дитини-учня з вимогами батьків щодо її освіти. Тож батьківсько-дитячого взаєморозуміння було досягнуто. Але в його основі – не ідентифікація потреб дитини і її освітніх цілей, а її згода з вимогою батьків щодо обраних ними перспектив передбачуваного майбутнього дитини. Цей процес не варто сприймати як негативний і як недопустимий у

стосунках між батьками і дітьми. Це частина динамічного процесу переведення фокусу уваги в процесі розбудови стосунків між батьками і їхніми дітьми як здобувачами освіти, де можуть бути різні моменти і переходи – від пошуку ситуативної вигоди задля виживання до свідомих домовленостей на вимогу батьків щодо очікуваних від дітей освітніх досягнень.

Розроблена нами модель демонструє динамічний характер стосунків між батьками і дітьми, які можуть складатися в процесі здобуття освіти останніми. Вибір екологічного шляху узгодження дій щодо освітнього процесу може набувати сталих характеристик у процесі пошуку і перевірки ймовірних переваг інших способів досягнення згоди й результуючого свідомого такого вибору кожною стороною.

Обмеження дослідження продиктовані соціально-економічною і політичною ситуацією, що нині склалася в нашій державі у зв'язку з повномасштабним вторгненням.

Практична/соціальна значущість дослідження полягає в можливості впровадження розробленої моделі в практику сімейного виховання. Модель дає уявлення про вибір взаємодії в різних ситуаціях батьківсько-дитячих стосунків щодо освітнього розвитку дитини-учня і не передбачає негативно-осудливого його трактування. Такий підхід є важливим для розбудови педагогіки партнерства в школі, а також може допомогти в розробленні системи підтримки учнів у ситуації дисконтинуального виховання в їхніх сім'ях.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У ситуації переривчастих зв'язків між батьками і дитиною взаєморозуміння досягається за рахунок ситуативних чинників, які є ключовими для подальшого розвитку подій. Діти в такій ситуації навчаються розуміти стани батьків і використовувати їх задля своєї вигоди. Якщо дії батьків передбачити неможливо, поведінка дітей стає реактивною і проявляється в акціях протесту, пасивності, ігноруванні освітнього процесу. У секторі дисконтинуального виховання, згідно з авторською моделлю, розуміння досягається завдяки врахуванню ситуативних чинників та конкретного моменту, а взаємодії між батьками і дітьми бракує стабільності, характерної для середнього і правого секторів моделі. Освітніх успіхів у цьому секторі діти-учні можуть досягати через розуміння власних перспектив та власної вигоди. Такі ситуації щодо дітей з дезадаптивною поведінкою описував, зокрема, і Макаренко. Наша модель допомагає аналізувати різні ситуації, які складаються в освітньому процесі, і використовувати більш ефективні механізми взаєморозуміння в батьківсько-дитячих стосунках для досягнення дитиною освітніх успіхів.

Список використаних джерел

- Акименко, Ю. Ф. (2003). *Психологічна корекція ставлення батьків до дітей молодшого шкільного віку*. (Автореф. дис. канд. психол. наук). Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України, Київ.
- Алексєнко, Т. Ф. (2001). Тенденції розвитку і класифікація батьківсько-дитячих стосунків в умовах сучасної сім'ї. *Збірник наукових праць Української Академії державного Управління при Президенті України*, 1, 11–21.
- Баумрінд, Д. (1991). Стилї виховання та розвиток підлітків. В Дж. Брукс-Ганн, Р. М. Лернер та А. С. Петерсен (Ред.), *Енциклопедія підліткового віку* (с. 746–758). Нью-Йорк: Гарленд.
- Бех, І. Д. (2016). Принцип діяльності як інтегративний чинник цілісного розвитку особистості. *Рідна школа*, 4, 10–13.
- Булгакова, О. Ю., & Азаркіна, О. В. (2021). Теоретичні основи вивчення дитячо-батьківських стосунків у психологічних дослідженнях. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія*, 31(70), 3, 100–104.
- Вілкова, О. Ю. (2017). Батьківство. *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua/Батьківство>
- Вознесенська, О. Л., Сидоркіна, М. Ю. (2007). Гуманізація стосунків між поколіннями: досвід сімейної арт-майстерні. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 17(20), 19–27.
- Войтко, В. (Ред.). (1982). *Психологічний словник*. Київ: Вища школа.
- Гірняк, А. Н. (2017). Поняттєво-категорійне поле і наукові підходи до розуміння взаємодії у

психології. *Психологія і суспільство*, 3, 112–126.

Кравченко, К. В. (Ред.). (2015). *Дослідження ставлення батьків до дитини у сучасних українських сім'ях*, Матеріали III міжнародної наук.-практ. конференції. Северодонецьк: Вид-во Східноукр. нац. ун-ту імені Володимира Даля.

Кротенко, В. І. (2001) Розвиток емпатії у дітей підліткового віку – складової риси гуманістичного розвитку суспільства. *Психологія*, 2(9), 55–58.

Крупник, І. (2017). Батьківська модель родини в аспекті її впливу на формування уявлень про майбутнє сімейне життя. *Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації*. URL: <https://social-science.uu.edu.ua/article/1129>

Лялюк, Г. М. (2020). Суб'єкт-суб'єктна взаємодія у контексті особистісної парадигми виховання дітей-сиріт. *Інноваційна педагогіка*, 22(2), 17–21.

Повалій, Л. В. (2012). Специфіка батьківсько-дитячих взаємин у сучасній сім'ї. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 16(1), 233–240. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/4118/1/Povalii.pdf>

Порджес, С. (2020). *Поливагальная теория: нейрофизиологические основы эмоций привязанностей, общения и саморегуляции*. Киев: Мультиметод.

Штайнер, К. (2016). *Емоційна грамотність: інтелект із серцем*. Київ: Інтерсервіс.

References

Akyumenko, Yu. F. (2003). *Psykhologichna korektsiia stavlennia batkiv do ditei molodshoho shkilnogo viku* [Psychological correction of parents' attitude towards children of primary school age]. (Avtoref. dys. kand. psykhol. nauk). Instytut psykhologii im. H. S. Kostiuka APN Ukrainy. Kyiv. (in Ukrainian)

Aliexsieienko, T. F. (2001). Tendentsii rozvytku i klasyfikatsiia batkivsko-dytiachykh stosunkiv v umovakh suchasnoi simi [Development trends and classification of parent-child relationships in the conditions of the modern family]. *Zbirnyk naukovykh prats Ukrainiskoi Akademii derzhavnoho Upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy*, 1, 11–21. (in Ukrainian)

Baumrind, D. (1991). Styli vykhovannia ta rozvytok pidlitkiv ☞ Styles of upbringing and development of teenagers ☺. In J. Bruks-Hann, R. M. Lerner, & A. S. Petersen (Ed.), *Entsyklopediia pidlitkovoho viku* (pp. 746–758). Niu-York: Harlend. (in Ukrainian)

Bekh, I. D. (2016). Pryntsyp diialnosti yak intehratyvnyi chynnyk tsilisnogo rozvytku osobystosti [The principle of activity as an integrative factor of holistic development of the individual]. *Ridna shkola*, 4, 10–13. (in Ukrainian)

Bulhakova, O. Yu., & Azarkina, O. V. (2021). Teoretychni osnovy vyvchennia dytiachobatkivskykh stosunkiv u psykhologichnykh doslidzhenniakh [Theoretical foundations of the study of child-parent relations in psychological research]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriia: Psykholohiia*, 31(70), 3, 100–104. (in Ukrainian)

Hirniak, A. N. (2017). Poniattievo-katehoriine pole i naukovi pidkhody do rozuminnia vzaiemodii u psykhologii ☞ Conceptual-categorical field and scientific approaches to understanding interaction in psychology ☺. *Psykhologhiia i suspilstvo*, 3, 112–126. (in Ukrainian)

Kravchenko, K. V. (Ed.) (2015). *Doslidzhennia stavlennia batkiv do dytyny u suchasnykh ukrainskykh simiakh* ☞ Study of parents attitude towards children in modern Ukrainian families ☺. *Materialy III Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii. Sievierodonetsk*. (in Ukrainian)

Krotenko, V. I. (2001) Rozvytok empatii u ditei pidlitkovoho viku – skladovoi rysy humanistychnogo rozvytku suspilstva ☞ The development of empathy among children of the transitional age – warehouse rice of the humanistic development of welfare ☺. *Psykhologhiia*, 2(9), 55–58. (in Ukrainian)

Krupnyk, I. (2017) Batkivska model rodyny v aspekti yii vplyvu na formuvannia uiavlennia pro maibutnie simeine zhyttia ☞ The parental model of the family in terms of its influence on the formation of ideas about future family life ☺. *Osvita rehionu. Politolohiia, psykhologhiia, komunikatsii*. URL: <https://social-science.uu.edu.ua/article/1129>

Lialiuk, H. M. (2020). Subiekt-subiektna vzaiemodiia u konteksti osobystisnoi paradyhmy vykhovannia ditei-syrit ☞ Subject-subject interaction in the context of the personal paradigm of

raising orphans☑. *Innovatsiina pedahohika*, 22(2), 17–21. (in Ukrainian)

Pordzhes, S. (2020). *Polivagalnaya teoriya: neyrofiziologicheskiye osnovy emotsiy privyazannostey, obscheniya i samoregulyatsii* ☑Polyvagal Theory: Neurophysiological Foundations of the Emotions of Attachment, Communication, and Self-Regulation☑. Kiev: Multimetod. (in Russian)

Povalii, L. V. (2012). Spetsyfika batkivsko-dytiachykh vzaiemyn u suchasniy simi ☑The specifics of father-child relationships in modern families☑. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi*, 16(1), 233–240. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/4118/1/Povalii.pdf>

Shtainer, K. (2016). *Emotsiina hramotnist: intelekt iz sertsem* [Emotional literacy: intelligence from the heart]. Kyiv: Interservis. (in Ukrainian)

Vilkova, O. Yu. (2017). Batkivstvo [Paternity]. *Velyka ukrainska entsyklopediia*. URL: <https://vue.gov.ua/Батьківство>

Voitko, V. (Ed.) (1982). *Psykhologichnyi slovnyk* ☑Psychological dictionary☑. Kyiv: Vyscha shkola. (in Ukrainian)

Voznesenska, O. L., & Sydorkina, M. Yu. (2007). Humanizatsiia stosunkiv mizh pokolinniamy: dosvid simeinoi art-maisterni [Humanizing intergenerational relations: the experience of a family art workshop]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 17(20), 19–27. (in Ukrainian)

Проблеми політичної психології

Обговорюються такі теоретико-методологічні проблеми політичної психології, як перспективи застосування суб'єктного підходу для прогнозування соціальних процесів, напрями міждисциплінарних досліджень майбутнього, історичні і територіальні виміри міжгрупової взаємодії. У контексті викликів зовнішньої військової агресії досліджуються шляхи подолання ризиків психологічному благополуччю особистості і спільнот: конструювання оптимістичних образів майбутнього, промоція здорового способу життя серед комбатантів і цивільного населення, підвищення психологічної готовності до надзвичайних ситуацій, трансформація спільнотних ідентичностей, застосування травма-інформованих медіапрактик у системі освіти і медіаосвіти. Представлено сучасні підходи до вивчення політико-психологічних викликів соціалізації особистості в умовах трансформації освітніх практик під впливом подій війни.

Адресується вченим, які працюють у галузях політичної психології та суміжних наук, викладачам і студентам.

Проблеми політичної психології : збірник наукових праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України ; [ред. колегія: О. В. Полунін, Т. М. Траверсе, І. Г. Батраченко та ін.]. – Київ : Талком, 2023. – Вип. 13 (27). – 138 с. – ISSN2411-1449.

Режим доступу до електронної версії: <https://politpsy.org/index.php/popp/issue/view/15/15>

Problems of Political Psychology

The authors explore the prospects of applying the subjective approach to predicting social processes, guide future interdisciplinary research, and propose the historical and territorial dimensions of intergroup interaction research. In the context of the challenges of external military aggression, they observe such ways to overcome risks to the psychological well-being of individuals and communities as constructing optimistic images of the future, promoting a healthy lifestyle among combatants and civilians, increasing psychological preparedness for emergencies, transforming community identities, applying trauma-informed media practices in the education system and media education. Presented are modern approaches to the study of political and psychological challenges of socialization of the individual in the conditions of the transformation of educational practices under the influence of the events of the war.

The target group of the compendium are the scholars in the domain of political psychology and related sciences, teachers and students.

Problems of Political Psychology. Special issue on European integration : collection of scientific essays / Association of Political Psychologists of Ukraine, Institute for Social and Political Psychology at National Academy of Educational Sciences of Ukraine; [Editorial Board: O. V. Polunin, T. M. Traverse, I. G. Batrachenko, etc.]. – Kyiv : Talkom, 2023. – Issue 13 (27). – 138 p. – ISSN2411-1449.

Electronic edition here: <https://politpsy.org/index.php/popp/issue/view/15/15>

Проблемы политической психологии

Авторы исследуют перспективы применения субъективного подхода к прогнозированию социальных процессов, междисциплинарного подхода к исследованию будущего, предлагают исторический и территориальный измерения анализа межгруппового взаимодействия. В контексте вызовов внешней военной агрессии они отмечают такие способы преодоления рисков психологическому благополучию личности и сообществ, как конструирование оптимистичных образов будущего, промоция здорового образа жизни среди комбатантов и гражданского населения, повышение психологической готовности к чрезвычайным ситуациям, трансформация идентичностей сообществ, применение травма-информированных медіапрактик в системе образования и медіаобразования. Представлены современные подходы к изучению политико-психологических проблем социализации личности в условиях трансформации образовательных практик под влиянием событий войны.

Адресується ученому, працюючому в областях політичної психології і суміжних наук, преподавателям і студентам.

Проблемы политической психологии : сборник научных трудов / Ассоциация политических психологов Украины, Институт социальной и политической психологии НАПН Украины; [ред. колегія: А. В. Полунін, Т. М. Траверсе, І. Г. Батраченко и др.]. – Киев : Талком, 2023. – Вип. 13 (27). – 138 с. – ISSN2411-1449.

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ№ 22185-12085 ПР від 24.06.2016р.

Літературний редактор: *Т. А. Кузьменко*

Підписано до друку 20.07.2023 р.
5,7 умов. друк. арк.

Адреса редакції: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Видавець і виготовлювач ТОВ «Талком», 03115, м. Київ, вул. Львівська, 23,
тел/факс: +380 44424-4069, 424-56-26
E-mail: ukraina.vdk@email.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи ДК № 4538 від 17.05.2013р.